2725-2025

بیری نەتەوەیی کوردی

لـــە نـێوان خــانی و حاجــی

نــوسیــنــی: ڕەشید فەندی

وەرگێڕانی لە عەرەبییەوە: ئیبراهیم ڕێوار



پێشەکی

ئەم توێژینەوەیە پێشەکییەك بۆ بابەتەکە لەخۆدەگرێت، وەك پێشەکییەك بۆ پەیوەندی نێوان شاعیرانی خانی و حاجی، و گرنگی لێکۆڵینەوە لەم بابەتەدا خزمەت دەکات. کۆمەڵێك بیرۆکە لەبارەی شیعری ناسیونالیستی کوردییەوە لەخۆدەگرێت. سەرەتا بە جەزیری دەست پێدەکات، پاشان تیشك دەخاتە سەر خانی و حاجی. پاشان قووڵ دەبێتەوە بۆ ئەو بابەتەی کە باسی لێوە دەکرێت، ئەو سەردەمەی خانی تێیدا ژیاوە و چیرۆکی ژیانی تایبەتی خۆی، لەگەڵ ژیاننامەی حاجیدا ڕوون دەکاتەوە. پاشان هۆکارەکانی ڕۆیشتنی حاجی لە کۆیە و هاتنە ناو شیعری ناسیۆنالیستی کوردی و هەروەها هۆکارەکانی سەرهەڵدانی ئەم جۆرە شیعرە لە بەرهەمەکەیدا ڕوون دەکاتەوە. پاشان بەدواداچوون بۆ بارودۆخی کۆکردنەوەی کۆمەڵەکەی دەکات و چۆن لەم فۆرمەدا گەیشتووەتە دەستمان. بەشی نۆ خوێندنەوەی بۆچوون و بیرۆکەی بەشێك لە نووسەران و ئەدیبان لەسەر پەیوەندی نێوان خانی و حاجی لەخۆدەگرێت. بابەتی دەیەم، بەشی کۆتایی، بەراوردکردنی هەندێك نموونەی شیعریی نێوان ئەو دوو شاعیرە لەخۆدەگرێت، لە کۆتاییدا ستایش و سوپاسی خودا دەکەین بۆ ئەم کارە مەزنە، خوداش بەخشەری هەموو سەرکەوتنەکانە...

ڕەشید فەندی

١تەمووز٢٠٠٨

بیری ناسیۆنالیستی کوردی:

هێشتا بنەچەی شیعری کوردی بە دڵنیاییەوە ئاشکرا نەکراوە. بەو پێیەی مێژووی گەلی کورد لە کۆنەوە پڕ بووە لە لاپەڕەکانی خەبات و بەرخۆدان لە دژی ستەم و گۆشەگیری، دوژمنانی کورد، لە نێو ئەوانەی زاڵن بەسەریاندا، هیچ دەرفەتێکیان لە دەست نەداوە بۆ سڕینەوەی سیماکانی شارستانییەتی کورد بە هەموو شێوەکانییەوە، بە لایەنە کولتووری و ئەدەبییەکانی مێژووی کوردەوە. سەرەڕای هەموو ئەمانەش هەندێك لاپەڕە یان شوێنەوارە ڕۆشنبیرییەکانی گەلی کورد ڕزگاریان بووە و دواتر ڕووناکی ڕۆژی بەخۆیەوە بینیوە...

کورد هەر لە کۆنەوە هەستی بە بوونی سەربەخۆی خۆی و یەکگرتوویی زمان و ئەدەب و کولتوور و مێژوو کردووە. کورد لە مێژوودا وەك گەلێك سەریهەڵداوە کە تایبەتمەندییەکی هەیە کە لە گەلانی دیکە جیای دەکاتەوە. دەبێ ئەم گەلە خاوەنی زانا و نووسەر و مێژوونووسی تایبەت بە خۆی بووبێت، بەو پێیەی نیشانەی جیاکەرەوەی کورد لە مێژووی خۆیدا هەیە کە ئاماژەن بۆ شارستانیەتی کۆن و دێرینی ئەو بە درێژایی ئەو مێژووە. بەڵام چەندین لاپەڕە و لایەنی جۆراوجۆری مێژووی ئێمە بەدرێژایی سەدە و سەردەمەکان لەدەستچوون، وەك ئاماژەمان پێدا.

پێویستە هەوڵی جددی بدەین و لێکۆڵینەوەی قووڵ لەسەر ئەو مێژووە ئەنجام بدەین. بۆ دەرهێنانی گەوهەر و مرواریی ئەدەب و میراتی کوردی و لابردنی زیادە و خەوشەکەی لێ لابدەین، پێویستە هەر تاکە گەوهەرێك لە شوێنی تەواوەتی ئەو گەوهەرانەدا جێگایەکی تایبەتی هەبێت، کە هاوکات سەر بە گەلی کورد و شارستانیەتی مرۆڤایەتییە.

وەك ئاماژەم پێدا، گەیشتن بە سەرەتایەکی پتەو بۆ سەرهەڵدانی ئەدەبی کوردی هێشتا ڕوون نەبووەتەوە. ئەمەش لە لایەك هێرشی دوژمنان و نەیاران بۆ سەر ئەم گەلە و ناشتنی شوێنەوارە کولتوورییەکانیان و لە لایەکی دیکەشەوە بۆ نەبوونی بەرژەوەندی و خەمخۆری لەلایەن باوك و باپیرانمانەوە بۆ ئەم میراتە. لەوانەیە هۆکاری ڕەوایان بۆ ئەم پشتگوێخستن و بێباکییە هەبووبێت یان دەکرێت نەبووبێت!

ئەگەر سەرەتای ئەدەبی کوردی بەتەواوی ڕوون نەبێت، ئەمە مانای ئەوەیە کە سەرەتاکانی شیعری کوردیش ناڕوونە، چونکە شیعر بەشێکە لە ئەدەب.

هەوڵی زۆر لەم بوارەدا لەلایەن زۆرێك لە نووسەرانی کوردەوە دراوە بۆ کێشانی وێنەیەك لە سەرەتاکانی ئەدەبی کوردی. هەوڵی تەمومژاوی مێژووی سەرەتاکانی دراوە. بەڵام بەو پێیەی ئێمە وەك کورد خاوەنی پلەیەکی بەرزی متمانە بەخۆبوون و پێویستمان بە دامەزراندنی سەرەتای ناڕوون نییە، تەنیا پشت بە نەگۆڕەکان و بنەما دامەزراوەکان و ناوەڕۆکی

ڕەسەن دەبەستین. مێژووی ڕاستەقینەی نووسینی ئەدەبی کوردی، بە نوێنەرایەتی شاعیرێکی گەورە و سۆفی بەناوبانگ بە ناوی بابا تاهیری هەمەدانی، کە چوارگۆشەی جوانی بە شیعری کوردی بە شێوەزاری گۆرانی ئامادە کردووە، دەخەینە بەردەممان. پێدەچێت لە نێوان ساڵانی ٩٣٥ بۆ ١٠١٠ی زایینی ژیاوە. ئەگەر ئەم شاعیرە بخەینە سەرەتای کاروانی شاعیرانی کوردەوە، هۆکارەکەی ئەوەیە کە بەڵگەی یەکلاکەرەوەمان لەبەردەستدا نییە، بەڵکو مەشخەڵی ڕووناکیمان لەبەردەستدایە کە ڕێگاکانی شیعری کوردی لەبەردەمیدا ڕۆشن دەکەنەوە. وەك چۆن ئێمە بە شێوەزاری باکووری کرمانجی مامەڵە لەگەڵ شیعری کوردیدا دەکەین کە هاوکات یەکێکە لە زاراوە کۆنەکانی کوردی، ناوی کۆنترمان نییە لەو شاعیرانە کە خانی لە شاکارەکەیدا بە ناوی "مەم و زین" باسی کردووە، ئەوانیش عەلی ئەلحەریری، مەلا ئەحمەد ئەلجەزیری و فەقێ تەیران.

لە کاتێکدا نزیکە لە دڵنیابوون کە ئەلجەزیری (١٥٦٧–١٦٤٠) و تەیران (١٥٦٣) لە کۆتایی سەدەی شانزە و نیوەی یەکەمی سەدەی حەڤدەهەمدا لەدایك بوون، بەڵام هێشتا هیچ بەڵگەیەکی یەکلاکەرەوەمان نییە سەبارەت بە ئەلحەریری. بەڵام دڵنیایە هەرسێکیان پێش ئەوەی ئەحمەدی خانی وەك شاعیرێکی سەرەکی دەربکەوێت (١٦٥١–١٧٠٧) و پێش ئەوەی شاکارەکەی "مەم و زین" لە ساڵی ١٦٩٥ تەواو بکات، ژیاون و مردوون. ئەگەر بگەڕێینەوە سەر تەوەری سەرەکیمان دەڵێین ئەم شاعیرە مەزنانە

له بۆشاییه‌كه‌وه له‌دایك نه‌بوون. ده‌بێ له ژێر كاریگه‌ری شاعیرانی دیكه‌دا بووبن، چ كورد و چ غه‌یره كورد، ئه‌مه‌ش وای لێكردن ئه‌م شیعره نازداره بنووسن... به‌ڵگه‌ی به‌هێزمان له‌به‌رده‌سته بۆ ئه‌وه‌ی ئاماژه به‌و شته بكه‌ین، له لاپه‌ڕه‌كانی كتێبه‌كانی مێژوودا، بوونی چه‌ندین زانا و نووسه‌ر و شاعیر له ناوچه‌كه‌دا پشتڕاست ده‌كاته‌وه، له هه‌موو بواره‌كانی زانست و ئه‌ده‌بدا... سه‌ره‌ڕای چه‌قۆی نادادپه‌روه‌ری و سته‌م له ده‌ستی ئه‌و كه‌سانه‌ی كه به‌رپرسی... كاروباری ده‌وڵه‌تانی فارس و عوسمانی به‌رامبه‌ر به كورد و غه‌یره كورد له نێو گه‌لانی چه‌وساوه‌ی ژێر ده‌سه‌ڵاتی ئه‌واندا.

ئه‌م سیاسه‌ته به به‌رده‌وامی بووه هۆی له‌باربردنی بزووتنه‌وه‌ی ئه‌ده‌بی و ڕۆشنبیری و زانستی كوردی، ئه‌و بزووتنه‌وه‌یه خستنه ژێر چه‌وساندنه‌وه و شه‌ڕ و له‌ده‌ستدانی هه‌زاران لاپه‌ڕه له به‌رهه‌می زانستی و ئه‌ده‌بی كوردی له كاتی شه‌ڕ و هه‌ڵمه‌ته‌كانی ئاڕاسته‌ی كوردستان به درێژایی سه‌ده‌كانی مێژوو، به جۆرێك كه زۆرجار كوردستانیان كرده به‌ره‌كانی شه‌ڕ و گۆڕه‌پانێك كه كه‌ڵه‌شێره‌كانی تێدا ده‌سوڕانه‌وه. ئه‌سپه‌كانیان سالآنێكی زۆره به درێژایی مێژووی شارستانیه‌تی كورد له‌وێ بوون...

گولی باغی ئیره‌مێ بوهتانم

شه‌ب چراغی شه‌بێ كوردستانم

ئەگەر ئەم بەیتە بە فۆرمێکی ستایشکردن هەژمار بکرێت، کە فۆرمێکی شەرعی و مەبەستێکی ناسراوە بۆ شاعیرانی کلاسیك، ئەوا باسکردنی ئەو لە وشەی "کوردستان" لە مانا و گرینگ نییە، وە بە شێوەیەکی هەڕەمەکی هاتۆتە ئاراوە، بەتایبەتی کاتێك لەگەڵ وشەی "مەشخەڵ"دا کۆبکرێتەوە کە شەو، بەڵێ شەوی کوردستان ڕووناك دەکاتەوە. ئەگەر بچینە قووڵایی شیعری جەزیری، دوو شیعری درەوشاوە دەخوێنینەوە کە بۆ ستایشکردنی میری هاوچەرخی جەزیرەی بۆتان نووسراون، کە بە ناوی میر شەرەف یان خان شەرەف ناوی دەبات. ئەم خان شەرەفە لە شەرەفنامە، سەرچاوەی سەرەکی مێژووی کورد، وەك شەرەفخان بیدلیسی، نووسەری شەرەفنامە، بە وەسفی بەرزەوە وەسفی ئەم میرە دەکات و دەڵێت، "لەو کاتەوە میر شەرەف فەرمانڕەوایەکی سەربەخۆ بووە، و بە ئازایەتی و ئازادییەوە حوکمڕانی خۆی بەڕێوەبردووە، زۆر گەشەی کردووە و وڵاتی بۆتانی بنیاتناوە، لە خودا دەپاڕێمەوە کە ئەم شازادەیە هەمیشە سەرکەوتوو بێت". لەگەڵ ئەنجامدانی لێکۆڵینەوە و لێکۆڵینەوەی ورد، بۆمان ڕوون دەبێتەوە کە جەزیری هاوچەرخی میر شەرەف بووە و شرۆڤەکارانی کۆمەڵە شیعرەکەی جەزیری هاوڕان لەسەر ئەوەی کە ئەم ستایشەی جەزیری بۆ میر شەرەفە. هەروەها بۆمان ڕوون دەبێتەوە کە کاتێك شەرەفخان بیدلیسی لە ساڵی ١٥٩٦ی زایینیدا نووسینەوەی شەرەفنامە تەواو بوو، میر شەرەف لە میرنشینی جەزیرە لە سەرکردایەتی دەسەڵاتدا بوو. بەدلیسی دەڵێت: لە خودا دەپاڕێتەوە

که ئەم میرە هەمیشە سەرکەوتوو بێت.... بۆ گەڕانەوە بۆ سەر بابەتەکەمان دەڵێین ئەو بەیتانەی ئاماژەیان پێدەکەین لە دوو شیعردا دەردەکەون، یەکێکیان بەم دێڕە دەست پێدەکات:

ئەی شاهنشاهی موعەززەم، حەق نیگەهداری تەبی

سورەتێ (إنا فتحنا) ل دەور و ماداری تەبی

بەباشی دەزانرێت کە "حەقیقەت" خوای گەورەیە و سورەتی "إنا فتحنا" دەربڕینێکە لە ئایەتی: (سەرکەوتنی ڕوونمان بە ئێوە بەخشیوە). بەم شێوەیە جەزیری داوا لە خوای گەورە دەکات میر شەرەف میری کورد بپارێزێت و بە ڕەحمی خۆی دەوری بدات. سەبارەت بە دوا دەستەواژە، (الزفنكي) شرۆڤەکاری کۆمەڵە شیعرییەکەی جەزیری دەڵێت، سورەتی "إنا فتحنا" لەسەر دیواری دەرەوەی شاری مێژوویی جزیرە نووسراوە، لە هەموو لایەکەوە دەورەی داوە. بۆیە جەزیری ئەم دەستەواژەیەی لە شیعریدا بەکارهێناوە. لە هەمان شیعردا ئەلجەزیری دەڵێت:

نەی تنێ تەبریز وکوردستان لبەر حوکمی تەبن

سەد وەکی شاهی خوراسانی د فەرواری تەبی

شاعیر هیوادارە حوکمڕانی میری جەزیرە فراوانتر بێت، و تەنیا بە حوکمڕانی کوردستان و تەبرێز ڕازی نەبێت، بەڵکو سەدێکی وەك شای خوراسان بکەوێتە ژێر دەسەڵات و دەسەڵاتی ئەوەوە. شاعیر بەم

مەبەستە مەبەستی ئەوەیە بازنەی شانشینی خۆی فراوانتر دەبێت و هەموو کوردستان بگرێتەوە، تەنانەت شاری تەبرێزیش لە ڕۆژهەڵاتی کوردستانیش بگرێتەوە. بەڵکو دەسەڵاتەکەی درێژدەبێتەوە بۆ دەوڵەتی خوراسان لە ڕۆژهەڵاتی ئێران کە لە ئێستادا زیاتر لە ملیۆنێك کورد تێیدا نیشتەجێیە. هەندێك زانیاری یەك لە دوای یەك گەیشتوونەتە دەستمان کە ئەمیری بۆتان (شەرەف) کە دڵسۆزی بۆ سوڵتانی عوسمانی بووە، لە یەکێك لە هەڵمەتەکانی عوسمانی لە دژی دەوڵەتی سەفەوی لە باکووری ئێران بەشداری کردبوو، کە لەگەڵ سوپای عوسمانی گەیشتبووە شاری تەبرێز. چەکدارە کوردەکان دەروازەی سەرەکی دیواری شاری تەورێزیان ڕوخاند و لەگەڵ خۆیان هێنایان بۆ بۆتان. دەوترێت ئەمە هۆکارێکە بۆ ئەوەی ناوی شاری تەبرێز لە شیعری جەزیریدا هاتووە و بە دەسەڵاتداری تەبرێز و کوردستان وەسفی دەکات.

هەروەها لە لێکۆڵینەوە لە شیعرەکە دەردەکەوێت کە ئەم بەیتە تەنها تایبەت نییە بە ستایشکردنی میری جەزیرە، بەڵکو بەیتەکە هیوای گەورەتر و فراوانتریشی لەخۆگرتووە و مەبەستیشی لەوە فراوانکردنی سنوورەکانی میرنشینی جەزیرە بۆ ئەوەی هەموو کوردستان بگرێتەوە. پاشان جەزیری لە بەیتێکی تردا دەڵێت:

گەر چ دەر ئقلیمێ رابع هاتە تەختی سەلتەنەت

پادشاهی هەفت ئقلیمان سەلام کاری تەبی

جەزیری ڕوونیدەکاتەوە کە شاری جزیرە دەکەوێتە ناوچەی چوارەم، بەڵام هیواداره پاشاکانی حەوت هەرێمەکە لەژێر فەرمانی ئەودا بن و لەخزمەتی و ژێر دەستی ئەواندا بن.

بۆ جوگرافیناسانی کۆن ڕوونە کە جیهانی کۆن (ئاسیا و ئەوروپا و ئەفریقا) بەسەر حەوت ناوچەی جوگرافییدا دابەش بووە و جەزیرە بۆتانیش دەکەوێتە ناوچەی چوارەم. ئەمەش لە لایەن سەرچاوەیەکی مێژوویی بەنرخی کوردییەوە پشتڕاست دەکرێتەوە، وەك شەرەفنامە، کە دەڵێت: "کوردستان دەکەوێتە ناوچەی سێیەم و چوارەم، بەشێکیشی لە ناوچەی پێنجەمدا هەڵکەوتووە".

بەم شێوەیە داواکارییەکەی جەزیری ڕوونە: کە جەزیرە ببێتە ناوەند و بناغەی شارستانیەت لە سەرانسەری جیهانی کۆن...

سەبارەت بە شیعری دووەمیش، جەزیری بەم بەیتەی خوارەوە دەست پێدەکات و دەڵێت:

خانێ خانا لامعی نەجما تە هەر پڕ نوور بی

کەشتیا بەختێ تە ئەز بایێ موخالف دوور بی

هەروەها لە لێکۆڵینەوە لە شیعرەکە دەردەکەوێت کە ئەم بەیتە تەنها تایبەت نییە بە ستایشکردنی میری جەزیرە، بەڵکو بەیتەکە هیوای گەورەتر و فراوانتریشی لەخۆگرتووە و مەبەستیشی لەوە فراوانکردنی

سنوورەکانی میرنشینی جەزیرە بۆ ئەوەی هەموو کوردستان بگرێتەوە. پاشان جەزیری لە بەیتێکی تردا دەڵێت:

گەر چ دەر ئقلیمێ رابع هاتە تەختی سەلتەنەت

پـادشـاهی هـەفـت ئـقـلـیمان سەلام کـاری تەبی

جەزیری ڕوونیدەکاتەوە کە شاری جزیرە دەکەوێتە ناوچەی چوارەم، بەڵام هیوادارە پاشاکانی حەوت هەرێمەکە لەژێر فەرمانی ئەودا بن و لەخزمەتی و ژێر دەستی ئەواندا بن.

بۆ جوگرافیناسانی کۆن ڕوونە کە جیهانی کۆن (ئاسیا و ئەوروپا و ئەفریقا) بەسەر حەوت ناوچەی جوگرافییدا دابەش بووە و جەزیرە بۆتانیش دەکەوێتە ناوچەی چوارەم. ئەمەش لە لایەن سەرچاوەیەکی مێژوویی بەنرخی کوردییەوە پشتڕاست دەکرێتەوە، وەك شەرەفنامە، کە دەڵێت: "کوردستان دەکەوێتە ناوچەی سێیەم و چوارەم، بەشێکیشی لە ناوچەی پێنجەمدا هەڵکەوتووە".

بەم شێوەیە داواکارییەکەی جەزیری ڕوونە: کە جەزیرە ببێتە ناوەند و بناغەی شارستانیەت لە سەرانسەری جیهانی کۆن...

سەبارەت بە شیعری دووەمیش، جەزیری بەم بەیتەی خوارەوە دەست پێدەکات و دەڵێت:

خانێ خانا لامعی نەجما تـە هـەر پڕ نـوور بی

میسلی حاتەم دێ بدانی دەر جیهان مەشهوور بی

بەباشی دەزانرێت کە نوح سەلامی خوای لەسەر بێت، پێغەمبەرێك بووە کە تا تەمەنی ٩٥٠ساڵ ژیاوە، وەك لە قورئانی پیرۆزدا ئاماژەی پێکراوە. سەبارەت بە خدر سەلامی خوای لێبێت نێردراوێکە یان ڕێنموییکراوێکە کە دەوترێت(لە ئەفسانەی ناوچەکە) ئاوی حەیاتی خواردووەتەوە و تا ڕۆژی قیامەت دەژی. بۆیە جەزیری داوای لە خودا کرد تەمەنی میر شەرەف درێژ بکاتەوە. خاڵێکی تر لەم ئایەتە دەردەچێت: دەبێ جەزیری هاوچەرخی میر شەرەف بووبێت، بۆیە داوای تەمەن درێژی کرد. ئەگەر پێش ئەوە میر مردبا، جەزیری داوای ڕەحم و لێبوردنی بۆ دەکرد و باسی فەزیلەتەکانی دەکرد. بەڕاستی ئەو شێوازەی جەزیری باسی دەکات و ستایشی دەکات، ئەوەمان بۆ دەردەخات کە میر لە ژیاندا بووە و پەیوەندی لەگەڵ جەزیریدا هەبووە.

ئەم پێشەکییە کورتە بۆ هەندێك لە بەیتە شیعرییەکانی جەزیری ئاماژەیەك و تامێکی نەتەوەیی لە شیعری جەزیریدڵ ئاشکرا دەکات. ستایشی ئەو بۆ میری جەزیرەدا تەنیا ستایشێکی ئاسایی نییە، بەڵکو

لە ڕێگەی ئەو ستایشەوە شتی دیکە ئاشکرا دەکات، کە هەندێکیان بە کورتی باسمان کردووە.

سدیق بهاء الدین لە کتێبی (شاعیرانی کورد)دا 150 لاپەڕەی لەسەر جەزیری نووسیوە، لەگەڵ ئەوەشدا باسی بابەتی شیعری ناسیۆنالیستی خۆی نەکردووە. بەڵکو بە درێژی باسی (الزفنکی) کرد سەبارەت بە تەمەنی جزیری. بۆچوونی ئەویش هاوشێوەی بۆچوونی زڤنگی مایەوە سەبارەت بەو سەردەمەی کە جزیری تێیدا ژیاوە، واتە کۆتایی سەدەی شانزەهەم و سەرەتای سەدەی حەڤدەهەمی زایینی.

ڕاستییەکە ئەوەیە کە ئەم بەیتانە تەنیا بۆ ستایشی میری جزیرە نین، بەڵکو گوزارشت لە مەیل و تێڕوانینی نەتەوەیی ئەو و دیدگا ڕوونەکانی سەبارەت بە پێشکەوتنی گەلی کوردەکەی و دامەزراندنی دەوڵەتی نەتەوەیی خۆیان لەسەر خاکەکەیان، کوردستان و بەرزبوونەوەی میری جزیرە بۆ سەر تەخت و بەڕێوەبردنی ئەو دەوڵەتە. هەر لەسەر هەمان بابەت، دوکتور عیز الدین مستەفا ڕەسوڵ لە کتێبی "ئەحمەدی خانی: شاعیر و بیرمەند..."، ئاماژەی بە شاعیر جزیری کردووە و دەڵێت:

جزیری لە وتارە بێشومارەکانیدا بۆ میری جزیرەدا و خواستەکانی بۆیان بە قووڵی دەربڕیوە، کە بەشێکن لە خواستەکانی گەلەکەی بۆ هاوکاری ئەم میرنشینانە... ووشە و شیعرەکانی کردە باڵێکی یەکگرتوویی کە لە بۆتانەوە بۆ کوردستان بە گشتی درێژدەبێتەوە.

ئەگەر هەندێك پێیان وایە كە ستایشی جزیری بۆ میری بۆتان كەموكوڕییە یان ناتەواویە لە بیركردنەوەیدا، لەكاتێكدا دەبوو ستایشی گەلی كورد بكردایە، دەڵێین ئەمە كەموكوڕی و ناتەواوی نەبووە لە بیركردنەوەیدا. بیرۆكە باوەكانی ئەو سەردەمە، لە نێو گەلانی جۆراوجۆردا، پێشنیار و هاندانی بوونی شازادە یان پاشایان دەكرد بۆ سەركردایەتیكردنی گەلەكەی. دادپەروەر و یەكلاكەرەوە و بوێر بێت لە بەرپەرچدانەوەی پیلانەكانی دوژمنەكانی و تاجێكی گەورەی لەسەر سەری بێت كە ببێتە مایەی شانازیكردن بۆیان لەنێو گەلاندا. كەواتە ئەمە بیركردنەوەی جزیری بوو، هەروەك چۆن بیركردنەوەی خانی دوای ئەو و بیركردنەوەی هەموو ئەو شاعیرانە كە لەو سەردەمەدا باسیان لە بابەتی حوكمڕانی و سوڵتانییەت و سەروەری دەكرد، نەك تەنها لە نێو كورد بەڵكو لە نێو هەموو گەلانی دراوسێی كورد لەو سەردەمەدا ئەمە باو بووە.

خانی ئەم خاڵەی ڕوونتر كردەوە، بە ناوی خۆی ئاماژەی بە پێویستی شازادەی كورد میرزا كە لە سەردەمی خانیدا میرنشینی لە بایزید بەدەستەوە بوو، ئەوپەڕی بایەخ و ڕەچاوكردنی شازادەیان پێبدات، بۆ ئەوەی قسەكانیان بگۆڕدرێن بۆ شیعر و دراوە هەرزانەكەیان بگۆڕدرێت بۆ زێڕی زەرد. درەوشاوەیی، و ئەوەی كە دیدگاكەی وەك ئەكسیرێك مامەڵە دەكات كە كانزا بنەڕەتییەكان دەگۆڕێت بۆ كانزا بەنرخەكان، و ئەوەی لە هەژموونی ڕۆم و فارسەكان ڕزگاریان دەكات... لەسەر هەمان

بابەت، دکتۆر عزالدین ڕەسوڵ لە کتێبەکەیدا کە پێشتر باسمان کرد، دەڵێت: "لە هەر حاڵەتێکدا خانی گوزارشت لە بیرۆکەکانی سەردەمی خۆی دەکات، هەرچەندە ئێمە بە پێشەنگ و ڕابەرێکی بیرۆکەکانی ئەو سەردەمە لە زۆرێکدا دەزانین". گرنگە، ئەوە بزانین کە ئەو سەدەیەی ئەوان لێی ژیاون سەدەی بیست و بیست و یەك نەبووە.

لە هەموو ئەمانەشەوە بۆمان ڕوون دەبێتەوە کە جزیری خاوەنی هەستێکی نەتەوەیی دیار بووە کە گەیشتووەتە ئاستی هۆشیاری نەتەوەیی بۆ دۆزی گەلی کوردەکەی، هەروەها هەستی قووڵی خۆی بۆ پێگەی گەلی خۆی لە دونیای ئەو ڕۆژەدا هەست پێکردووە ویستی هەبووە حەوت هەرێمەکەی جیهان حوکم بکا.

ئێمە لێرەدا جزیری جێدەهێڵین، لەگەڵ کاروانی شیعری کوردیدا دەڕۆین، بۆ ئەوەی دوای ماوەیەك بگەینە (خانی) گەورە، کە بە حەق بە دامەزرێنەری قوتابخانەی نەتەوەیی لە شیعری کوردیدا و بیری ناسیۆنالیستی لە بنەچەی کولتووری ئەم گەلەدا دادەنرێت. لەمەشدا بەسەر بیرمەندانی زۆرێك لە گەلانی دراوسێدا پێشەنگی کرد، تەنانەت بەسەر بیرۆکەکانی شۆڕشی ناسیۆنالیستی فەرەنسادا پێشڕەوی کرد، کە سەد ساڵ دوای ئەو هات.

بەشی دووەم

ســەردەمی خانــی:

سەردەمی خانی

ئەگەر بمانەوێت بە باشی لە ئەدەبیاتی خانی تێبگەین، ئەوە بەس نییە کە شتێکی سادە لەبارەی مێژووی ژیان و ژیاننامەکەیەوە بزانین- کەی لەدایك بووە، کەی و لە کوێ کۆچی دوایی کردووە- چونکە ژیاننامەی هیچ کەسایەتییەکی مێژوویی بەم شێوەیە لێکۆڵینەوەی لەسەر ناکرێ. ئەوەی گرنگترە، لێکۆڵینەوە لە هەلومەرجی دەوروبەری ئەو کەسایەتییە و خانی و ئەو سەردەمەی کە تێیدا گەورە بووە و ڕووداوە گرنگەکانی ئەو سەردەمە و ڕادەی کاریگەرییەکانیان لەسەری، جا تاڵ بێت یان شیرین. ئەمەش بۆ ئەوەی بتوانین لێکۆڵینەوە لەوە بکەین کە چییان لێ بەردەستە، لە هەمان کاتدا بەراوردیان بکەین لەگەڵ ئەو سەرچاوانەی کە لەو سەردەمەدا بەردەستن و ئاماژە باوەڕپێکراوەکان، و تا چەند خانی کاریگەرییان لەسەر بووە. ڕەنگە بتوانین شتێکی بەرجەستە بۆ خوێنەر دابین بکەین، ڕێگەی پێبدەین هەندێك لە کەشوهەوای ئەو سەردەمە تێبگات. ڕوونە کە هەر مرۆڤێك، جا شاعیر، بیرمەند، زانا، یان نووسەر، لە ژێر کاریگەری دەوروبەرەکەی و ئەو ڕووداوانەی لە ژیانیدا بەسەریدا هاتووە، دەژی. لێکۆڵینەوە و لێکۆڵینەوەکان لەسەر سەردەمی خانی بەڕوونی ئەو پاڵنەرانە ڕوون دەکەنەوە کە خانی پاڵناوە بۆ نووسینی شیعری نەتەوەیی بۆ ئەوەی بە هەموو توانایەوە بەرگری لە مافەکانی نەتەوە کوردەکەی بکات. دەسەڵات و تا گەیشتە قۆناغی داوای دەوڵەتی کوردی، لەگەڵ میرێکی کورد دەست بەسەر دەسەڵاتی حکومەتدا گرتە

ئەستۆ. زانراوە خانی لەناکاو شیعری نەتەوەیی نەنووسیوە، وە فریشتەکان ئەو شیعرانەیان بۆ نەناردووە و فێری نووسینی ئەم جۆرە شیعرەیان نەکردووە. سەرەڕای کەمی سەرچاوەی باوەڕپێکراو کە بەدواداچوون بۆ سەردەمی خانی بکەن، هەندێك ڕۆشنایی لەسەر ئەم بابەتە هەیە کە دەبێت ئاماژەی پێبدرێت. هەرکەسێك چاودێری مێژووی کورد لەو سەردەمەدا بکات، بۆی دەردەکەوێت کە بەشێك لە کوردەکان لە ژێر دەسەڵاتی ئیمپراتۆریەتی سەفەویدا لە ئێراندا بوون و زۆرینەیان لە ژێر دەسەڵاتی ئیمپراتۆریەتی عوسمانیدا بوون. ئەم دوو ئیمپراتۆریەتە لە شەڕ و ململانێ بەردەوامدا بوون. هۆکاری ڕواڵەتی ئەم شەڕانە هۆکاری ئایینی بووە، بەو پێیەی ئیمپراتۆریەتی سەفەوی شیعە بووە و ئیمپراتۆریەتی عوسمانی سوننە بووە. بەڵام هۆکاری ڕاستەقینەی شەڕەکان لە حوکمڕانی و فراوانکردنی سنوورەکانی ئیمپراتۆریەت و بەدەستهێنانی زەوی و سەرکوتکردنی گەلانی ژێر دەسەڵاتی ئیمپراتۆریەتدا بوو. یەکێك لە گەورەترین ئەو نەتەوەیانەی کە لەلایەن هەردووکیانەوە چەوساوەتەوە، نەتەوەی کورد بوو، کە شوێنێکی گرنگ و ڕووبەرێکی فراوانی خاکی هەریەك لەو دوو ئیمپراتۆریەتەی داگیرکردبوو. کورد لە کاتی شەڕەکاندا بە هێز و توندی ناسرابوو. حاکمەکانی هەردوولا توانیان کاریگەری خۆیان، بە جۆرێك یان جۆرێکی تر، بەسەر کورددا بسەپێنن و دووبەرەکی لە نێوانیاندا بچێنن، بۆ ئەوەی دوو سیستەمی دەسەڵاتدار سوودێکی زۆریان لێ وەربگرن. هەر

ئیمپراتۆریەتێك چەندین خێڵ و عەشیرەت و بنەماڵەی ناسراوی لە کورد دەستکەوتبوو و لێیانەوە میرنشینی کوردییان پێکهێنابوو کە کێبڕکێیان لەگەڵ یەکتردا دەکرد، هەمووان دڵسۆزیان بۆ ئیمپراتۆریەتەکە دەناساند و شەڕەکان بە هەموو تواناکانیانەوە لە بەرژەوەندی لایەنێك یان لایەنێکی دیکە بەڕێوە دەچوون، لەگەڵ ئەوەی کورد سووتەمەنی شەڕە بەردەوامەکانی نێوان هەردوولا، یان لەنێوان خۆیاندا بوو، لە ململانێ بەردەوامەکانی نێوان میرنشینە کوردەکاندا بووە...

مێژوو بە وردییەکی زۆرەوە تۆماری دەکات کە کورد لەو شەڕانەدا چی کردووە، و چۆن باشترین پیاوەکانی لە شەڕەکانی ئەو دوو ئیمپراتۆریەتەدا لەناوبردووە. بەڕاستی میرنشینەکانی یەکتریان وێران کرد و بە هۆکاری بێ بایەخ لە نێو خۆیاندا پیاوی بێشوماریان کوشت. بێ گومان ئەو دوو ئیمپراتۆریەتەی کە باسمان کرد ڕۆڵێکی گەورەیان هەبوو لە هاندانی ڕۆحی کێبڕکێ و شەڕی نێوان میرنشینە کوردییەکان و لە پاراستنی ناکۆکی و دوژمنایەتی و ناکۆکی بەردەوامی نێوانیاندا، بۆ ئەوەی سوڵتانی عوسمانی یان شای سەفەوی لە گۆڕەپانی سیاسەت و حوکمڕانی و کاریگەریدا دەستی بالآیان هەبێت. لەو ناکۆکیانەی نێوان میرنشینە کوردییەکان، فەرمانڕەواکانی ئەو دوو ئیمپراتۆریەتە لە ئەرکەکەیاندا سەرکەوتوو بوون، بەجۆرێك کە دوو میرنشینی کوردی دراوسێ نەبوون کە بە ڕۆحی پاکی و برایەتی و دراوسێیەتی بەڕێوەببرێن، چ جای یەك ڕۆحی نەتەوەیی. زۆرجار وابوو برایەکی

یەکێك لەو میرانەی کورد بۆ بەدەستهێنانی کورسی میرنشینی براکەی، میری دەکوشت، یان برازاکەی دەکوشت، کاتێك هەستی بە کێبڕکێ کرد، یان یەکێکیان پەنای بۆ سوڵتانی عوسمانی یان شای سەفەوی برد، بۆ ئەوەی تۆڵە لە برا یان برازاکەی بکاتەوە لە چوارچێوەی کێبڕکێی کورسی دەسەڵاتدا.

لەو کاتەدا سوڵتان یان شا هیچ هەوڵێکی لە کۆکردنەوەی سوپا و ئاراستەکردنی هێز بۆ ئەو میرنشینە نەپاراست، بۆ ئەوەی تۆڵەی ئەو کەسە بکاتەوە کە لە برا یان ئامۆزاکەی پەنای بۆ بردووە، و برا یان مامی بکوژێت، و بۆ ماوەیەکی دیکە بیگەڕێنێتەوە بۆ کورسی میرنشینەکە، تا ڕکابەرێکی نوێی بۆ دروست دەکات.

کاتێك بەکورتی باسی ئەو نموونانە دەکەین لە مێژووەوە، ئاماژەیان پێدەدەین، چونکە فاکتی چەسپاو بوون لە مێژووی کورددا و ئەمە بارودۆخی سیاسی کورد پێش خانی و سەردەمی خانی و دوای خانی بوو...

بەڵێ، ئەگەر بمانەوێت بەڕاستی لەم بابەتانە بکۆڵینەوە و لە سەردەمی خانی نزیك ببینەوە، پێویستە ئاماژە بە گرنگترین ڕووداوە سیاسییەکانی پێش خانی و سەردەمی خانی بکەین. یەکێك لە گرنگترین ڕووداوە سیاسییەکانی کورد پێش خانی پێکهێنانی میرنشینە کوردییەکان بوو، دوای شەڕی چاڵدیران لە ساڵی ١٥١٤ی زایینی لە

نێوان ئیمپراتۆریەتی عوسمانی و ئیمپراتۆریەتی سەفەویدا کە بە سەرکەوتنی عوسمانی کۆتایی هات...

دامەزراندنی و ڕێکخستنی ئەم میرنشینە کوردانە بە هاوکاری لەگەڵ زانای گەورەی ئایینی کورد مەولانا حوسامەدین ئیدریس بەدلیسی، لەسەر داوای سوڵتان سەلیمی عوسمانی ئەنجامدرا. بەدلیسی بەناوچە جیاجیاکانی کوردستاندا گەشت دەکات و لەژێر ڕۆشنایی هەلومەرجی ئەو سەردەمەدا میرنشینی نیمچە سەربەخۆی کوردی دامەزراند، کە لەلایەن سوڵتانی عوسمانیەوە ڕێگەی پێدرابوو. ئەمەش دوای ئەوە بوو کە بینیان کورد لە حاڵەتی ناتەبایی و شەڕ و ململانێ لەگەڵ یەکتر بە شێوەیەکی هەمیشەیی دەمێنێتەوە. زۆربەی مێژوونووسان و نووسەرانی کورد ئەم بەرهەمە بە کارێکی خراپ نازانن. بەڵکو لەبەر ڕۆشنایی بارودۆخی ئەو سەردەمەدا پەسەندی دەکەن. ئەم بەرهەمە زیرەکی و نابغەیی و پانایی زانست و قووڵایی تێگەیشتنی بەدلیسی لە کاروباری کورد نیشان دەدات. کاتێك خانی هاتە پێشەوەی گۆڕەپانی سیاسی، میرنشینە کوردییەکان هەر بوونیان هەبوو، بەڵام ناکۆکی و شەڕیان لێکەوتەوە.

ڕووداوێکی تری گرنگ پێش خانی ڕوویدا: ڕووداوی قەڵای دمدم. شا عەباس، شای سەفەوی، هێرشی کردە سەر قەڵای دمدم، کە شازادەی کورد ناسراو بە "خالی لەپ زێڕین"، پەنای بۆ زۆرێك لە چەکدارانی کورد لە ناوچەیەك لە باکووری ڕۆژئاوای ئێران دەبرد. خان و چەکدارەکانی

ئامادە نەبوون خۆیان بدەنە دەست شای سەفەوی و تا کۆتایی شەڕی دوژمنەکانیان کرد. شایەنی باسە ئەم ڕووداوە لە ساڵی ١٠١٧ی کۆچی (١٦٠٨ی زایینی) ڕوویداوە، واتە زیاتر لە چل ساڵ پێش لە دایکبوونی خانی.

شاعیر هێمنی موکریانی پێشەکییەکی بۆ کتێبەکە نووسیوە. (قەڵای دمدم) لە نووسینی عەرەب شامۆ، وەرگێڕانی بۆ سەر شێوەزاری کرمانجی باشوور لەلایەن شوکر مستەفا. هێمن بەم شێوەیە دەڵێت: ﴿کارەساتی دمدم و موکریان کە یەکێکە لە ڕووداوە جددیەکانی مێژووی کوردستان، هەستی ناسیۆنالیستی زانایانی کورد وروژاند. شاعیری نەمر و مەزنی کورد، خانی، لە پێشەکیی مام و زین، بە چل و چەند ساڵێك لە ڕوودانی ئەم کارەساتە بە سۆزێکی ئاگرینەوە دەربڕی... بەڵام دکتۆر عزالدین ڕەسوڵ لە کتێبی عومەر جەلالیدا وەڵامی ئەم تێبینییەی دایەوە و دەڵێت:

ئەمە دەرفەتێکە لێرەدا بڵێم کە نازانم برای من هێمن ئەم تێبینییەی لە کوێوە وەرگرتووە، کە ئەحمەد خانی باسی ڕووداوی قەڵای دمدمی کردووە لە مەم و زین؟ سەبارەت بە منیش لە هیچ کام لە دەستنووسەکان یان بەرهەمە چاپکراوەکانی مەم و زیندا شتێکی وام نەدیوە. پێشەکییەکەی مەم و زین بە ئەگەرێکی زۆرەوە ئاماژەیە بۆ کورد بە گشتی، و ناکرێ بە ڕەنگدانەوەی کارەساتی قەڵای دمدم هەژمار بکرێت.

له ڕاستیدا دەڵێم ئەگەر شاعیری مەزن هێمن مەبەستی له قسەکەی "هەستی ناسیۆنالیستی وروژاند"، که خانی له مەم و زین ئاماژەی به قەڵای دمدم کردبێت، ئەوا دەزانرێت که ناوی دمدم لەو پێشەکییەدا دەرنەکەوتووە. بەڵام ئەگەر مەبەستی ئەوە بوو که ئەم کارەساته وەك کارەساتەکانی دیکه کاریگەری لەسەر خانی هەبووە، ئەوا ئەوە ڕاسته، بەو پێیەی گومانی تێدا نییه خانی ڕووداوی قەڵای دمدەمی بیستووە و شوێنی ئەو قەڵایه دوور نەبووە له زێدی خانی، که زۆربەی ژیانی له بایزید، له دووری باکووری کوردستان بەسەر بردووە.

سەبارەت به دکتۆر عزالدین ڕەسوڵ، له کتێبەکەیدا که لەسەر خانی نووسیویەتی، له زۆر بابەتدا ڕوونکردنەوەیەکی هەمەلایەنەی لەسەر بارودۆخی کوردستان خستووەتەڕوو. باشتره چەند نموونەیەك له نووسینەکانی بخەینه ڕوو، وەك خۆی گوتوویەتی: سەدەی حەڤدەهەم که خانی لەوسەردەم بووە، سەدەیەکی پڕ بوو له ململانێی توندوتیژی نێوان میرنشینه کوردییەکان و ئیمپراتۆریەتی سەفەوی و عوسمانی، که هەردووکیان هەوڵیان دەدا کوردستان داگیر بکەن و وەك خاکێکی داگیرکراو و پردێك بۆ ئیمپراتۆریەتی دژبەر ئیستغلال بکەن. سەبارەت به هێرشی عوسمانییەکان بۆ سەر قەڵای بەدلیس، دکتۆر عزالدین مستەفا ڕەسوڵ دەڵێت: "پشکنینی وردی هێڵه پەرشوبڵاوەکانمان ئەوە دەردەخات که سەردەمی خانی سەردەمی نەهێشتنی یەکێك له میرنشینه گەورەکان بووە، ئەویش میرنشینی بەدلیسه. له ساڵی 1066ی

کۆچیدا، ئەحمەد پاشا، والی عوسمانی وان، بیانووی جۆراوجۆری بەکارهێنا بۆ هێرشکردنە سەر میر عەبدال خان...

سەبارەت بە بەدلیس، دکتۆر نموونەی باشی لە کتێبەکە هێنایەوە، وەرگێڕانی کوردی کتێبەکە (سیاحەتنامەی ئەولیا چەلەبی) لە وەرگێڕانی سەعید ناکام، بە ئاسانی دەستدەکەوێت و سوودێکی زۆری هەیە بۆ باسەکەمان لەسەر خانی، بەو پێیەی نزیکترین سەرچاوەی مێژوویی ناسراوە بۆ سەردەمی خانی." ڕێبوارێکی عوسمانی (ئەولیا چەلەبی) گەشتێکی درێژخایەنی بەناو کوردستاندا کرد و بە وردی باسی لەوە کرد کە لە شارە جۆراوجۆرەکانی کوردستان چی بینیوە... ئەمە بە ڕوونی باسی کردووە هەلومەرجی سیاسی دەوروبەری خانی ئاشکرا دەکات کاتێك لەدایك بوو، گەورە بوو، دەستی کرد بە قووتدانی کانیاوی مەعریفە و نووسینی شیعر، ئەگەر بتوانم بۆچوونی خۆم لەسەر ئەم خاڵە دەرببڕم، دەڵێم هەموو ئەم ڕووداوانە کاریگەرییان لەسەر بیرکردنەوەی خانی هەبووە بەتایبەت هەستی نەتەوەیی ئەو، و بناغەکانی مەکتەبی هزری ناسیۆنالیستی کوردی بەشێوەیەکی یەکگرتوو و پتەو، وەك ڕووداوی قەڵای دم دم، هێرش بۆ سەر میرنشینی بەدلیس، یان پێکهێنانی میرنشینە کوردییەکان لە لایەن مەلا ئیدریس بیتلیسەوە لە ساڵی ١٥١٤. بە بۆچوونی شەخسیی من، هێرشی سەر بیتلیس و لادانی میرەکەی واتە میر عەبدال خان، لە ساڵی ١٦٥٥ی زایینی (١٠٦٥ی کۆچی)، ڕەنگە زۆرترین کاریگەری لەسەر بیری ناسیۆنالیستی خانی

هەبووبێت لەو کاتەدا، و ڕووداوەکەش لە نزیك خۆی ڕوویداوە لە بیتلیس لە مانگی ڕەمەزانی پیرۆزدا و سەدان کەسیان کوشت و هەزارانیان بە دیل گرت و تالآنکردن و سەروەت وسامانی عەبدال خان، کە پاشان میر ناچار بوو لە شار هەڵبێت و خێزان و سامانەکەی لەوێ بەجێبهێڵێت و پەنا بۆ یەکێك لە هۆزە کوردەکان ببات.

ئەگەر بەدواداچوون بۆ هۆکارەکانی ئەم شەڕ و هێرشە بۆ سەر بیتلیس بکەین، ئەوە ڕوون دەبێتەوە کە هۆکاری سەرەکی ڕۆحی ناسیۆنالیستی کوردی میر عەبدال خان و خەڵکی بیتلیس بووە، هەروەها تالآنکردنر ئەو برە پارە زۆرەی کە عەبدال خان خاوەنی بووە. هیچ هۆکارێکی دیکەی جێی سەرنج نەبوو. ڕۆحی کوردایەتی لە بیتلیس و پێگەی بەرزی ئەو میرنشینە لە شارستانیەتی ئەو سەردەمەدا و ئەو دەسەڵاتە سەربازی و ئابووری و کولتوورییەی کە خاوەنی بوو، چاوی دوژمنەکانی کوێر کرد و ترسی لەم میرنشینە زلهێزە لە ناویاندا چاند، کە لە پەیوەندی و ئابووری و سیاسەتدا لە دەوڵەتە سەربەخۆکان دەچوو. کاتێك وەزیری عوسمانی، ئەحمەد پاشا، نامەیەکی هەڕەشەئامێزی بۆ عەبدال خان نارد، وشە بە وشە وتی، "کاتێك خەڵك ئامادەبن هەموو جارێك ئامۆژگاریان دەکەیت و کە دەڵێیت ئێرە کوردستانە؟"، کاتێك عەبدال خان وەڵامی پەیامەکەی دەداتەوە، دەڵێت "دەتەوێت شاری بیتلیس بکەوێتە ژێر زەبری تالآنیەوە؟، و بۆ منداڵی کورد و ماڵ و موڵکەکانیان لە ژێرەوە لەناوبچێت و بکەوێتە ژێر پێی ستەم و ستەمکاران..."

لێرەوە بۆمان ڕوون دەبێتەوە کە عەبدال خان میرێکی کورد بووە و دەیویست بەرگری لە منالآنی کورد و ماڵ و موڵك و ماڵی کورد بکات و هۆکاری سەرەکی ڕووخانی ئەو ئیرەییەی میرانی تری کورد بەرانبەریان نیشان دا و بەشداریان لە سوپای عوسمانی و هێرشیان بۆ سەر بیتلیس بووە.

وەك ئەوە وایە بڵێی ئەم تابلۆیە لە پێش چاوی ئەحمەدی خانی بووە کاتێك لە هەندێك لە بەیتە شیعرییەکانیدا دەیگوت:

هندێ ژ شەجاعەتێ غەییورن

ئەو چەندی ژ مننەتێ نفورن

ئەڤی غیرەت و ئەڤ علووی هیممەت

بو مانعی حەملی بارێ مننەت

لەو پێکڤە هەمیشە بێ تفاقن

دائیم ب تەمەررود و شیقاقن

پاشان خانی باس لە دۆخی کورد و دابەشبوونیان لە نێوان دەوڵەتی عوسمانی و سەفەویدا دەکات و لە بەیتەکانی تری شیعرەکەیدا دەڵێت:

ئەڤ روم و عەجەم ب وان حصارن

کرمانج هەمی ل چار کنارن

هەردوو طەرەفان قەبیلی کرمانج

بــو تیــری قەزا کرینە ئامانــج

ئەڤ قەلزەمی روم و بەحری تاجیك

هندی کو بکەن خروج و تەحریك

کرمانج دبن ب خوون موڵەتتەخ

وان ژیکفەدکەن میسالی بەرزەخ

ئەمەش کورتەیەك بوو لە هەلومەرجی سیاسی و نەتەوەیی دەوروبەری خانی پێش ئەوەی شاکارەکەی مام و زین بنووسێت. سەبارەت بە ئەدەبیش، ئەگەر لە سەردەمی ئەدەبی خانی بکۆڵینەوە، دەبینین ئەدەبی پێش خانی ئاڵۆز و بە پلەیەکی بەرزی وردبینی بووە. جگە لە ئەدەب، ئەمە دۆخی ڕۆشنبیری و زانست بە گشتی بە پێی پێوەرەکانی ئەو سەردەمە بوو. بۆیە خانی سوودی لەو هەلومەرجە وەرگرتووە و لە سەرچاوە پاك و ڕەسەنەکانی ئەدەبیات خواردووەتەوە. سەبارەت بە ئەدەبی کوردیش، وا دیارە خانی بە شێوەیەکی بەرفراوان ئاگاداری ئەو

شاكارانەی ئەدەبی كوردی بووبێت كە لە كۆمەڵە زەبەلاحەكانی شیعری كوردیدا نوێنەرایەتی دەكرێن، هەروەك چۆن لە پێشەكییەكانی (مام و زین)دا سێ كەسیان بە ناوی هێناوە. وا دیارە ئەو سێ كەسە بە بەرهەمە ناوازەكانیان كاریگەرییان لەسەر خانی هەبووە و ناوبانگێكی باشیان لە شیعردا لە نێو كۆمەڵگای كوردیدا لەو سەردەمەدا هەبووە. وەك لە چوارچێوەی ئەو بەیتانەی كە خانی لەسەریان دەنووسێت دەردەكەوێت، پێش خانی مردبوون، و خانی ڕێزی زۆری لێدەگرت، وەك خانی دەڵێت:

من دی عەلەما كەلامێ مەوزون

عالی بكرا ل بانی گەردوون

بیناڤە روحا مەلی جزیری

پێ حەی بكرا عەلیێ حەریری

كەیفەك وەبدا فەقیهی طەیران

حەتتا ب ئەبەد بمایە حەیران

لەم سێ بەیتە دەردەكەوێ كە ئەو سێ شاعیرە مەزنەی خانی باسی كردوون تا ئەو كاتەی خانی نووسیویەتی، پێشتر كۆچی دواییان كردبوو. بۆیە خانی باسی زیندووكردنەوەیان یان زیندووكردنەوەی ڕۆحی شیعرییان كردووە. سەبارەت بە شاعیر عەلی حەریری، هێشتا هیچ شتێكی دڵنیا لە سەر مێژووی لە دایك بوون و كۆچی دواییدا

نازانین و شیعرەکانیشی کە بۆ ئێمە دابەزراون بە بەراورد بە شیعری شاعیرانی مەزنی دیکە کەمن. سەبارەت بە دوو شاعیرەکەی تر، جزیری و فەقێ تەیران، سەرەڕای جیاوازی بۆچوونەکان سەبارەت بە سالانی لە دایك بوون و مردنیان، نزیکە دڵنیا بێت کە هەردووکیان لە کۆتایی سەدەی شانزە و نیوەی یەکەمی سەدەی حەڤدەدا ژیاون.

بێ گومان ئەو سێ شاعیرە کە خانی باسی کردوە بە پێشەنگ و گەورەی شیعری کلاسیکی کوردی دادەنرێن، بەتایبەتی جزیری کە بە یەکێك لە شاعیرە بەناوبانگەکانی کورد لە هەموو سەردەمێکدا دادەنرێت، ئەگەر بەناوبانگترینیش نەبێت. خاوەنی شێوازێکی ناوازە و ڕیتمێکی هونەری سەرنجڕاکێشە لە شیعری کوردیدا، جا چ سۆفی، ئیرۆتیك، یان تەنانەت ناسیۆنالیستیش بێت. یەکەم شاعیری گەورەی کوردە کە خاوەنی کۆمەڵە شیعرێکی تەواو بە زمانی جوانی کوردی، وا دیارە کاریگەرییەکی قووڵی لەسەر خانی هەبووە، چ لە فیکر و چ لە شیعردا.

هەروەها فەقێ تەیران شاعیری گەورەی کورد، چەندین شیعری داستانی کوردیشی نوسیووە، وای لێکردوون وەك میوەی زستانە کە بە شیعر لە کۆڕ و کۆبوونەوە کوردییەکان لە شەوانی درێژی زستاندا دەخوێندرێنەوە. ئەم داستانانە بریتین لە "دم دم"، "شێخی سەنعان" و "ئەسپی ڕەش" و چەندانی تر.

هێنانەوەی ناوی تەنیا ئەم سێ شاعیرە لەلایەن خانیەوە، مانای ئەوە نییە کە خانی بە تەنیا ئەوانی ناسیوە؛ هەروەها ناوی گرنگترین شاعیرانی کوردی سەردەمی خۆیشی هێنایە ئاراوە. جگە لەوەش خانی خۆی لە هێنانەوەی ناوی شاعیرانی کورد سنووردار نەکرد؛ هەروەها هەر لە دەرەوەی کوردستان هەڵدەدات و لەسەرچاوەکانی دەرەوەی وڵاتەکەی نەکری شیعر و ئەدەبی خواردۆتەوە. خوێندنەوەی شیعرەکانی خانی بە ڕوونی ئەوەمان بۆ دەردەخات کە خانی بە شێوەیەکی بەرفراوان لە ناوخۆ و دەرەوەی کوردستاندا گەشتی کردووە و شارەزا بووە لە زمانی فارسی و ناوی دوو شاعیری گەورەی فارسی کە مەلا جامی و نیزامی هێناوە.ژیاننامەی خانی دەبێ باسی ژیاننامەی خانی بکەین ئەگەر بە کورتیش بێت. بەمەش خوێنەر ئاگادار دەبێتەوە و لە خانی نزیك دەبێتەوە. هەرچەندە خوێنەر دەتوانێت لە کتێبەکانی تردا زیاتر دەربارەی ژیانی خانی بزانێت، بەڵام باسێکی کورت لە ژیانی خانی پێویستە ئەگەر بمانەوێت ژیانی خانی و حاجی کە دوای ئەو هات، بەراورد بکەین، بۆ ئەوەی خوێنەر لە سەردەم و شوێن و سەردەمی هەریەك لەو دوو شاعیرە تێبگات کە ئەم کتێبە مەبەست لێی خستنەڕووی بەرهەمەکانیانە.

لەو هەلومەرجە سەختەدا کە چەند لاپەڕەیەك پێشتر لەم کتێبەدا باسمان کرد، ئەحمەد خانی لە ساڵی 1061ی کۆچی (1651ز) لەدایك بووە.

خۆی لە یەك بەیتی شیعری "مەم زین"دا ئەم بەروارەی پشتڕاست کردووەتەوە کاتێك دەڵێت:

لە شیعرەکەیدا دەڵێت:

گەر عیلمی تەمام بدەی ب پوولەك

بفرۆشی حیکمەتێ ب صولەك

کە س ناکەتە مەیتەرێ خوە (جامی)

ڕاناگریتن کەسەك (نظامی)

ئەم دوو بەیتە لە (مەم و زین)ەوە لە چوارچێوەی ئەو گرنگینەدانەدا دێت کە لە سەردەمی (خانی)دا بە زانا و شاعیران درابوو، وەك چۆن هەموو وڵات و میرنشینەکان سەرقاڵی شەڕ بوون، بەجۆرێك کە زانست بوو بە هەرزان و حیکمەت بێ نرخ بوو، تا ئەو ڕادەیەی کە ئەگەر بتویستایە زانست بە یەك فلس بفرۆشیت، و حیکمەت بۆ (نەعلێك) بفرۆشیت، هیچ کەسێکت دەست نەدەکەوت کە بیانفرۆشێت. تەنانەت شاعیرێکی گەورەی وەك (جامی)ش لەلایەن کەسەوە قبوڵ نەدەکرا یان شاعیرێکی بەناوبانگی وەك (نیزامی) ڕێزی لێ نەدەگیرا.

هەروەها دەردەکەوێت خانی ئاشنای ئەدەبیاتی سەردەمی خۆی بووە، تەنانەت لە دەرەوەی زێدی خۆیشی کە کوردستانە. لە چوارچێوەی شیعری داستانی خۆیدا، مەم و زین چەندین جار ئاماژە بە قارەمانانی

شاهنامە دەکات، ئەو شیعرە داستانییەی کە شاعیری ئێرانی فیردەوسی ئامادەی کردووە. ناوی پاڵەوانەکانی، پیژێ-ن، تۆهێ-ماتی-ن، گوودێ-ڕاز، زۆرجار لە کتێبی (مەم و زین)دا دەردەکەون.

ئەزمونی ئەو لە بواری ئەدەبی ڕۆژهەڵات بەگشتی ئەو کاتەش دیارە کە ناوی عاشقان، قارەمانی چیرۆکە خۆشەویستییەکانی ئەو ئەدەبیاتە دەهێنێت و وەك نموونەی خۆشەویستی لە (مەم و زین)دا دەیانخاتەڕوو، هەروەك چۆن ناوەکانی: ﴿شیرین، پەرویز، و فەرهاد، قەیس و لەیلا، ڕامین و وەیس، یوسف و زولەیخا، عەمق و عودرە، . شێخ سنەعانی﴾، بۆیە چیرۆکی (مەم و زین)یشی بە شیعر شانبەشانی خۆیان ڕازاندەوە، تا وەك شەوچەرەیەکی جوان بۆ باخچەی ئەدەبی ڕۆژهەڵاتی و جیهانی زیاد بکات. گومانی تێدا نییە کە کتێبێکی بەنرخی وەك (شەرەفنامە)ی مێژوونووسی کورد (شەرەفخان بەدلیسی) خوێندبووەوە، ئەو کتێبەی کە مێژووی گەلی کوردی تێدا تۆمار کردبوو، و لە ساڵی ١٥٩٦ی زایینیدا تەواو کردبوو، و ئەم کتێبە تەنیا کتێبێکی مێژوویی نییە، بەڵکو تا ئێستا، بەنرخترین ئاماژەی مێژووییە لە بواری مێژووی کورددا، دەبێ خانی سەدان کتێبی ئایینی و سۆفی و فەلسەفی و فەلەکناسی خوێندبێتەوە، باسی کۆمەڵە شیعرەکانیش ناکەم. لە سنگیدا کۆبوونەوە، ئەویش چەندین کتێبی لە بوارە جیاوازەکانی زانست و ئەدەبیاتدا نووسی، بەڵام زۆربەیان لە تاڵەکانی مێژوودا ون بوون...

ئەگەر بمانەوێت بگەڕێینەوە بۆ سەردەمی (خانی)، گرنگترین سەرچاوەی مێژوویی کە سەردەمەکەی تۆمار دەکات، کتێبی (سیاحەتنامەی ئەولیا چەلەبی) ئەو ڕێبوارە عوسمانییەیە کە باسی لێوەکراوە، هەروەها کۆمەڵێك تایبەتمەندی ئەدەبی لەو کتێبەدا هەیە، وەك چۆن ئەولیا لە ساڵی 1065ی کۆچیدا گەشتێکی بۆ کوردستان (بەتایبەت باکووری کوردستان) کردووە کە هاوتایە لەگەڵ ساڵی 1655ی زایینی، ئەولیا چەلەبی باسی ناوی زۆرێك لە شاعیرانی بەناوبانگی ئەو سەردەمە دەکات، کە کۆمەڵە شیعریان هەبوو، بۆیە کاتێك ئەولیا چەلەبی لەبارەی بەدلیسەوە دەنووسێت، دەڵێت، "لەو ماوەیەی لێرە مامەوە، حەوت شاعیرم ناسی کە شیعریان هەبوو، وەك: کاتبی چەلەبی، نووسەری دیوانی خان مەلا ڕەمەزان چەلەبی، جەناتی چەلەبی، گەنجی چەلەبی، و ئەم دووەمیان کۆمەڵە شیعرێکی بە قەبارەی پێنج شیعری نیزامی هەبوو..."

وە هەروەها کاتێك باسی (وان) دەکات، یەکەمیان دەڵێت، شانی ئەفەندی ئەو پاشای شاعیرانە، کە بە مەلەوانێکی لێهاتوو لە دەریای زانست دادەنرێت، هەروەها وانی چەلەبی، و میر سپێهری کە شاعیری ناسراون. لەم ووتانەشەوە شتێك لە هەلومەرجی ئەدەبی سەردەمی (خانی) بۆمان دەردەکەوێت و لەڕێگەی ئەوانەوە دەزانین ئەو لایەنە ئەدەبیانە چین کە کاریگەرییان لەسەر شیعری (خانی) هەبووە و پەرەیان بە بەهرە

ئەدەبییەکانی داوە و وایکردووە لە جیهانی شیعردا سەرمەشق بێت لە ڕۆژهەڵات بە گشتی....

بەو پێیەی ئێمە شتێکی کورتمان لەبارەی لایەنە سیاسی و ئەدەبییەکانی سەردەمی خانی زانیووە، جێی خۆیەتی ئێمە شتێکی دیکە لەبارەی لایەنی کولتووری گشتیی ئەو ناوچەیەی کە خانی تێیدا ژیاوە، واتە ناوچەی کوردستان، بزانین. هەر خوێنەرێکی تێگەیشتوو "مەم و زین" بە وردی و بە قووڵی بخوێنێتەوە، تێدەگات کە کوردستان بە بەراورد بەو سەردەمە چ ئاستێکی بەرزی شارستانییەت و فەرهەنگ بووە. هەروەها تێدەگات کە خانی بیرمەند و زانایەکی گەورە بووە، لێرەدا باسی شاعیرێکی گەورە ناکەم. چونکە ئەو فەلسەفەی یۆنانی هەرس کردبوو و ناوی گرنگترین فەیلەسوف و زانایانی لەنێو "مەم و زین"دا وەك ئەرستۆ و ئەفلاتون و هیپۆکرات و گالێن هێنابوو. زاراوەی فەلسەفەی کۆنی لە "مەم و زین"دا زۆر بەکارهێناوە، وەك مرۆڤایەتی، خودایی، ماددە و چوار توخمەکە، بە شێوەیەکی هۆشیارانە و چاوکراوانە.

شارەزایی لە بواری فەلەکناسی و ئامێرە مۆسیقییەکان و جۆرەکانی گۆرانی و مەقامات و پزیشکی و دەرمان و ئەندازیاری و بیناسازی و جۆرەکانی چەك لە سەردەمی خۆیدا و جۆرەکانی خواردن و جۆرەکانی جل و بەرگ و زیاتر لە هەموو ئەوانەش، شارەزایی بەرفراوانی لە زانستە ئیسلامییەکان و سۆفیگەری بوو، بۆیە خاوەنی کەلتوورێکی فراوان و زانستی مەوسوعی بوو، و سەرچاوەی سەرەکی شیعرە گەورەکەی لە

ساڵی 1999دا پێکهێنا (مەم) و (زین)، بۆیە پاشخانی کولتووری و ئەدەبی پێویستە بۆ هەموو شاعیرانی کۆن و مۆدێرن...

لە کاتی لێکۆڵینەوە لەو کۆمەڵگایەی کە خانی تێیدا ژیاوە بەپێی ئەو چەند سەرچاوەیەی کە ئەو قۆناغە بەڵگە دەکەن، بۆمان ڕوون دەبێتەوە کە خانی بۆچی ئەو هەموو زانستەی لە شیعرەکەیدا بەکارهێناوە. جارێکی تر دەگەڕێینەوە سەر لایەنی شارستانی لە کتێبی ئەولیا گەلەبی کە بە درێژی نووسیویەتی.

سەبارەت بە بارودۆخی شارەکانی کوردستانیش دەڵێت، بۆ نمونە:

لە دیاربەکر پانزە مزگەوتی گەورە هەیە، لە هەر یەکێکیان قوتابخانەیەك بۆ خوێندنی زانستەکان هەیە، لەوانە قوتابخانەی بەناوبانگی (ئیبارییە) کە تێیدا فەرهەنگی وتار دەخوێندرێت؛ قوتابخانەی (خسرەو پاشا) کە تیایدا ئیلاهیات دەخوێندرێت؛ قوتابخانەی (سارولی)، کە فیقهی تێدا دەخوێندرێت؛ قوتابخانەی (شێخ مەولەوی) کە سۆفی بەرهەم دەهێنێت؛ قوتابخانەی (تەفسیر)، کە تەفسیرەکانی (الجزیری، تەبەری، ئیبن مەسعوود، ئەبو لەیث بەغەوی، القادی، و دەیلەمی) تێیدا دەخوێندرێت. لە هەموو مزگەوتەکاندا کەسانێك هەن کە فەرموودەکان ڕوون دەکەنەوە، بەتایبەتی لە مزگەوتی گەورەدا، بەو پێیەی ئیمامی مزگەوتەکە لە ئەزهەر زانستی فەرموودەی خوێندووە...

بەهەمان شێوە کاتێك باسی بازاڕەکانی دیاربەکر دەکات، دەڵێت شەست بازاڕی تێدایە، وەك بازاڕی شووشە، بازاڕی بۆن، بازاڕی موزایەدە، بازاڕی ئاسنگەر، بازاڕی زێڕینگەر، بازاڕی زێڕین، بازاڕی پێڵاوچن... ئینجا دەڵێت هەموو جۆرە شمشێر، دەمانچە، تەقەمەنی، چەقۆ، خەنجەر و ڕم و تیر لە دیاربەکر دروست دەکرێن، بەجۆرێك کە لە هەموو جیهاندا بەناوبانگن... وە کاتێك ئەولیا دەگاتە بیتلیس، ناوی پزیشکەکانی دەهێنێت و دەڵێت: ﴿بەو پێیەی ئەمە کوردستانە، و ناتوانێت بێ کێشە و ناڕەحەتی بێت، بۆیە پزیشکی نەشتەرگەری باش لەوێ هەن وەك ئوستاز حەیدەر، ئیبن بەشارەت، سەیف عەلی...﴾."

پێشتر باسمان لە وەسفەکانی عەبدال خان و ئەو بارگرانییە کتێبە بەنرخەکان کردووە کە خاوەنی بووە، و ئەوانەی کە خۆی نووسیویەتی و بەمجۆرە بۆمان دەردەکەوێت کە کتێبخانەی زەبەلاح لە کوردستاندا هەبووە، بابەتی جۆراوجۆری گرتەوە، لەوانە مۆسیقا، فەلەکناسی، پزیشکی، پزیشکی ڤێتێرنەری، ئاژەڵناسی، ڕووەکناسی، کیمیا و هتد، جگە لە کتێبی ئایینی و ئەدەبی و زمانەوانی. لە کتێبەکانی تردا ئاماژە بەم زانستانە هەیە. با پێشەکییەکەی مەلا مەحمودی بایەزیدی بۆ کتێبی زمانەوانیی عەلی ئەلتەرماخی لەبەرچاو بگرین. بایەزیدی دەڵێت:

لە ڕابردوودا چەندین قوتابخانە لە کوردستاندا هەبوون و زانستەکان لە هەموو شار و قەزا و شارۆچکە و گوندەکانی دانیشتوانی موسڵمانی کوردستاندا جێی بایەخ بوون. دەبێ یەك، دوو، سێ، یان زیاتر لەو

قوتابخانانە هەبووبێت. تەنانەت خوێندکارانی کوردستان بۆ خوێندن دەچوونە بەغدا و بەسرە و موسڵ...

بەڵێ، لەم هەلومەرجە ئەدەبی و زانستی و کولتوورییە پێشکەوتووانەدا، بە بەراورد بەو ڕۆژگار و سەردەمانە، لەگەڵ ئەو هەلومەرجە سیاسییەی کە لە سەردەمی میرنشینە کوردییەکاندا زاڵ بوو، کە لەگەڵ یەکتردا ناکۆك بوون، لەناو ئەو ناتەبایی و یاخیبوونەی کە لە نێوانیاندا هەبوو، خانی لەدایك بوو. بەم شێوەیە خانی لەو هەلومەرجەدا دۆخی نالەباری گەلی کوردەکەی بینی کە یەکڕیزی و دەوڵەتێکی تایبەت بە خۆیان نەبوو. هەستی بە پێویستی کرد قەڵەمەکەی و بەشێك لە شیعرەکانی بۆ بەرگریکردن لە گەلەکەی تەرخان بکات...

خانی بینی گەلەکەی خاوەنی ئابوورییەکی بەهێزە، کە ئابووری بناغەی بنیاتنانی هەر قەوارەیەك بێت. بینی کە چۆن کاڵا و بەرهەمەکانی کوردستان بۆ وڵاتانی دراوسێ هەنارده دەکرێن، وەك هەنگوین و پەنیر و هەموو بەرهەمە شیرەمەنیەکان و چینین و پێست و هەنجیر و کشمشی و مەلاسە و مەڕ و ئاژەڵەکانی تر. بەهەمان شێوە لە کەرتی پیشەسازیشدا کوردستان پێویستی بە هیچ کەرەستەیەکی خاو نەبوو. چەك لە کوردستان دروست دەکرا کە ئەو سەردەمە گرنگترین پیشەسازی بوو. پیشەی جلوبەرگی کوردیش هەمان شتە کە تا ئەمڕۆش بەردەوامە و پشت بە پێست و پەڕۆ و مووی ناوخۆیی دەبەستێت. هەروەها پیشەسازی پێڵاوی کوردی ناوخۆیی و کەرەستەی جۆراوجۆری

ناومالّیشی بینی. بەتایبەت کەلوپەلی خۆراك. بڵاوبوونەوەی پزیشك و دانا لە سەرانسەری کوردستان پێویستی بە پزیشکی بیانی نەهێشت. بوونی بیناکاران و ئەندازیارانی ناوخۆیی یارمەتیدەر بوو لە دروستکردنی خانوو و کۆشك و قەڵا و پرد و پەڕینەوە لە نێوان بیابان و گەرووی شاخاویدا، ئەمە جگە لە ئامادەبوونی ژمارەیەکی زۆر لە زانایان لە بوارە جیاوازەکاندا.

خانی شاهیدی هەموو لایەنەکانی ئەم شارستانیەتە بوو. سەرباری ئەم هەموو پێویستیانەی دابینکرابوون، ئەو کەموکوڕی و کەلێنانەی دەستنیشان دەکرد و لە شیعرەکەیدا باسی دەکرد. تاکە ڕەخنەیەك کە لە شیعرەکەیدا دەیخوێنینەوە، گلەیی و ناکۆکی و دووفاقی نێوان میر و میرنشینەکانی گەلەکەیە، کە وای لێکردن ملکەچی دەسەڵاتی سەفەوی و عوسمانیەکان بن. سەبارەت بە پێگەی کورد لە شارستانیەتدا لە سەردەمی خۆیدا دەبینین خانی دەڵێت:

ئەز مامە د حیکمەتا خودێ دا

کرمانج د دەولەتا دنێ دا

نایا ب چ وەجهی مانە مەحرووم

بیلجوملە ژێ چ بوونە مەحکووم

خانی لەم بوارەدا یەك کەموکوڕی لە نێو کورددا دەبینێت و دەڵێت:

گەردێ هەبووا مە ئیتیفاقەك

کەدایقنیێ هم ارکب ارکێڤ

ئەو پێی وایە تەنها بە ڕێککەوتن، و بە ملکەچبوون و گوێڕایەڵی یەکتر، بە ئامانجەکەمان دەگەین. بەڵام ڕێککەوتنەکە لە دەستی کێدایە؟ وە ئەم ئەرکە لەسەر شانی کێیە گوێڕایەڵی یەکتر بن؟ دەبینین (خانی) درێغی ناکات لە باسکردنیان و دەڵێت:

نامووسە ل حاکم و ئەمیران

تاوان چی بە شاعیر و فەقیران

ئەمەش بە ڕوونی ئەو بارودۆخەمان بۆ دەردەخات کە خانی لە سەردەمی خۆیدا پێیدا تێدەپەڕی، هەروەها ئەو هۆکارانەی کە کاریگەرییان لەسەر شیعرەکەی هەبوو.

لەوڕا کو دەما ژ غەیبێ فەك بوو

تەئریخ هزار و شێست و یەك بوو

دوایین سەرچاوەکان ئاماژە بۆ ئەوە دەکەن کە خانی لە گوندێك بە ناوی (خان) لە ناوچەی (هەکاری) لە باکووری کوردستان لەدایك بووە. توێژەر محمد ئەمین بۆز ئەرسلان ئاماژەی بەم بابەتە کردووە کاتێك (مەم و زین)ی لە ئەستەنبوڵ چاپ کردووە لە ساڵی ١٩٦٨ی زایینی. لە ساڵی

١٩٧٢ دووباره چاپی کردەوه، پاشان له ساڵی ١٩٩٥ی زایینی له سوید چاپی کردەوه. وتی، ﴿ئەحمەدی خانی له ساڵی ١٦٥١ی زایینی له گوندی (خان) له دەڤەری هەکاری لەدایك بووه﴾. شاعیری ناسراو (جگەر خوێن) لەسەر هەمان بابەت نووسیویەتی و دەڵێت: «ئەحمەدی خانی، زانای کورد، نەتەوەیی، شاعیری گەورەی کورد، له ساڵی ١٦٥١ له ناوچەی هەکاری و له گوندی خان لەدایك بووه، خوالێخۆشبوو (سدیق بهاءالدین) له کتێبەکەیدا ﴿شاعیرانی کورد﴾ بەشێکی ئەو نامەیەی بڵاوکردۆتەوه که دەڵێت کەسێك ناوی لێنابوو (ئەقدال چیلی) ساڵی 1977 بۆ ڕادیۆی کوردی له (بەغدا) ناردبوو، ئەو کەسه له نامەکەیدا ئاماژەی پێکردووه: ﴿شێخ ئەحمەدی خانی له ساڵی 1651 له گوندی (خانی) لەدایك بووه، و ئەم (خان)ه ده کیلۆمەتر له گوندی (گۆیزا ڕەشی) دووره، (خانی) له شاری (بایزید) کۆچی دوایی کردووه.. ئەمەش پشتڕاستکرایەوه دوای ئەوەی یەکێك له نەوەکانی بنەماڵەی (خانی) به ناوی (عەبدوڵڵا محمد فرلی) کتێبێکی بڵاوکردەوه که پێکهاتبوو له دوو بەش سەبارەت به کۆمەڵه شیعر و ژیاننامه و بەرهەمەکانی خانی، و کتێبەکه به زمانی کوردی چاپکرا کتێبەکه باس له ژیانی خانی و خێزانەکەی و شیعرەکانی دەکات.

ئەمه ئەوەمان بۆ دەردەخات که خانی له ناوچەی هەکاری لەدایك بووه، ناوچەیەك که چەندین زانا و شاعیری بەناوبانگی لێ بەرهەم هاتووه، وەك عەلی تەرماخی، مەلا حوسێن باتێ و عەلی حەریری، فەقێ تەیرانی

هەکاری، تەیفی هەکاری، و چەندانی تر. میراتەکەیان بە پەیوەندی بوونی خانی تەواو بوو و ڕۆشنگەر بوو. ئەمە بەو مانایە نییە کە ناوچەکانی دیکەی کوردستان زانا و شاعیریان تێدا نەبوو، بەڵام هەکاری بە بۆچوونی ئێمە لە ناوچەکانی دیکەی کوردستان دەوڵەمەندتر بوو لەم ڕووەوە...

با بگەڕێینەوە سەر بابەتەکەمان و بڵێین، لێرەوە دەردەکەوێت کە خانی لەو قوتابخانە ئاینیانەی کە لە سەردەمی خۆیدا هەبوون خوێندوویەتی، ئەو قوتابخانانەی کە هەموو زانستەکانی تێدا دەوترێتەوە و هەندێکیان زیاتر لە زانکۆ مۆدێرنەکان دەچن لە وردبینی ئەکادیمییان و ئەو ژمارە زۆرەی خوێندکار کە خوێندوویانە، وەك قوتابخانەی مورادییە لە بایزید و مەدرەسەی ئەلحەمرە لە جزیرەی (بۆتان) و قوتابخانەی (قوبەهات) لە (بادینان). ئەگەر (خانی) سەر بە گوندی (خان) بێت، و لە خێڵی (خانی) کە ئەو گوندە و گوندەکانی نزیکی تێدا نیشتەجێ بووە، لە کوتتابەکان(ناوەندێکی عوسمانی بووە تایبەت بووە بە لەبەر کردنی قورئان) و پاشان قوتابخانە ئاینیەکان خوێندوویەتی وەك ئاماژەمان پێدا و باس لەوە کرا کە بۆ بەدەستهێنانی زانست گەشتی کردووە بۆ زۆرێك لە ناوچەی کوردستان بۆ بەدەستهێنانی زانست وەك داب و نەریتی قوتابیانی مەعریفە لەو سەردەمەدا بووە، وە کاتێك مۆڵەتی زانستی وەرگرتووە، و لە بواری ئاینیدا وانە دەڵێتەوە قوتابخانەکان، وا دیارە هەستی بە پێویستی قوتابیانی کوردستان کردبێت بۆ فەرهەنگێکی

عەرەبی-کوردی، بۆیە ئەو فەرهەنگەی لە ساڵی ١٠٩٤ی کۆچی دانا و ناوی لێنا (ناوبەهاری بچوکان) واتە ﴿بەهاری نوێ بۆ منداڵان﴾پاشان شاکارە بەناوبانگەکەی تەواو کرد، ﴿داستانی مام و زین﴾ لە ساڵی (١١٠٥) کۆچی هاوتای ساڵی ﴿١٦٩٣-١٦٩٤﴾ی زایینی و ئەوکات تەمەنی چل و چوار ساڵ بوو، وەك لە دوا بەیتەکانی (مام و زین)دا ئاماژەی پێکردووە، کە تێیدا دەڵێت:

ئیساله گەهشتە چهل و چاران

وی پیشرەوی گوناهکاران

پێدەچێت پێشوازی و ئاسمیلەکردنی خانی لە زانستە جۆراوجۆرەکانی سەردەمی خۆی، گەشتە بێشومارەکانی بە سەرتاسەری کوردستاندا (وەك دەوترێت) و زیرەکی و بەهرە ناوازەکەی، وەك لە بەرهەمەکانیدا دەردەکەوێت، لە قاڵبی زانایەکی گەورە و شاعیرێکی گەورە، کە بەرهەمەکانی بە شێوەیەکی بەرفراوان دانیان پێدا دەنرێت.

هەروەها نامیلکەیەکی بچووکی دیکەی شاعیر هەیە بە ناوی "عەقیدەی ئیمان" کە بە شیعر ئاوازی بۆ داناوە. پێکهاتووە لە ٧٢ بەیت لەسەر باوەڕی ئیسلامی. هەروەها شیعرە پەرشوبڵاوەکانی ئەویش دۆزرایەوە، لە دەرەوەی چوارچێوەی "مەم و زین"، کە لەلایەن هەندێك نووسەرەوە چاپکرابوون و دواتر لەلایەن نووسەرێکی دیکەوە کۆکرابوونەوە. دوور نییە کتێب و کۆمەڵەی دیکەی هەبووبێت، بەڵام لەگەڵ گۆڕانکارییەکانی

کاتدا ون بوون. دڵنیایە خانی لە تەمەنی لاوێتی و گەورەییدا لە بایەزید ژیاوە، کە لەگەڵ ئەندامانی بنەماڵەکەیدا کۆچیان کردبوو، کە بە هاوسەرگیری لەگەڵ شازادەکانی بایزید خزمایەتیان هەبووە. خانی و پێش ئەویش بەشێك لە ئەندامانی بنەماڵەکەی، لە دەرباری شازادەکانی بایزید وەك "نووسەر" کاریان دەکرد. (خانی) قوتابخانەیەکی لەوێ دروست کرد و بە درێژایی تەمەنی بەردەوام بوو لە وانەوتنەوە، تا کۆچی دوایی لە ساڵی ١١١٩ی کۆچی کە هاوتایە لەگەڵ ساڵانی ١٧٠٦-١٧٠٧ی زایینی. ئەم بەروارە لەلایەن خوالێخۆشبوو عەلائەدین سەجادی لە کتێبی مێژووی ئەدەبی کوردیدا تۆمار کراوە. بەپێی حیساباتی ئەلفوبێی لە دەستەواژەی (خانی چوو بۆ لای پەروەردگارەکەی)، ئەمەش لەلایەن پرۆفیسۆر عەبدوڵڵا قرلی پشتڕاستکراوەتەوە، کە دەڵێت "خۆی خۆی دەستەواژەی (خانی چوو بۆ لای پەروەردگارەکەی) لەسەر بەردی گۆڕی خانی بینیوە، کە لە ساڵانی ١٩٥٠دا هەبووە و دواتر دوای نۆژەنکردنەوە لابراوە، خۆشبەختانە بۆی دەرکەوتووە کە لە ناوچەکەدا فەرامۆش کراوە لەم دواییانەدا، و... دووجار دەستەواژەکەی پشکنی و وەك خۆی دۆزیەوە. مەزارگەکەی دەکەوێتە دەرەوەی شاری بایزید، نزیك مزگەوتەکەی خانی.

ژیاننامەی حاجی قادری کۆیی

حاجی لە گوندی گۆڕ قەرەچ، نزیک شاری کۆیە لە پارێزگای هەولێر لەدایک بووە. بە ئەگەرێکی زۆرەوە حاجی لە ساڵی ١٢٣١ی کۆچی (١٨١٥–١٨١٦ز) لەدایک بووە، هەرچەندە هەندێك بۆچوون هەن کە دژایەتی ئەم مێژووە دەکەن. بەڵام ئەو بەروارەی باسمان کرد لە بەروارەکانی تر بە جێی متمانەتر دادەنرێت، بەو پێیەی لە دەستنووسێکدا ئامارەی پێکراوە کە لە دەستی بەشێك لە خزمەکانی حاجیدا بووە. بۆ توێژەر مەسعوود محمد نارد، دەستنووسەکەی لە بەرگی دووەمی کتێبەکەیدا بە ناوی حاجی قادر کۆیی بڵاوکردەوە. ﴿مەلا عەبدولڕەحمانی کوڕی ئەحمەد﴾ ئەو کەسەیە کە ئەم دەستنووسەی نووسیوە. گرنگی دەستنووسەکە لەوەدایە کە لە ساڵی ١٣٢٦ی کۆچی واتە ١٢ ساڵ دوای کۆچی دوایی حاجی شاعیر نووسراوە. ساڵی لەدایکبوونی حاجی لەو دەستنووسەدا بە ساڵی ١٢٣١ی کۆچی ئامارەی پێکراوە. بۆیە وا دادەنرێت کە ئەو ساڵە لە سەرچاوەکانی تر جێی متمانەترە، بە تایبەت کە نووسەری دەستنووسەکە خزمی حاجییە. بۆچوونی تریش هەیە، لەوانەش بۆچوونی توێژەر مەسعوود محمد، یەکێك لە نووسەران لەسەر حاجی. هەندێك گومان دەخاتە سەر بەرواری لەدایکبوونی شاعیر و دەڵێت: "من باوەڕم وایە حاجی لە ساڵی ١٢٤٠ی کۆچی لەدایک بووە، کە هاوتایە لەگەڵ ساڵی ١٨٢٤ی زایینی. بەڵام خۆی

بۆچوونێکی یەکلاکەرەوە لەبارەی ئەو ساڵە نادات، نیشانەی پرسیاری لە دوای ئەو بەروارە داناوە، نووسیویەتی ﴿١٨٢٤؟﴾... باسێکی درێژخایەنی لەسەر ئەم بابەتە پێشکەش کردووە، کە لێرەدا بوار نییە بۆ پێداچوونەوە و گفتوگۆکردن لەسەری".

بۆیە دەڵێین حاجی لە ساڵی ١٢٣١ی کۆچی لە گوندی گۆڕ قەرەچ لە دایك بووە، دوای چەند ساڵێك ئەحمەدی باوکی کۆچی دوایی کردووە و خۆی و دایکی فاتیمە کۆچیان کردووە بۆ کۆیە. سەبارەت بە ناوی دایك و باوکی، لە یەکێك لە بەیتە شیعرییەکانیدا ناوی هێناوە و دەڵێت:

باوکم ئەحمەد بوو ناوی بیرم دێ

خە لقی لادی بوو، دایکی من (فاتێ)

بەباشی دەزانرێت کە ناوی "فاتی" کە لە دەقی شیعریدا ئاماژەی پێکراوە، فۆرمێکی کورتکراوەی ناوی "فاتیمە"یە لە کۆمەڵگەی کوردیدا. کاتێك لەگەڵ دایکی هاتە کۆیە و لەوێ نیشتەجێ بوو، دایکی بۆ فێربوونی قورئان و فێرکارییە ئاینییەکان لە کوتابێك (پێشتر باسمان کرد) داینا. وانە سەرەتاییەکانی زانستە ئیسلامییەکان لە مزگەوتەکانی ئەو شارە، وەك مزگەوتی موفتی و مزگەوتی حاجی بەکر ئاغا و مزگەوتی حاجی مەلا ئەسعەد خوێندوویەتی.

دوای ماوەیەك دایکی بەهەمان شێوە کۆچی دوایی کرد و خزمێکی بە ناوی مەلا عومەر گۆنبادی ئاگاداری بوو. حاجی هاوشێوەی هەموو

خوێندکارانی زانستی ئەو سەردەمە، کە لە شوێنی جۆراوجۆرەوە بەدوای زانستدا دەگەڕان و گەشتیان بۆ ناوچە جۆراوجۆرەکان کرد بۆ بەدەستهێنانی، هەروەها حاجی یەکەم گەشتی زانستی خۆی بۆ ناوچەی باڵەك ئەنجامدا و چەند ساڵێك لەوێ مایەوە. هاوڕێی سەفەری ئەو سەفەرە عەبدوڵڵا جەلیزادە کۆیی بوو کە دواتر بوو بە مەلا عەبدوڵڵا جەلیزادە. یەکێك لە مامۆستاکانی کە لەژێر دەستیدا خوێندوویەتی، زانای گەورە محمد کوڕی ئادەم باڵەکی بووە،ناسراو بە ئیبنو ئادەمی باڵەکی کە بەناوبانگترین زانای سەردەمی خۆی بووە و لە ناوچەی سۆران لە زانستدا هاوتای نەبووە. بەڕاستی ناوبانگی زانستی ئەو لە دەرەوەی هەرێمەکەی خۆیدا بڵاوبووبووەوە و زۆر لەودیوەوە گەیشتبووە. بۆ ناوچەکانی تر.

وا دەردەکەوێت حاجی قادر کوڕێکی هەژار و بەدبەخت و بێبەش بووە کاتێك لە کۆیە بووە. ئەمەش لە بەیتێکی شیعردا لە چوارچێوەی شیعرێکی درێژدا دیارە کە حاجی لە ئەستەنبوڵ پایتەختی دەوڵەتی عوسمانییەوە کۆچی کردبوو، وەك ئاماژەمان پێدەدەین، بۆ هاوڕێکەی، مەلا عەبدوڵڵای ئاماژەپێکراو، کە لە سەفەرەکەیدا بۆ باڵەك، وەك باسمان کرد، یاوەری بوو. لەو بەیتەدا حاجی دەفەرموێت:

وە بیرت دێ زەمانێ چووینە باڵەك

بە پێ خاوسی نە کەوشم بوو نە کالەك

حاجی خۆی بیری دێنێتەوە کە کاتێك چوونەتە باڵەك پێی ڕووت بووە، بەڵام هەژاری و نەهامەتییەکەی ڕێگر نەبووە لە بەدەستهێنانی زانست. تا خوێندنی ئایینی تەواو کرد، سەبر و خۆڕاگر بوو. ئەمەش بەڵگەی دووربینییەکەی و توانای پاڵنانی ئەو بەهرەیە بۆ پێشەوەی کە لەناو خۆیدا بوو، و ڕەتکردنەوەی کۆسپی لەسەر ڕێگای مەعریفە و شیعر سەرەڕای ئەو ئاستەنگانەی کە لە ڕێگایدا وەستابوون. وا دیارە شیعری کوردیش لەناو ئەودا گەشەی کرد و پەرەی سەند و لە ڕێگەی شیعرەوە دەستی کرد بە دەربڕینی ئەو هەستە شاراوانە. شیعر تا کۆتایی ژیانی وەك دەرچەی سەرەکی مایەوە. ئەگەر تەسلیمی ئەو واقیعی هەژاری و نەهامەتییەی کە ژیانی خۆی دەورە داوە، نەدەبووە ئەو شاعیرە کە ئێمە ئەوەندە شانازی پێوە دەکەین.

بەیتێکی تری شیعرەکەی هەیە، لەگەڵ هاوڕێی مەلا عەبدوڵڵا جەلیزادە، کە هەر لە سەرەتاوە لێهاتوویی شیعریی ئەو دەردەخات. ڕۆژێك کە لە کۆیسەنجاك بوون، چوون بۆ سەیران. عەبدوڵڵا سواری هەبوو، لە کاتێکدا حاجی بە پێ دەڕۆیشت. حاجی باسی ئەو دۆخە دەکات و دەڵێت:

تو خشش دەبەزی ئەسپی بەزینت پێیە

من ناگەمە تۆ ئەسپی بەزینم پێیە

حاجی بە مەلا عەبدوڵڵا دەڵێت: تۆ خێرا دەڕۆیت چونکە ئەسپێکی زیندارت هەیە، منیش ناتوانم پێشت بگرم، چونکە ئەسپە زیندارەکەم تەنها قاچەکانی منە. بەیتەکە دەتوانرێت بە شێوەیەکی تر لێکبدرێتەوە: "تۆ بە خێرایی دەڕۆیت چونکە ئەسپی بەزینت هەیە، لە کاتێکدا من ناتوانم پێشت بکەوێت، چونکە ئەسپی بەزینم تەنها قاچەکانمە".

دەبێ بگوترێ دکتۆر عزەدین ڕەسوڵ لە کتێبی ﴿شێخ ڕەزا تاڵەبانی﴾دا دەڵێ بەیتەکە هی حاجی نییە، بەڵکو هی مەلا ڕەسوڵ دێلێجە. بەڵام دوای بڵاوبوونەوەی کۆمەڵە نوێیەکەی حاجی لە ساڵی ١٩٨٦ ئەو بەیتە وەك هی حاجی و نەك هی کەسێکی تر بڵاوکرایەوە. هەر بۆیە لێرەدا بڵاومان کردەوە، جگە لەوەی بەیتێکی جوان و قسەخۆشە. هەروەها ئەم بەیتە ئەو نەهامەتی و سەختییە ئاشکرا دەکات کە حاجی تووشی بوو. ئەگینا چ چێژێك لەم "ڕۆیشتنە"دا هەیە کە مرۆڤ بە پێ لەگەڵ کەسێکی تردا کە سواری ئەسپەکەیە؟ یان ئەو دووانە بە پێن، یان سوارن. !!

دوای ئەوەی حاجی بۆ ماوەی نزیکەی پێنج ساڵ لە ناوچەی باڵەك مایەوە و خوێندن و سەردانی زانایانی ئایینی ئەوێی کرد، لەوێشەوە بەرەو کوردستانی ڕۆژهەڵات دەڕوات بۆ تەواوکردنی خوێندن، هاوکات عەبدوڵڵا جەلیزادە هاوڕێی گەڕایەوە بۆ شاری کۆیە. سەبارەت بە حاجی بۆ نە گەڕایەوە؟ نە باوك و نە دایك و نە ژن و نە کوڕ و نە کچ و نە ماڵ و نە پارە و نە موڵك و ماڵی جگە لە زانستی ئایینی و شیعری کوردی. لە یەکێك لە بەیتێکدا دەفەرموێت: –

هەر منم ئیستا وارسی عیسا

بێ ژن و ماڵ و بێ کوڕ و مەنوا

زانراوە کە ئەمە ئاماژەیە بۆ پێغەمبەر عیسا (علیه سلام) کە دەوترێت هەرگیز هاوسەرگیری نەکردووە و منداڵی نەبووە.

وا دیارە حاجی لە جەژنی قوربان یان لە مانگی ذی الحجة لەدایك بووبێت، هەر بۆیەش پێی دەگوترا حاجی، هەروەك چۆن لە نێو کورددا لەم ڕووەوە داب و نەریتی هەیە. نەزانراوە کە هەرگیز وەك حاجییەك بۆ مەککە چووبێت، لە بەیتێکی شیعردا دەڵێت:

مەنزڵی مەئمەن نەماوە ئێستاکە نەیامەکە

ڕاحەتی مومکین نیە نەچیە (مەدینە) یا (مەککە)

حاجی چوار ساڵ بۆ خوێندن لە کوردستانی ڕۆژهەڵات بەسەر بردووە، هەروەها سەردانی چەند ناوچەیەکی وەك سەردەشت و مەهاباد (سابڵاغ) و چەند ناوچەیەکی دیکەی کردووە. دوای تەواوکردنی خوێندن، لە نێو دۆست و هاوەڵانیدا گەڕایەوە بۆ شارەکەی خۆی (کۆیە). ئەو سەردەمە هێشتا بیری ئایینی لای کورد لە کوردستان بەهێز بوو، ئێستاش بەهێزە. لە شارەکەی (کۆیە) ئەو سەردەمە سەردەمی بەشێك لە سۆفیەکان و شێوازە سۆفیگەرییەکانیان بووە. هەر شێخێك میتۆدی سۆفیگەری خۆی

هەبوو، لە دەوروبەری سۆفی و موریدی بەهێزی زۆر بوون. مێژوو پێمان دەڵێت شێخێك بە ناوی (شێخ نەبی ماویلی) بەناوبانگترین شێخی سۆفی لەو ناوچەیە بووە بە شاری کۆیەشەوە. بەو پێیەی حاجی پیاوێکی ئایینی بێ بەرژەوەندی شەخسی بوو، هەر زوو لەگەڵ ئەو شێخە و موریدەکانی بەریەککەوتن و ململانێی نێوانیان بۆ ئاستی ڕق و دوژمنایەتی و دوژمنایەتی بەرز بووەوە. حاجی قادر جگە لە چەکی (شیعر) هیچ چەکێکی نەبوو کە بەرامبەر شێخ و موریدەکانی دەریبخات، بۆیە دەستی کرد بە ئاوازدانانی شیعری هێرشبەر. تەنز لە شێخ و تاقمەکەی دەکات و تۆمەتباری دەکات بەوەی کە ئایین وەك ئامرازێك بۆ بەڕێوەبردنی بەرژەوەندییە دونیای و کەسییەکانی بەکارهێناوە. بۆیە شێخ موریدەکانی سۆفی خۆی لە دژی حاجی قادر هان دا، ئەوانیش پەتەکەیان لە دەوری توندتر کرد، ئەمەش ناچاری کرد بۆ هەمیشە کۆیە بەجێبهێڵێت و ڕێگایەکی دوور لە شارەکەی بگرێتەبەر. لە دەوروبەری ساڵی ١٢٨١ی کۆچی (١٨٦٤ی زایینی)، بە ناچاری کۆیە بەجێدەهێڵێت. تەمەنی پەنجا ساڵ بوو، کە لە ساڵی ١٢٣١ی کۆچی لەدایك بووە، وەك پێشتر باسمان کرد. دوای گەشتێکی دوورودرێژ و سەخت لە شارەکەیەوە بۆ ئەوێ، بە پێ یان بە سواری ئاژەڵ، لە ئەستەنبوڵ پایتەختی ئیمپراتۆریەتی عوسمانی نیشتەجێ بوو. بەختی باش بوو، بەو پێیەی لەوێ چاوی بە بنەماڵەی بەناوبانگی بەدرخانی کەوت، کە لەو کاتەدا لە ئەستەنبوڵ دەربەدەر بوون، دوای شکستی شۆڕشە یەك لە

دوای یەکەکانیان لە سەرەتای سەدەی نۆزدەهەمەوە، لە ناوچەی کوردنشینی جزیرەی بۆتان. دوای بەسەربردنی چەندین 33ساڵ لە ئەستەنبوڵ، لە ساڵی 1897، لە تەمەنی زیاتر لە هەشتا ساڵیدا کۆچی دوایی کرد و لەوێ بە خاك سپێردرا. لەو سەردەمەدا وەك شاعیر ناوبانگێکی زۆری هەبووە و ناوبانگەکەی تەشەنەی کردووە و لەو سەردەمەشدا ژمارەیەك شاعیری گەورەی کورد لە شارەکەی خۆی (کۆیە) دەژیان. لەو سەردەمەدا دوو شاعیری ناسراو لە شاری تازە دروستکراوی (سلێمانی) ﴿دروستکراوی ساڵی ١٧٨٤ی زایینی﴾ سەریان هەڵدا. بێ گومان شاعیر (نالی) لە هەموویان دیارترین بوو، لە بواری شیعری کلاسیکی نەریتی کوردیدا زیاتر لە هاوتەمەنەکانی دیکەی ڕێگەی خۆی گرتبوو.

بۆچی حاجی قادر کۆیەی جێهێشت؟

هەرکەسێك لەسەر ژیاننامەی حاجی نووسیبێتی، چ توێژەر بێت یان مێژوونووسێکی ئەدەبی کوردی، دەبێت هۆکاری ڕۆیشتنی بۆ ئەستەنبوڵ بگەڕێنێتەوە بۆ ئەو ململانێ و دوژمنایەتییەی کە لە نێوان شاعیر حاجی و شێخ نەبی ماویلی (کە خاوەنی خانەقا بووە و هاوەڵ و سۆفی و شوێنکەوتووی هەبووە) پەرەی سەندووە. حاجی پیاوێکی ڕاستگۆ و دڵسۆزی ئایینی بوو، هیچ بەرژەوەندییەکی شەخسیی لە بابەتەکاندا

نەبوو، شاعیرێکی کورد بوو کە بە دوای ئەوەی بۆ گەلەکەی باشترین بوو. بۆیە ناچار بوو لەگەڵ کەسانێك کە پێچەوانەی کارەکتەری ئەو بوون، پێکدادان و شەڕ و ململانێی هەبوو. ناکۆکی نێوانیان گەیشتە ئاستێك کە حاجی سەرەڕای ئەوەی جگە لە شیعر هیچ چەکێکی دیکەی نەبوو، شیعری تەنزئامێز و هێرشبەرانەی لە دژی دانا. هەروەها لەناو کۆمەڵگاکەیدا تەنیا و لاواز بوو. کاتێك بابەتەکە گەیشتە ئەو ئاستەی کە دەروێشانی شێخ بەدوای شاعیردا بگەڕێن تا زیانی پێ بگەیەنن، ناچار بوو کۆیە بەجێبهێڵێت و ڕێگایەکی دوور و درێژی بگرێتەبەر، ئامانجێکی دەستنەکەوتووی بۆ خۆی دانا، بۆیە چووە ئەستەنبوڵ پایتەختی ئیمپراتۆریەتی عوسمانی!!

کاتێك مەسعوود محەممەد، لێکۆڵەر لە بابەتی حاجی قادر، باس لە پرسی ڕۆیشتنی لە کۆیە دەکات، هەمان باس دەخاتە ڕوو، هۆکاری ڕۆیشتنی بۆ ئەو ناکۆکییە ڕەگداکوتاوەی نێوان حاجی و شێخ دەگەڕێنێتەوە. باس لەوە دەکات کە حاجی شاعیر دژی نوشتەبازی و فێڵ و فێڵبازی وەستاوە. بەڵام جگە لەم هۆکارە هۆکاری دیکەش دەهێنێتەوە کە وایکردووە حاجی شارەکە بەجێبهێڵێت. دەسەڵاتی شێخ ئەوەندە بەهێز نازانێت کە حاجی ناچار بکات بچێتە دەرەوە. بەڵکو توێژەر مەسعوود محمد هۆکاری تر دەدۆزێتەوە بۆ ئەوەی لەم بارەیەوە بهێنێتەوە و دەڵێت:

دوای لێکۆڵینەوەیەکی بەرفراوان لەسەر ئەو بابەتە، پێموایە ڕۆیشتنی حاجی لە کۆیە بۆ دوو هۆکاری دەگەڕێتەوە:

أ) ئارەزووی شەخسی خۆی.

ب) بارودۆخی ماددی و کۆمەڵایەتی کوردستان و کۆیە بەگشتی لەو سەردەمەدا، و حاجی قادر بەتایبەتی. بۆیە نووسەر پێی وایە شێخ نەبی هۆکاری سەرەکی نەبووە بۆ ڕۆیشتنی حاجی. بەڕوونی دەڵێت: "بابەتی ترس و ناعەدالەتیمان تەواو کردووە کە شێخ نەبی وەك هۆکاری ڕاستەقینەی ڕۆیشتنی حاجی لە کۆیە لێی دەکرێتە بەرپرسیار، ڕەنگە سوودی ئەم ناعەدالەتیەی شێخ ئەوە بووبێت کە بیرێکی نوێی بۆ حاجی هێنایە کایەوە کە ڕەنگە نەتوانرێت لە کوردستان و کۆیە ئەم بیرە گەشەی پێبدرێت.

ئەگەر بمانەوێت بە وردی باسی ئەم بابەتە بکەین، دەمانگوت ئەو دوو هۆکارەی کە مەسعود محمد ئاماژەی پێکردووە دەبێ کاریگەری هەبووبێت لەسەر ڕۆیشتنی شاعیر لە شارەکەی. پیاوێکی تاقانە بوو، هاوسەر و خێزانێکی نەبوو، ئەمەش وایکردبوو ئەو شارە بەجێبهێڵێت. بەڵام هۆکاری سەرەکی (بەڕای من) لەوەدایە کە ناچار بووە شارەکە بەجێبهێڵێت. ئاسان نەبوو شارەکەی بەجێبهێڵێت و بەرەو شارێکی دوور و نامۆی وەك ئەستەنبوڵ بڕوات و هاوڕێ و هاوەڵ و یادەوەرییەکانی لەو شارەی کە تێیدا ژیاوە بەجێبهێڵێت، بەتایبەتی ئەگەر بزانین کاتێك

ڕۆشت تەمەنی گەیشتبووە پەنجا ساڵ. تەمەنی ئەو، تەمەنێك كە هاندەری ئەو گەشتە دوور و درێژ و سەختەی نەبوو، چ بە پێ بێت یان بە ئەسپ، لە كۆیە بۆ ئەستەنبوڵ...

بۆیە دەڵێین هۆكاری ئەو ناكۆكی و ململانێییەی كە لە نێوان شاعیر و شێخ و موریدەكانیدا هەڵگیرسابوو، هۆكاری سەرەكی جێهێشتنی كۆیە بووە و تەنانەت ڕەنگە تاكە هۆكاریش بووبێت. بەڵگەی ڕوون لە شیعری حاجی خۆیدا هەیە كە ئەمە پشتڕاست دەكاتەوە و دەیكاتە هۆكارێكی سەرەكی. باشترین بەڵگە شیعرەكەیەتی:

أ) دوو بەیتی شیعر هەیە كە حاجی لە ئەستەنبوڵەوە بۆ هاوڕێكانی لە كۆیە ناردووە. ئەو دوو بەیتە یادەوەرییەكانی و هەستی نامۆبوونی لەوێدا لەخۆدەگرن. و دەڵێت:

لە قۆشخانەوە تا دەمی ئیچ قەڵا

لە بایزئاغاوە تا مەحەللەی قەڵات

هەموو خزمی خۆمن دەزانم دەڵێن

لە بێ حورمەتیمان بوو حاجی هەڵات

وەك دەزانرێت ﴿قۆشخانە، ئیچ قەڵا، بایز ئاغا، و قەڵا﴾ چوار گەڕەكن لە شاری كۆیە.

ئەگەر بەیتی دووەمی شیعرەکە لەبەرچاو بگرین کە تایبەتە بە خەڵکی کۆیە لەو سەردەمەدا و بڵێین "دەڵێن حاجی بەهۆی بێڕێزیکردنمانەوە هەڵاتووە!!"، دەگەینە ئەو ئەنجامەی کە حاجی شاعیرێکی بوێر و ڕاشکاوانە بووە. ناعەقڵانییە ئەو قسانە بە بێ هۆکار بۆ کۆیە بنێرێت و ئەمە بە هەڵهاتنێکی بێهودە وەسف بکات.

مەسعوود محەمەد سەرقاڵی گفتوگۆیەکی درێژخایەن دەبێت لەسەر بابەتی حاجی و ڕۆیشتنی، و ئایا ڕۆیشتنی بە هۆی بێڕێزی خەڵکی کۆیەوە بووە یان نا. بەبێ هێنانەوەی وردەکاریی قسەکانی، پشتڕاستی دەکاتەوە کە شاعیر حاجی بێڕێزی نەکراوە و نەکەوتووەتە بەر تانە و بێڕێزی، وەك شاعیر بانگەشەی بۆ کردووە. بەڵکو جەخت لەوە دەکاتەوە کە حاجی بە پێچەوانەوە لە شاردا ڕێز و ڕێزی زۆری لێدەگیرا و هتد.

ئێمە ئەمە قبوڵ دەکەین، وەك چۆن دەبێ خەڵکی کۆیە هەستیان بە شانازی و قەدرزانیی شاعیرەکەیان حاجی کردبێت. بەڵام مەسعوود محمد لە کاتی باسکردنی پرسی بێ ڕێزی یان بێڕێزیکردن بە شاعیر، نە لەسەر وشەی "هەڵهاتن" لە بەیتەکەدا جێگیر نەبووە، هەروەها هەوڵی ڕوونکردنەوەیشی نەداوە.

گومانم نییە حاجی لەلایەن گەلەکەی و لە شارەکەیدا ڕێزی لێگیرا، بەڵام وشەی "بێڕێزی" یان "بێڕێزیکردن" لەم لێکۆڵینەوەیەدا هێندەی وشەی "هەڵهاتن" گرنگ نییە. ئێمە دەمانەوێت لە هۆکارەکانی ڕۆیشتنی حاجی

لە شارەکەی تێبگەین، کە شاعیر خۆی وەك هەڵهاتن وەسفی دەکات. مەبەست لێرەدا تێگەیشتنە لە هۆکارەکانی ڕۆیشتنی لە شارەکەی. گەڕانێکە بۆ هۆکاری ڕۆیشتنی. ئایا شاعیر بە ئارەزووی خۆی سەفەری بۆ ئەستەنبوڵ کردووە، یان ناچار بووە لە شار هەڵبێت؟ وشەی "هەڵهاتن" لە شیعرەکەدا، ئەم دووەمیان دەگەیەنێت، واتە ڕۆشتنی زۆرەملێ. ئەگینا شاعیرێك کە لە نێو خەڵکی شارەکەیدا ڕەزامەندی و ڕێزێکی زۆری بەهرەمەند بوو، پیاوێکی ئاینی بوێر و شاعیرێکی ڕاستگۆ و دڵ پاك کە جگە لە شیعرەکەی خاوەنی هیچ شتێکی دونیای نەبوو، چۆن دەتوانێ ڕۆیشتنی خۆی لە شارە خۆشەویستەکەی وەك هەڵهاتن وەسف بکات؟

وشەی "هەڵهاتن" لە شیعرەکەدا تا ڕادەیەکی زۆر لەگەڵ ئەو بۆچوونانەدا دەگونجێت کە مێژوونووسانی جۆراوجۆری ئەدەبی کوردی دەریدەبڕن، هۆکاری کۆچکردنی لە شارەکەیەوە بۆ شەڕ و ململانێی شاعیر حاجی و شێخ ماویلی و شوێنکەوتووانی دەگەڕێننەوە. ئەم وشەیە، "هەڵهاتن"، هەروەها ئەوە دەردەخات کە چۆن شاعیرێك کە شارەکەی خۆشدەویست، بەردەوام بوو لە ناردنی شیعری حەسرەتی شار و هاوڕێکانی لە ئەستەنبوڵەوە بۆ ئەو شارەی کە لە تەمەنی پەنجاساڵیدا ناچار بوو بەجێی بهێڵێت. ئەگەر کۆچەکەی بە گەشت و سەفەرکردن ڕوون بکرێتەوە، پێشتر پێش ئەوە بە شێوەیەکی بەرفراوان سەرگەردانی کردبوو. لە سەرانسەری باشوور و ڕۆژهەڵاتی کوردستان، پیاوێکی

هاوتەمەنەکەی زیاتر مەیلی بۆ ژیانێکی ئاسان و ئارامی دەبێت لە گەشتێکی دوور و درێژ و سەخت بۆ ئەستەنبوڵ، بە پێ یان بە ئەسپ.

ب) کۆیسەنجاقەوە مەسعوود محەمەد سەرقاڵی گفتوگۆیەکی درێژخایەن دەبێت لەسەر بابەتی حاجی و ڕۆیشتنی، و ئایا ڕۆیشتنی بە هۆی "بێڕێزی" خەڵکی کۆیەوە بووە یان نا. بەبێ هێنانەوەی وردەکاریی قسەکانی، پشتڕاستی دەکاتەوە کە شاعیر حاجی بێڕێزی نەکراوە و نەکەوتووەتە بەر تانە و بێڕێزی، وەك شاعیر بانگەشەی بۆ کردووە. بەڵکو جەخت لەوە دەکاتەوە کە حاجی بە پێچەوانەوە لە شاردا ڕێز و ڕێزی زۆری لێدەگیرا و هتد.

دەستنووسێك هەیە کە مەلا عەبدولڕەحمان یەکێکە لە خزمە نزیکەکانی حاجی نووسیویەتی. دوای ١٢ ساڵ لە کۆچی دوایی حاجی دەستنووسەکەی نووسیوە. دەستنووسەکە زانیاری بەنرخی لەسەر حاجی تێدایە. ئەم دەستنووسە گەیشتە دەستی مەسعوود محمد، کە لە بەرگی دووەمی کتێبەکەیدا سەبارەت بە حاجی بە وشە بە وشە چاپی کردووە، بەبێ ئەوەی وەك خۆی دەڵێت هیچ شتێکی تێدا بگۆڕێت.

بۆیە دەڵێم، با خوێنەری بەڕێز بە وردی بیر لەوە بکاتەوە کە مەلا عەبدولڕەحمان دوای ١٢ ساڵ لە کۆچی دوایی شاعیر لە دەستنووسەکەیدا چی نووسیوە. خزمی حاجی بوو، وەك باسمان کرد. لە دەستنووسەکەدا سەبارەت بە ناکۆکی نێوان حاجی و شێخ نەبی ماویلی

ئەمانەی خوارەوە دەنووسێت: ﴿حاجی قادر بە توندی دژی شێخ نەبی ماویلی بووە، وەك دەڵێن، و ئەم بەیتەی خوارەوەی سەبارەت بە شێخ نەبی نوسیووە:

ستتەعشر ژنیەتی بە مەزهەبی حیماری

ئیبنو ئادەم نەماوە سەری پان کات وەك ماری

تەسلیمی قوتابیانی مەعریفەی لە (کۆیێ) کرد تا بتوانن لە (کۆیێ) بڵاوی بکەنەوە. شێخ نەبی لە هەموو مزگەوتەکانی (کۆیێ) سۆفی و موریدی هەبوو، خەڵك زۆر گوێڕایەڵی بوون. کاتێك سۆفیەکان چوون بۆ لای شێخ نەبی پێیان وت کە حاجی قادر هەمیشە تەنز و شیعری لەسەر خانەقا و تەکیەکانی سەر بە ئێوە دەکات و لە شاری (کۆیێ) بڵاوی دەکاتەوە. بە تایبەتی شیعرێکی هەبوو بە ناوی (سۆفی ڕشك)، کە یەکێك بوو لە سۆفیەکانی سەر بە شێخ نەبی و بە توندی دژی حاجی قادر بوو. هەمیشە گلەیی لە (حاجی قادر) لای شێخ نەبی دەکرد. لە ئەنجامدا شێخ نەبی دەبێتە دوژمنی (حاجی قادر)، لە ڕێگەی ئاڵوگۆڕی نامە لە نێوان ئەو دووانەدا. بابەتەکە گەیشتە ئاستێك کە، جارێکیان، (حاجی قادر) لەگەڵ هەندێك لە پیاوانی ئایینی و خوێندکاری زانست لە (کۆیێ) چووەتە گوندی (هەرتەل) بۆ ئەوەی بەشداری لە مەراسیمی مۆڵەتدانی یەکێك لە پیاوانی ئایینی بکات. کاتێك (حاجی قادر) لەگەڵیان گەڕایەوە بۆ (کۆیێ)، بەشێك لە سۆفیەکانی شێخ دەچنە لای شێخ نەبی، و بە

ڕێکخستنی شێخ نەبی، بۆ ئەوەی لە ڕێگای گەڕانەوەیان لەو گوندەوە بە ئامانجی کوشتنی حاجی قادر لە چاوەڕوانیدا بن، بەڵام ئەو پیاوە ئایینی و قوتابیانەی کە لەگەڵ حاجی بوون ڕێگریان کرد لە کوشتنی. کاتێك دەگەنە کۆیێ قوتابییەکان ڕووداوەکەیان بۆ مەلا عەبدوڵڵای جەلیزادە ڕاگەیاند، بۆیە مەلا عەبدوڵڵا لەگەڵ ئەمین ئاغا و هاوەڵەکانیان دەچێت بۆ لای ئەو سۆفیانەی کە سەر بە شێخ نەبی بوون. دوای ئەوە مەلا عەبدوڵڵا بە حاجی قادری گوت: پێموایە باشترە لەمەودوا وریا بیت، و هێرش نەکەیتە سەر تەککە و خانقەی شێخەکان. بەڵام حاجی قادر پێی وت: بەخوا مەلا عەبدوڵڵا، تا برێك ڕۆح لە جەستەمدا هەبێت، من وازیان لێناهێنم. پاشان بە مەلا عەبدوڵڵای گوت: لێرە نامێنمەوە. مەلا عەبدوڵڵا و ئەمین ئاغا هەوڵیان دا حاجی لەم کارە پەشیمان بکەنەوە بەڵام بێ سوود بوو. لە ئەنجامدا حاجی قادر هێرشێکی گشتی بۆ سەر شێخ و سۆفییەکان دەستپێکرد. وە دەروێشەکان لە کۆیێ، و ئەم شیعرە لەلایەن قوتابیانی مەعریفەوە لە کۆیێ لە هەموو مزگەوتەکاندا بڵاوکرایەوە.

بۆیە دەمەوێت بڵێم هۆکاری سەرەکی ڕۆیشتنی لە شار بەهۆی شێخ نەبی بووە، بەپێی ئەو زانیارییە وردانەی لە دەستنووسەکەدا هاتووە.

لە لایەکی ترەوە هیچ نیشانەیەکی بێ حورمەتی خەڵکی کۆیە بەرامبەر حاجی نابینم. هەموو مرۆڤە عاقڵەکان دەزانن تا چەند کاریگەریی شێخەکانی ئایینی لەسەر کۆمەڵگای کوردەواری هەیە، بەتایبەتی لە سەردەمی کۆن و تەنانەت لە سەردەمی مۆدێرنیشدا. لە زۆر حاڵەتدا

کاریگەری شێخەکان بەهێزتر بوو لە سەرۆك عەشیرەت و ئاغا کوردەکان. زۆرجار وابووە شێخەکانی سۆفی ڕێبازی خۆیان لە نێو عەشیرەتێکی کورددا بڵاوبکەنەوە، یان لەنێو چەند عەشیرەتێکدا. لە ئەنجامدا دەسەڵات زیاتر لە سەرۆك عەشیرەتەکە کەوتە دەستی ئەو شێخانەوە، ئەمەش لەبەر ئەوەیە کە کورد، و هەموو گەلانی ڕۆژهەڵاتی ئیسلامی، پەیوەندی نێوان ئاسمان و مرۆڤەکان بە پیرۆز دەزانن، زیاتر لە پەیوەندی نێوان مرۆڤ و مرۆڤ. ئایین هەر لە کۆنەوە پیرۆزییەکی گەورەی لە نێو کورددا هەبووە و بەرخۆدانی کورد بەرامبەر شێخەکانی ئایینی مومکین نەبووە، یان تەنانەت خەیاڵیشی پێ نەدەکرا، بەتایبەتی سەدەیەك یان دوو سەدە لەمەوبەر. ئەمە تەنها لە کۆیە و کوردستان نەمابوویەوە بەڵکو زۆربەی جیهانی ئیسلامی گرتبوویەوە. کەواتە چۆن شاعیرێك کە لە نیوەی یەکەمی سەدەی نۆزدەهەمدا ژیاوە، بەتەنها بەرامبەر شێخەکان و موریدەکانیان و جێگاکانیان بوەستێتەوە؟ ئایا شاعیرانی ئەمڕۆ توانای ئەوەیان هەیە ئەو کارە بکەن، بۆ ئەوەی بتوانین ڕەخنە لە شاعیرانی دوێنێ بگرین؟! بۆیە دەڵێین سەیر نییە شاعیر (حاجی) لەبەردەم دەسەڵاتی شێخ (ماویلی) و موریدەکانی و سۆفییەکان (دۆڕاو) بووبێت، بەتایبەتی کە خەریکی نووسینی شیعر بوو بە تەنزکردنیان و بڵاوکردنەوەیان لەناو خەڵکدا!! هەروەها خەتای خەڵکی ئەو شارە نیە ئەگەر نەیاتوانیبێت بەرامبەر شێخ بوەستن چونکە خۆیان سۆفی و موریدی شێخ بوون!! هەروەها دوور نییە دەسەڵاتی ئاغا و سەرۆك

عەشیرەتەکان بەس نەبووبێت بۆ ئەوەی حاجی لە شێخ و شوێنکەوتووانی بپارێزێت و لەگەڵیدا بوەستێت دژی شێخ. یان ڕەنگە هەر ئەو سەرۆک عەشیرەتانە نەیانویستبێت لەو سەردەمەدا لەگەڵ شێخ و دەسەڵاتە ئاینییەکەی لە کۆیە زیان بە بەرژەوەندییەکانیان بگەیەنن. وەک چۆن لەسەرەوە باسمان کرد کە چۆن یەکێک لە سەرۆک عەشیرەتەکان ئامۆژگاری حاجی کرد کە واز لە شیعر نووسین بهێنێت دژی شێخ!!

پێدەچێت بەرژەوەندیی ئەو سەرۆک و ئاغاکان زیانی پێ بگات، ئەگەر پشتیوانی شاعیریان بکردایە و لەگەڵیدا لە دژی دەسەڵاتی ئایینی شێخ بوەستابایە، هەرچەندە ئێمە نازانین ڕادەی دەسەڵات و هێزی ئەو ئاغاکانە لە کۆیە چەندە.

لە ئەنجامی ئەم هۆکارانەدا دەبینین کە شاعیر حاجی بە تەواوی هەڵوێستی خۆی دەربڕی کاتێک لە یەکێک لە دێڕەکانیدا وتی: ﴿هەڵهاتنی حاجی بەهۆی بێڕێزیکردنمانەوە بووە... و جارێکی دیکە جەخت لەسەر وشەی 'هەڵهاتن' دەکەمەوە.﴾ کاتێک لە کۆمەڵە شیعرەکانی (حاجی)دا دەگەڕێین، نموونەی زۆری ئەو شەڕە دەبینین کە لە نێوان شاعیر و شێخ نەبیدا هەبووە. نموونەی ڕوونتریش هەیە کە تێیدا ناوی (شێخ) بە ناویەوە هێناوە، وەک خۆی دەڵێت:

لە عەهدی (کەر نەبی) تا دەوری گا کوێر

لە گوێی گا نوستوون زۆر حەیفە بۆ شێر

ئەم بەیتە بە ڕوونی ئاماژەیە بۆ شێخ نەبی بە "نەبی کەر" و "گای نوستوو". دەستەواژەی "خەوتن لە گوێی گا"دا لە زمانی کوردیدا ئاماژەیەکە بۆ بێباکی لە ئاگایی لە بابەتەکان، یان حەز نەکردن بە شتێك. شاعیر لێرەدا ئەم دەستەواژەیە بەکار دەهێنێت و خەڵکی کۆیسینجاق لە بێ بایەخدانیان بە کردەوەکانی شێخ نەبی بەم شتە دەچوێنێت. یان ڕەنگە مەبەستی خۆی بێت، خۆی وەك شێرێك وەسف بکات کە خەوتووە و گرنگی بە شتەکان نادات. شاعیر حاجی لە دوو بەیتی تردا، هێرش دەکاتە سەر شێخ و خانەقا و موریدەکانی سەردەمی خۆی، ئەمانەی خوارەوە دەڵێت:

شەکلی تەکیە و خانەقاهی شێخەکان

واقیعەن رەنگینە نەمما بۆ ڕیان

لەم هەموو شێخ و موریدانەی ڕیا

فەردەکی ناچێتە مزگەوتی خودا

پاشان دەشڵێت: ئەگەر ئەو دەسەڵاتە بەراورد بکەین کە حاجی قادر هەیبووە لەگەڵ هی شێخ نەبی، ئەوە ڕوون دەبێتەوە کە لایەنی شێخ نەبی لە تەرازووەکە زۆر قورستر بووە لەبەرامبەر حاجی، بەو پێیەی دەزانین، بە پشتبەستن بە خزمایەتی و خێڵ، لەو سەردەمەدا، حاجی بە کردەوە تەنیا بووە. پاشان دەڵێت: شێخ نەبی نفوزی خۆی بۆ زۆر بوار درێژکردەوە، لە چەندین گۆڕەپاندا ڕۆڵی سیاسیی بینی و هاوەڵ و

بانگخواز و شوێنکەوتووی بێشوماری هەبوو. لەم قسانە نزیکە لەوە دڵنیا بێت کە شێخ نەبی ئەو کەسە بووە کە بووە هۆی ئەوەی حاجی قادر لە کۆیە بەرەو ئەستەنبوڵ هەڵبێت.

خاڵێکی کۆتایی لەسەر ئەم بابەتە ماوە. دەبێت بپرسین: ئایا ڕاستە شێخ نەبی ماویلی پیاوێکی خراپ بووە؟ وە ئەگەر هەندێك خراپیشی تێدا بووبێت، تا چ ڕادەیەك خراپ بووە؟ ئەمە بابەتێکی درێژ و سەربەخۆیە، بۆ ئەوەی لە بابەتی سەرەکیمان لا نەدەین، بە کورتی لەسەری دەنووسین.

مەسعوود محمد لە کتێبەکەیدا چەند جارێك بە ڕوناکییەکی نەرێنی ناوی شێخ نەبی هێناوە. نموونەیەك، سەبارەت بە شێخ نەبی ماویلی، بەسە. دەشڵێت: "شێخ نەبی مەویلی پیاوێکی فێڵباز بوو، شارەزا بوو لە چەواشەکردنی جەماوەر. هیچ گومانی تێدا نییە. هەروەها کۆمەڵێك نووسەری دیکەش هەن کە بە هەمان شێوە دەنووسن، وەك ئەوەی یەکێکیان کۆپی بۆچوونی کەسێکی دیکە بکات... بەڵام دەبێت بە وردی بابەتەکە بکۆڵینەوە، و بە لاساییکردنەوە هەڵنەگرین!! زانایەکی گەورەی وەك مامۆستا عبدالکریم مودەڕیس زۆر ستایشی دەکات لە کتێبەکانیدا ﴿یادی مەردان﴾ و ﴿زانایانمان لە خزمەتی زانست و ئاییندا﴾، وەك زانایەکی بەناوبانگ وەسفی دەکات، بۆیە بۆچوونەکانی شێخی مودەڕیس بەهای ئەدەبی و زانستی خۆیان هەیە گفتوگۆیەك لە نێوان کاك مەسعوود محمد و شێخی مودەڕیس لە لاپەڕەکانی گۆڤاری کارواندا ڕوویدا بۆ قووڵبوونەوە لە وردەکارییەکانی ئەو باسە دەڵێت:

من بوونی هەندێك هەڵە لە شێخ ماویلی ڕەت ناکەمەوە، بەڵام نەك تا ئەو ڕادەیەی کە شتێك لە دەرەوەی ئایین ئەنجام بدات، بەو پێیەی زانایەکی ئایینییە و هیچ بوارێکی نییە بۆ ئەنجامدانی تاوانی گەورە. یەك بەیتی شیعری (حاجی قادر) هەیە، کە دەوترێت ئەم بەیتەی بۆ تەنزکردنی شێخ نەبی ئامادە کردووە، وەك دەڵێت:

ستة عشر ژنیەتی بە مەزهەبی حیماری

ئیبنو ئادەم نەماوە سەری پان کات وەك ماری

زۆر نووسراوە و بۆچوونی جۆراوجۆر لەسەر مانای ئەم بەیتە دەربڕدراوە. هەرکەسێك لەسەر حاجی قادر نووسیبێتی پێی وایە ئەم بەیتە هی خۆیەتی. پێش هەموویان مەلا عەبدولڕەحمان هەیە کە چەند لاپەڕەیەك پێش ئێستا باسمان کرد و گوتمان خزمێکی نزیکی حاجییە. هەروەها پێی وایە ئەو بەیتەی کە دەگەڕێتەوە بۆ حاجی بە ئاماژەدان بە شێخ نەبی پێوە دیارە کە هی ئەوە. هەموو ئەمانە ڕاستن، بەڵام من هێشتا ڕازی نەبووم بەو لێکدانەوەیانەی ئەم بەیتە کە لەلایەن کەسانی دیکەوە دروستکراوە. من بۆچوونی تایبەتی خۆم هەیە سەبارەت بە لێکدانەوەی بەیتەکە، کە پێشتر لە وتارێکی ڕۆژنامەوانیدا (بە کوردی) ڕوونم کردۆتەوە، کە تیایدا بۆچوونەکانم لەسەر ئەم بەیتە ڕوون کردۆتەوە. بۆیە لێرەدا پوختەیەك لە بۆچوونەکانم دەنووسم...

بۆ دەستپێکردن دەڵێم شرۆڤەکارانی کۆمەڵە شیعرەکەی حاجی قادر و ئەوانەی ئارەزووی دەکەن پێیان وایە شێخ نەبی ماویلی شانزە ژنی هێناوە کە هەموویان لەژێر چاودێری ئەودا بوون، واتە لەگەڵیدا ژیاون. دەڵێن حاجی لە بەیتەکەدا ئاماژەی بە شانزە ژن کردووە. هەندێکی تر دەڵێن زیاتر لە شانزە ژنی هەبووە. بەڵام من لێکم دایەوە ئەم بەیتە لە ڕوانگەیەکی شیعریی جیاوازەوەیە، پێش خۆم هیچ کەسێکم نەبیستووە بەم شێوەیە لێکدانەوەی بۆ بکات:

منیش دەڵێم، ناعەقڵانییە پیاوێك بە قەد شێخ نەبی، خاوەنی پێگەی ئایینی، بە مورید و دەروێش و شوێنکەوتوو، تەنانەت ئەگەر هەندێك سەرپێچیشی هەبوایە، بە گوتەی حاجی قادر یان شرۆڤەکارانی کۆمەڵە شیعرەکەی، لە کۆمەڵگەیەکی ئیسلامی و ئایینی کوردیدا لە شاری کۆیەدا، زیاتر لە ١٥٠ ساڵ لەمەوبەر، ١٦ ژنی هەبوایە! بۆیە مەودای لێکدانەوەی بەیتەکە بەو شێوەیە نییە کە ئەوان پێش من لێکیان کردۆتەوە. تەنها یەك لێکدانەوە بۆ ئەم بەیتە هەیە، بەڕای من، ئەویش ئەوەیە کە "شانزە" ناوی ژنەکەی شێخ نەبییە بە پێی ڕیزبەندی ئەلفوبێ. واتە شێخ نەبی ژنێکی هێنابوو کە حاجی قادر نەیدەویست بە ڕاشکاوی ناوی بێنێت، بەڵکو بە پێی ڕیزبەندی ئەلفوبێ بە شانزە ناوی دەبرد. شاعیر تەنها ڕەخنەی لە شێخ نەبی دەگرت لەسەر هاوسەرگیری نادروستی لەگەڵ ئەم ژنە کە ناوی بە پێی ڕیزبەندی ئەلفوبێ لە ١٦ پێکهاتووە.

ئەمەش لە ڕوانگەی مانای مەبەستی بەیتەکەوەیە. سەبارەت بە زمانەکەش، (کوردی، و بە پێی شێوەزاری کرمانجی باشووری (سۆرانی) شێوەزاری ناوچەی کۆیە) لەو سەردەمە و ئێستاشدا، دەستەواژەی (ستة العشر ژنیەتی) بە ڕوونی دەردەخات کە مەبەست لە دەستەواژەکە یەك ژنە و نەك ١٦ ژن!! وەك ئەوە وایە (حاجی) بڵێت ژنەکەی (عائیشە) یان ژنەکەی (فاتیمە)... هتد، وەك چۆن ماناکە لەگەڵ کۆنتێکستی شیعریی بەیتەکەدا یەکدەگرێتەوە. ئەگەر مەبەستی ئەوە بووایە کە ١٦ ژنی هەیە، ئەوا بەم شێوازە زمانەوانییە بەیتەکەی جێگیر نەدەکرد، وەك چۆن ئەم بنیاتنانە زمانەوانییە لەگەڵ ١٦ ژندا ناگونجێت، بەڵکو لەگەڵ یەك ژندا یەکدەگرێتەوە!! لە ئەگەری ئەوەی کە شاعیر مەبەستی ١٦ ژن بووبێت، بەڵام بەیتەکەی لە ڕووی زمانەوانییەوە بە دروستی نووسیوە و هەمووان ئەزموونی شاعیرانی کلاسیك لە زمان و لە وەزن و قافیەی شیعردا دەزانن و لەو کاتەدا دەیگوت: ﴿ستة العشر هەیە﴾ یان ﴿ستة العشر ژنی هەبوو﴾... هتد، بەڵام دەستەواژەی ﴿شانزە ژنیەتی﴾ واتای ئەوەیە کە (شانزە) ژنەکەیەتی... و بۆیە گومانی تێدا نییە کە ناوی ئەم ژنە بە ڕیزبەندی ئەلفوبێ (شانزە) نووسراوە، کە ڕێزێکی باو لە شیعری کلاسیکدا بە گشتی... سەبارەت بە من زۆر بیرم لە ناوێکی کوردی بۆ ئەم ژنە کردەوە بەبێ هیچ سوودێك، بۆیە گەیشتمە ئەو ئەنجامەی کە وشەی عەرەبی (مێرد) لە ١٦ پێکهاتووە بە پێی ڕیزبەندی ئەلفوبێ، بەو پێیەی

(حاجی) نەیویست ناوی ڕاستەقینەی خۆی بنووسێت، بەڵکو بەو شێوەیە ئاماژەی پێدا و لە شیعرەکانیدا بەکاری هێنا...

ئەم جۆرە شیعرە، واتە بە گێڕانەوەی ئەلفوبێیشەوە، لە شیعری کلاسیکی کوردیدا باو و ئاساییە، وەك ئاماژەم پێدا. بۆ نموونە جەزیری شیعرێکی جوان دەنووسێت کە تیایدا تەنز لە شاعیرێکی کورد دەکات کە هەندێك لە شیعرەکانی جەزیری دزیوە و بە دز وەسفی دەکات، بەم شێوەیە:

قەوی مەشهورە کو ناڤێ تە مەلا خمسة عشر

تۆ ب شعرا نەتەگۆتی خوە دکی قەند و شەکەر

کاتێك دەستەواژەی (پانزە) بە ڕێکوپێکی ئەلفوبێ حیساب دەکەین، وشەی (دزد)مان بۆ دەردەکەوێت، واتە دز. هەرچەندە شیعرەکەی جزیری لە چەند بەیتێك پێکهاتووە، بەڵام ئێمە تەنها لە بەیتی یەکەم لێکۆڵینەوە دەکەین، چونکە مەبەستەکە بەدی دەهێنێت. بەهەمان شێوە سەبارەت بە وشەی (حماري)، زیاتر لە یەك مانا و لێکدانەوە بۆ ئەم وشەیە هەیە. کاك مەسعوود محمد دەڵێ لەو کاتەدا لە کۆیە پیاو و شاعیرێکی ئایینی هەبووە بە ناوی (حەمەری)، بەڵام خۆی ڕەتیدەکاتەوە کە پیاوی ئایینی حەمەری ببێت بە (موفتی) بۆ شێخ نەبی، بۆ ئەوەی ڕێگەی پێبدات شانزە ژنی پێ ببەخشێت، بەپێی ئەوەی لە بەیتە شیعرییەکەدا ئاماژەی پێکراوە بە ئاماژە بە عەقیدەی حەمەری. پاشان مەسعوود محمد بە ئاراستەیەکی تردا دەڕوات و دەڵێت: ئەوەی مەبەست لە وشەی

(حەمەری) (کەر)ە، بەڵام زیادی دەکات و دەڵێت: ﴿بەڵام پێدەچێت ئەم باوەڕە سنووردار بێت لە پێوەندی لەگەڵ هاوسەرگیری بۆ شانزە ژن، چونکە کۆکردنەوەی ١٦ ژن کاری کەر نییە، و ئەم بابەتە فێڵ و ڕێکخستنی فێڵێکی زۆری تێدایە، وەك لابردن و ڕاگرتن.﴾ پێویستمانە زۆر شێواز، وەك ﴿فێڵی یاسایی، و کێشەکە بەبێ یارمەتی کەسێکی بە ئەزموون چارەسەر ناکرێت﴾. بە شرۆڤەکردن لەسەر قسەکەی مەسعوود محمد دەڵێم قسەی دووەمی لە ڕاستییەوە نزیکترە. ئەمەش بە ڕوونی دەستکاریکردنی شیعریانەی وشە و ماناکان دەگرێتەوە و جۆرێکە لە فریودانی شیعریی. بۆیە خاڵێکی تر دەبینم و بۆچوونی خۆمم هەیە لەسەر ئەم ئایەتە، کە پێشتر کەس باسی نەکردووە:

ا-لەوانەیە حاجی بە شێوەیەکی سادە باسی وشەی "کەر" یان "کەر"ی کردبێت، کە "کەر"ە، یان عەقیدەی "کەر" تەنزێکی ترسناك بێت لەسەر شێخ نەبی و شێوازی هاوسەرگیرییەکەی...

ب- یان ئەوەی کە شێخ نەبی بەم شێوازە ناسراوە ژنێکی هێناوە:

ئەگەر پیاوێکی موسڵمان ژنەکەی بە تەلاقێکی هەڵنەگەڕاوە تەلاق بدات، ئەوا بۆی نییە دەستبەجێ ئەو ژنە هاوسەرگیری بکاتەوە، وە ژنەکەی بۆی نییە بگەڕێتەوە بۆ لای تا ئەو کاتەی پیاوێکی تر هاوسەرگیری دەکات، ئینجا ئەو پیاوەی تر لێی جیا دەبێتەوە. لەو کاتەدا پیاوی یەکەم ڕێگەی پێدەدرێت بۆ جاری دووەم هاوسەرگیری لەگەڵدا بکات.

شەریعەتی ئیسلامی بابەتەکەی بەم شێوەیە قورس کردووە، بۆ ئەوەی پیاو بە ئاسانی لە ژنەکەی تەڵاق نەدات. پاشان پەشیمان دەبێتەوە و دەگەڕێتەوە بۆ لای. لە ڕاستیدا بۆتە شتێکی قێزەون بۆ پیاو کاتێك ژنەکەی هاوسەرگیری لەگەڵ پیاوی دووەم دەکات و پیاوی دووەم دواتر تەڵاقی دەدات و دواتر دەگەڕێتەوە بۆ لای.

ئەمە لە کۆمەڵگەی موسڵمانی کوردی و کۆمەڵگە ئیسلامییەکانی دیکەدا زۆر ڕوویداوە. پیاوێك لە ژنەکەی جیا دەبێتەوە، پاشان پەشیمان دەبێتەوە. کاتێك پیاوەکە ڕاوێژ بە زانایەکی ئایینی یان شێخێك دەکات، پێی دەڵێن: "دەبێت هاوسەری پێشووت لەگەڵ پیاوێکی تردا هاوسەرگیری بکەیت، دواتر تەڵاقت دەدات". ئەم بابەتە یاساییە ناسراوە، هەرچەندە بەپێی شەریعەتی ئیسلامی دروستە، بەڵام کورد بە گاڵتەجاڕییەوە ئەم بابەتە بە "مارەبە جاش" یان "تاژیش" یان "مارەیی کەر" وەسف دەکات...

بۆیە ئەگەری ئەوە بەدوور ناگرم کە ئەمە بەسەر کەسێکدا هاتبێت، ئەو کەسەش بۆ چارەسەرکردنی کێشەکە ڕاوێژ بە شێخ نەبی کردبێت. شێخ ئەم شێوازەی "کەر"ی بۆ وەسف کرد و شێخ خۆی شووی بەو ژنە هێنا، بە هیوای ئەوەی دواتر لێی جیاببێتەوە. بەڵام دوای ئەوەی هاوسەرگیری لەگەڵدا کرد، حەزی لە ژنەکە بوو، چێژی لێ وەرگرت و ڕازی بوو بە ژیان لەگەڵیدا، بۆیە تەڵاقی نەدا! مێردی یەکەم نەیتوانی شێخ ناچار بکات تەڵاقی بدات! بۆیە، ئەو مابووەوە. لە یادی شێخدا!!

شاعیر حاجی بەشێوەیەکی شیعریی جوان باسی ئەم بابەتەی کردووە و مەبەستەکەی بەدیهێناوە و هونەری شیعری جوانی لەخۆگرتووە. لە لایەك ناوی ژنەکەی نەهێنا، نەبا لە کۆمەڵگادا ناوزڕ بێت، بۆ ئەوەی خەڵك بوختانیان بۆ نەکەن و کەسوکارەکەی هەست بە سووکایەتی و زەلیلبوون بکەن. لە لایەکی ترەوە ڕوونی کردەوە کە شێخ نەبی بە فێڵێکی یاسایی و فێڵ و چەواشەکاری و فێڵکردن لە مێردەکەی ئەو ژنەی هێناوە. ئەمەش عەقیدەی حەماری وردە (واتە "دڕندە کێوییەکان")، و لەم کارەدا ڕێگای بۆ مێردی یەکەم داخست، کە پەشیمان بووەوە!! ئەمەش هۆکارێکە کە وای لە حاجی کرد کە لەو بەیتە شیعرەدا ئەو بابەتە بە عەقیدەی حماری ناوببات، وەك چۆن ناوی لێنابوو "عەقیدە". زانا و پیاوێکی وەك کەر وەسف نەکردووە، نە لە شیعرەکەیدا باسی ئاژەڵی "کەر"ی نەکردووە. بەڵکو دەستەواژەکە وەك شوشە ڕوونە: ئەوە عەقیدەی حەمەرییە، واتە عەقیدەی تاجیشە، بۆ چارەسەرکردنی کێشەی تەڵاقی هەڵنەگەڕاوە لەنێو موسڵمانان لە کۆمەڵگەی کوردیدا هەبووە..

کەواتە بەکورتی دەتوانین بڵێین کە شێخماویلی ژنێکی (مارە بەجاش)ی هێناوە، هەروەها ناوی ژنەکە بە پێی ڕیزبەندی ئەلفوبێ (شازدە) بووە.

هەر لەبەر ئەم هۆکارە شاعیر (حاجی) لە شیعرەکەیدا پەنا بۆ زانای گەورەی ئاییني (ئیبن ئادەمی باڵەکی) دەبات، کە بەناوبانگترین زانای کورد بوو لەو ناوچەیە لەو سەردەمەدا. بەڵام (ئیبن ئادەم) کۆچی دوایی کردبوو و نەیتوانی سەری شێخ نەبی بشکێنێت، وەك چۆن سەری

مارێکی ژەهراوی پان دەکردەوە. دەبێت بگوترێ (ئیبن ئادەم) سەرکردەیەکی عەشیرەت نەبووە و هیچ دەسەڵاتێکی سیاسی دیاریکراوی نەبووە، جگە لە دەسەڵات و کاریگەرییە ئاینییە بەرفراوانەکەی لەو هەرێمەدا، باسی زانستەکەی ناکەم، بەڕاستی نوقمبوونی لە زانستە ئیسلامییەکاندا، کە وای لێکرد جیاوازی بکات لە نێوان ئەوەی ڕێگەپێدراوە و ئەوەی حەرامە لەو بابەتانەدا.

بۆیە دەڵێین ئەگەر ئەمە وا نەبووایە، ئەوا بیرکردنەوە نییە شێخێکی ئاینی وەك شێخ نەبی، نزیکەی سەدە و نیوێك لەمەوبەر، لە نێو دەیان شوێنکەوتوو و مرۆڤی ئاینی بە کوردەوە، لە کۆیە بژیایە. وە ئیسلام، شانزە ژنی هێناوە، بێ ئەوەی کەس ناڕەزایی لێبکات!!

ئەم بەیتانە و ئەوانی تر لە کۆمەڵە شیعرەکەی حاجیدا کە بەشێکیان لە کۆیە نوسیوە و لە مزگەوتەکاندا بەسەر قوتابیانی زانستدا دابەشی کردووە، ئەمەش هۆکاری ناکۆکی بوون لەگەڵ شێخ نەبی ماویلی و هاوەڵ و شوێنکەوتووانی بوو. لە ئەنجامدا نەیتوانی لە نێو ئەمانەدا بژی و بەرەو ئەستەنبوڵ هەڵات، بە تایبەت کە بە تەنیا و بێ خزم بوو. تەنیا لە ڕێگەی شیعرەوە دەیتوانی بەرامبەر ئەم هێزە مەزنە ئاینییە بوەستێتەوە. پاشان لە ئیستەنبوڵەوە بەردەوام بوو لە ناردنی شیعری تەنزئامێز دژی ئەوان.

حاجی قادر و شیعری ناسیۆنالیستی کوردی:

زۆرێك لە نووسەران لەبارەی سەرهەڵدانی بیری ناسیۆنالیستی لە شیعری حاجی قادردا نووسیویانە، تا ڕادەیەکی کەم یان زۆر ڕوونی دەکەنەوە کە

ئارەزووی ئەوەیان کردووە سەبارەت بەو بیرۆکانەی کە لە شیعرەکەیدا هاتووە ڕوونی بکەنەوە. هەمووان گەیشتوونەتە ئەو ئەنجامەی کە حاجی قادر یەکەم شاعیر بووە لە باشووری کوردستان، یان لە نێو ئەو شاعیرانەی کە لە کرمانجیی باشووردا نووسیویانە، بە ڕوونی بیرۆکەی ناسیۆنالیستی لە شیعرەکەیدا دەربڕیوە. هەروەها لە کتێبەکاندا باسێکی دوورودرێژ هەبووە کە ئایا حاجی ئەم شیعرانەی لە زێدی خۆی لە کۆیە نووسیوە، واتە پێش کۆچکردنی بۆ ئەستەنبوڵ یان دوای کۆچکردنی. بۆچوونی جۆراوجۆر لەسەر ئەم بابەتە لەلایەن زۆرێك لە نووسەرانەوە دەربڕدراون، هەریەکەیان بە پشتبەستن بە بیرۆکەی کەسیی خۆیان و بەبێ هیچ بنەمایەکی زانستی و بابەتیی ئەو بۆچوونانەیان نووسیوە. بەڵام زۆربەی ئەو نووسەرانە هاوڕان لەسەر ئەوەی حاجی لە کۆیەدا یەك شیعر و تەنانەت یەك بەیتە شیعری نەتەوەیی نەنوسیوە. بەڵکو زۆربەی شیعرەکانی لەوێ ڕۆمانسی یان کۆمەڵایەتی بوون. لە کۆتاییدا ڕێگای ململانێی لەگەڵ دامەزراوەی ئایینی سۆفی بەهێز لە زێدی خۆیدا گرتەبەر، شیعری تەنزئامێزی بەهێزی دژی ئەم دامەزراوەیە دانا، کە شێخ و سۆفی و مورید و خانەقاکان نوێنەرایەتیان دەکرد. بەڵام لە مەیدانی کۆیەدا ئەو شەڕەی دۆڕاند، ئەمەش وای لێکرد کۆچ بکات بۆ وڵاتێکی بێگانە و لە دوورەوە، واتە لە ئەستەنبوڵ پایتەختی عوسمانیەوە درێژە بە هێرشە شیعرییەکەی بدات. بۆیە دەڵێین زۆرینەی ئەو نووسەرانەی سەرەتای شیعری نەتەوەیی (حاجی)ی کوردی بۆ (ئیستەنبوڵ)

دەگەڕێننەوە، لە بابەت و لێکۆڵینەوەکانیاندا ڕێگای ڕاست دەگرنە بەر و ئەمەش دواتر بۆمان ڕوون دەبێتەوە. ئەگەرچی هەندێ نووسەر لەگەڵ ئەم بۆچوونەدا ناکۆکن، باسیان لە سەرەتای شیعری نەتەوەیی کردبێت بە نسبەت (حاجی)، لە شارۆچکەی (کۆیە)دا، دەڵێن مەبەستمان لەو شیعرە نەتەوەییەی کوردی نییە، بەڵکو مەبەستیان لەو شیعرە سیاسی و کۆمەڵایەتییە هەیە کە ئەو لە دژی چینی شێخ و مورید و خانەقاکان ئاوازی بۆ داناوە، وەك چۆن ئەوان ئەوە بە جۆرێك لە خەباتی چینایەتی یان سیاسی لە دژی ئەوان دەزانن، بەڵام ئێمە دەڵێین جیاوازییەکی گەورە لە نێوان ئەو دوو بابەتەدا هەیە. ئەگەر بۆچوونی سیاسی و چینایەتی خۆیان لەبارەوە هەیە ، ئێمە دەڵێین ئەوە بابەتی لێکۆڵینەوەکە نییە ، بەڵکو ئەوەی لێرەدا پەیوەستەی ئێمە یە شیعری نەتەوەییە کەداکۆکی لە مافە نەتەوەییە ڕەواکانی کورد دەکات لەبەرامبەر دەسەڵاتی عوسمانی کە لە ژێر ئاڵای خۆیدا زوڵم لە کورد و هەموو نەتەوەکانی دەکرد و کە میرنشینە نیمچە سەربەخۆیەکانی کوردی نەهێشت، هەروەها شیعری نەتەوەیی کوردی کە داکۆکی لە کورد و کوردستانی ژێر دەسەڵاتی ئێران و عوسمانی دەکات.. وا دیارە وەك وتم زۆربەی نووسەرانی کورد هاوڕان لەسەر ئەوەی کە حاجی دوای کۆچکردنی لە کۆیەوە ئەم جۆرە شیعرە ناسیۆنالیستییەی نووسیوە. تا ئەمڕۆ هیچ نووسەرێکی کورد نەیتوانیوە یەك بەیت لە شیعری ناسیۆنالیستی کوردی حاجی بهێنێتەوە کە پشتڕاستی بکاتەوە کە پێش کۆچکردنی بۆ ئەستەنبوڵ نووسیویەتی.

بۆیە ئەم تەوەرە، واتە سەرەتای شیعری ناسیۆنالیستی کوردی لەلایەن حاجی لە ئەستەنبوڵ، زۆر گرنگە، چونکە پەیوەست دەبێت بە بابەتگەلی گرنگی ترەوە. ئەگەر حاجی بیرۆکە ناسیونالیستییە کوردییەکانی لە کۆیە بڵاو کردبێتەوە، ئەمە مانای ئەوەیە کە ئەم بیرۆکانە لە باشووری کوردستان، یان لانیکەم لە نێو شاعیران و نووسەراندا، لە شێوەی شیعری ناسیۆنالیستی دژ بە سیستەمی هەشت حزبی بوونیان هەبووە. ئەگەر سەلمێندرا کە ئەم جۆرە شیعرە ناسیۆنالیستییە لە شاعیرێکی بەناوبانگ و پایەبەرزی وەك حاجیدا ئامادە نەبووە، ئەمە مانای ئەوەیە کە لە شاعیر و نووسەرانی دیکەشدا ئامادە نەبووە، وەك چۆن بە ئەگەرێکی زۆرەوە دەنگی دایەوە لەگەڵ حاجیدا. بۆیە بە پشتبەستن بەو هۆکارانەی باسمان کرد، پرسی بوونی شیعری ناسیۆنالیستی لە حاجی پێش سەفەرەکەی بۆ ئیستەنبوڵ، بۆ نووسەرانی کورد و خوێندکارانی ئەدەبیاتی کلاسیکی کوردی لە نیوەی یەکەمی سەدەی نۆزدەهەمدا گرنگییەکی ئەوتۆی هەیە. جگە لەوەش بوونی شیعری ناسیۆنالیستی کوردی لە باشووری کوردستان لە بەردەمیدا نەسەلمێنراوە.

بوونی شیعری ناسیۆنالیستی کوردی لە نێو شاعیرانی کرمانجی باکو، وەك جزیری و خانی، چەند سەدە پێش سەرهەڵدانی حاجی، دڵنیا و قبوڵکراوە. هۆکاری ڕەوا بۆ ئەم ئامادەبوونە هەیە، وەك نزیکیی ئەوان لە ئەستەنبوڵ پایتەختی دەوڵەت. ئیمپراتۆریەتی عوسمانی و گەورەترین شاری ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست و نزیکیی (واتە ئەستەنبوڵ) لە ئەورووپا و

لەڕاستیدا هەڵکەوتە جوگرافییەکەی لە کیشوەری ئەورووپا، کیشوەرێك کە لە مێژە بە سەردەمی ڕێنێسانسدا تێپەڕیبوو و چووبووە ناو سەردەمی پیشەسازییەوە، و لەوێوە بیری ناسیۆنالیستی مۆدێرن دەستی پێکردبوو.

بێ گومان ئەم لایەنە کولتوورییانە پێش ناوچەکانی دیکە گەیشتوونەتە ناوچەی باکووری کوردستان، ئەمەش بەهۆی نزیکیی لە ئیستەنبوڵ و ئەورووپاوە. جگە لەوەش کورد لە باکوری کوردستان بە توندتر هەستی بە ستەمکاری عوسمانی دەکرد لە چاو ناوچەکانی تر، ئەمەش بەهۆی بەرکەوتنی زۆریان لەگەڵیدا و نزیکییان لێیەوە. ئەوان پێیان وابوو خەلافەتی عوسمانی بۆ موسڵمانان تەنها بە ناوەوە بوونی هەیە، بەو پێیەی ستەم و گۆشەگیری لە دژی نەتەوەکانی دیکەی ناو سنوورەکانی ئیمپراتۆریەتی عوسمانی بەردەوام بووە، لەوانەش کورد...

بەکورتی، بیری ناسیۆنالیستی کوردی لە باکوری کوردستان لە سەرەتاوە سەریهەڵدا، چ لە ڕێگەی شیعرەوە بێت یان لە ڕێگەی ڕاپەڕین و شۆڕشی جەماوەرییەوە، پێش پارچەکانی دیکەی کوردستان. ئەمە شتێکی سەیر نییە، بەڵکو ڕووداوێکی سروشتییە لەسەر بنەمای ئەو هۆکارانەی باسمان کرد یان باسمان لە هەندێکیان کرد...

مەبەست لەم قسانە ناساندنی شیعری ناسیۆنالیستی حاجی نییە، یان لێکۆڵینەوە لەو شیعرانە نییە کە پێش کۆچکردنی یان دوای کۆچکردنی

لە کۆیەوە نووسیویەتی. بەڵکو مەبەست ئەوەیە کە پێش سەفەری حاجی بۆ ئەستەنبوڵ هەوڵی زۆر دراوە بۆ سەلماندنی بوونی شیعری ناسیۆنالیستی لە شیعری حاجیدا. تەنانەت هەندێك هەوڵیان داوە هەندێك لە بەیتەکانی خۆیان دابڕێژن، بۆ ئەوەی دانانی شیعری ناسیۆنالیستی ئەو بگەڕێننەوە بۆ سەردەمی کۆیە واتە پێش کۆچکردنی!

لە سەرەتادا دەمەوێت ئەوە بڵێم کە نەبوونی شیعری ناسیۆنالیستی کوردی لە شیعری حاجیدا لە سەردەمی کۆیە و پێش سەفەری بۆ ئەستەنبوڵ، لە گرنگی داهێنەری شیعریی حاجی کەم ناکاتەوە. تەنانەت پێش ئەو سەفەرەش شاعیرێکی درەوشاوە و داهێنەر بوو. بۆیە پێویست ناکات کەسانی دیکە هەندێك لە بەیتە ناسیونالیستیەکانی لەبارەی کورد کۆبکەنەوە، هەروەها پێویست بە هەوڵی ئەم جۆرەش ناکات.

حاجی شاعیرێکی ناودار و پێشکەوتووی کلاسیکی کوردە، سەرەڕای ئەوەی شیعری ناسیۆنالیستی نووسیوە. شاعیرێکی دیاری قوتابخانەی شیعری نالییە. حاجی ئەگەر شیعری ناسیۆنالیستیش نەنووسێت، هێشتا شاعیرێکی ناسراوی کوردە. کێ دەتوانێ بڵێ نالی و مەولەوی و شێخ ڕەزا و فەقێ تەیران شاعیری گەورە نین، تەنانەت ئەگەر دەستیش نەخەنە سەر شیعری ناسیۆنالیستی کوردی؟ بەڕاستی شیعری ئیرۆتیك و سۆفیگەریی ئەوان لە ڕیزبەندی جوانترین و شیرینترین جۆرەکانی شیعری کوردی و ڕۆژهەلاتین بە گشتی...

توێژەر مەسعوود محمد نووسەرێکی ناسراوی شاری کۆیە. لێکۆڵینەوەیەکی دوورودرێژی لەسەر ژیانی حاجی قادر (لە سێ بەرگدا) نووسیوە. هیچ نووسەرێکی تر لێکۆڵینەوەیەکی لەو شێوەیەی لەسەر حاجی نەکردووە. مەسعوود محمد بە دادپەروەری و بابەتیی تەواوەوە مامەڵەی لەگەڵ ئەم بابەتەدا کردووە. هەوڵ دەدات بۆ وردبینی و ڕاستی لەم بابەتەدا. هەندێك ڕاستی خستۆتە ڕوو کە تەنیا چەند نووسەرێکی دادپەروەر دەتوانن بەو وردبینییە بیخەنە ڕوو. وە بابەتگەرایی، بە تایبەتی کە بینیمان کە (حاجی) شاعیر پەیوەندییەکی نزیکی لەگەڵ بنەماڵەی (مەسعوود محەمەد) هەبووە، و هاوڕێی باپیرەی مەسعود محمد هەبوو واتە عەبدوڵڵا جەلی زادە لە کاتی گەشتەکەیان بۆ ناوچەی (باڵەك) بۆ خوێندنی سەرەتایی لەوێ، وەك بینیمان، و خەڵکی شارەکەی خۆیەتی (کۆیە)، و دەبێ مەیلی بەرەو (حاجی) وەك بابەتێکی سۆزداری و واقیعی هەبووبێت، بەو پێیەی کە خۆی سەر بە شارەکەیەتی و ئەمەش بابەتێکی سروشتییە وەك دەزانین و بابەتی ڕەخنە نییە، ئەگەر لە هەڵسەنگاندندا ڕێبازی بابەتیی و زانستی خۆی بپارێزێت. هەر مرۆڤێك دەبێت مەیلی تیشك خستنە سەر کەسێکی ناودار لە هەر بوارێکی ژیاندا لە گوند یان شارەکەی خۆیەوە هەبێت و هەمان شت بۆ شاعیرێکی ناسراوی وەك (حاجی قادر)، خەڵکی شارەکەی خۆی و ئێمەش وەك کورد دەبێت شانازی پێوە بکەین، بەڵام بابەتییەت شتێکی ترە، ئەگەر مەسەلەکە بابەتی زانست و بابەتییەت و لێکۆڵینەوە و وردبینی بێت، ئەوا ئەمە

شتێکی تره که دەکەوێته دەرەوەی ئەو بازنەی سۆزدارییه که ئێمه قسەمان کردووه دەربارەی له پێشتردا، وەك چۆن پێویسته بۆ ئێمه به دوای حەقیقەتدا بگەڕێین و به سۆزەوە هەڵنەگرین، بەڵکو حەقیقەت ئەوەیه که خزمەت به بابەتەکه دەکات و خزمەت به ڕۆحی لێکۆڵینەوە دەکات، و ئەمەش تایبەتمەندی (مەسعوود محەمەد) بووه هەر لەو کاتەدا، به ڕاشکاوی و ڕوونییەکی تەواوەوە باس لەوە دەکات که حاجی قادر پێش سەفەرەکەی بۆ ئەستەنبوڵ هیچ شیعرێکی ناسیۆنالیستی نەبووه. نەك هەر ئەوە، بەڵکو باس لەو بۆچوونه دەکات که حاجی له کۆیەدا شیعری ناسیۆنالیستی کوردی نووسیوە، پاشان ئاماژه بەوە دەکات که بیرۆکەی ناسیۆنالیستی نەك هەر له شیعری حاجیدا نەبووه، بەڵکو له هیچ نووسەر و شاعیرێکی دیکەی پێش خۆی و له سەردەمی خۆیدا ئامادە نەبووه!

مەسعود محمد باسی ئەو بۆچوونانه دەکات و دەڵێت:

ئەگەر بڵێم حاجی له کوردستانی باشور خەریکی خەباتی سیاسی نەبووه و شیعری ناسیۆنالیستیشی دانەناوه، ئەوا به وتنی ئەم هەموو ئەو بەڕێزانه توڕە دەکەم که دڵخۆشن به بینینی حاجی ببێته شەوانگەلێك که له تیڤیدا گۆرانی دەڵێت. بەڵام لێرەدا مەسەلەکه بریتییه له گەڕان بەدوای ڕاستییەکان و پشت بەستن به زانست نەك بێزاری بۆ هەندێك. هەروەها مەسعوود محمد له شوێنێکی تردا دەڵێت:

لە گفتوگۆکاندا، هەروەها لە ڕێگەی نامەی شەخسییەوە دەرکەوتووە کە بەشێك لە گەنجان و ڕۆشنبیرانی کوڕانی (کۆیی) بە ڕوونی بۆچوونی خۆیان سەبارەت بە بوونی سەرەتای هەستی ناسیۆنالیستی لە حاجی قادردا دەربڕیوە.

گرنگە ئاماژە بەوە بکەین کە مەسعوود ڕوونی کردەوە کە هەندێك کەس دەیانەوێت بیروڕای ناسیۆنالیستی حاجی بگەڕێننەوە بۆ سەرچاوەیەکی تر، ئەویش زانای گەورەی ئیبن ئادەمە. ئەوان دەیانگوت حاجی ئەم بیرۆکە ناسیۆنالیستیانە لە ئیبن ئادەمەوە فێر بووە. دەڵێت: هەندێك کەس پێیان وایە کە حاجی قادر پێش ئەوەی بچێتە ئەستەنبوڵ بیرۆکەی ناسیۆنالیستی هەبووە، و لە بیرۆکەکانی ئیبن ئادەمەوە وەرگیراون.

پاشان مەسعوود محمد سەرنجی لەسەر ئەم بابەتە دەدات و دەڵێت:

هەموو ئەو شتانەی لە کتێبە بەنرخەکاندا بیستوومە و فێربووم و خوێندومەتەوە، وای لێنەکردووم بگەمە ئەو ئەنجامەی کە ئیبن ئادەم لە "کوردەیەتی" بەشدار بووە.

لە هەموو ئەمانە مەترسیدارتر ئەوەیە کە هەندێك کەس سێ بەیتی ئیبن ئادەمیان دۆزیوەتەوە و دواتر دوو بەیتی خۆیان بۆ زیاد کردووە، بۆ ئەوەی بیسەلمێنن کە ئیبن ئادەم خەریکی نووسینی شیعری ناسیۆنالیستی بووە. بەو پێیەی حاجی یەکێك بوو لە خوێندکارە ئاینیەکانی، حاجی بیرۆکە ناسیۆنالیستییەکانی لەو وەرگرتووە.

ئەمانە ئەو سێ بەیتە کە دەگەڕێندرێنەوە بۆ ئیبن ئادەم:

هەوران کردە گۆڵە گۆڵ

میکائیلا ئەتشش دەی

تووتن و ماشان بڕشێنە

دەبا نۆش بێتە سەر دەی

رومی ئەوا پەیا بوون

کوتوبخانان دەکەن طەی

ئەوەی ئیبن ئادەم مەبەستی لەوەدایە ئەوەیە کە هەر کە دەنگی هەورەکان دەستی بە بەرزبوونەوە و گرمەگرم کرد، میکائیل کە ئەرکی پاڵنانی هەورەکان و ناردنی باران (بە هێزی خودا)، دێت و ئاو دەدات باخچەی تووتن و ماش، کە لە بەروبوومەکانی ناوچەی باڵەکن، ئەو ناوچەیەی ئیبن ئادەم تێیدا ژیاوە. ئێستا ڕۆمییەکان، جەندرمەی تورك، گەیشتوون یان دابەزین. ئەوان هیچ بەهایەکیان بۆ زانست و کتێب و کتێبخانەکان نییە و دەیاننێژن یان بە تەواوی لەناویان دەبەن! ئەمەیە کە لەبارەی جەندرمەی تورکیا لە نێو کورددا دەزانرێت.

ئەم سێ بەیتە شیعرەکانی ئیبن ئادەم بوون. هەندێك وەك مەسعوود محمد دەڵێت دوو بەیتی تریان بۆ ئەم سێ بەیتە زیاد کردووە بۆ ئەوەی شیعری ناسیۆنالیستی بگەڕێننەوە بۆ ئیبن ئادەم. وەك دەڵێت:

میری سۆران و بۆتان

لە ناو چوون بە دەسیسەی

کوردستانمان چی لی هات

کوردان بۆ ماتن تاکەی؟

مەسعوود محمد خۆی تێبینی لەسەر ئەم بابەتە دەکات و دەڵێت:

ئەو ڕاستییەی کە من ناچارم بیڵێم، بێ ئەوەی ناوی کەس بهێنم، ئەوەیە کە ئەم دوو بەیتە هیچ پەیوەندییەکیان بە ئیبن ئادەمەوە یان هەر کەسێکی دیکەی هاوچەرخی ئەوەوە نییە.

پاشان دەشڵێت: ﴿چاودێرییەکی کەم لە فۆرمی ئەم دوو کۆپلێتە و کەمێك بەراوردکردن لەگەڵ سێ کۆپلێتەکەی تردا شوێن و ڕێکخستنیان دەردەکەوێت، بۆ هەموو چاوێکی شیعری...﴾ ئینجا دەڵێت: ﴿واتە ئەم دوو کۆپلەی کۆتایی پێنج کۆپلێتە هیچ سەرچاوەیەکیان نییە و بە سادەیی هەڵبەستراون و بەستراونەوە بە سێ کۆپلێتە ئەسڵیەکەیەوە. پێویست ناکات لێکۆڵینەوە بکەم کە چۆن دروستکراون. بەسە بڵێین، بۆ دڵنیایی خوێنەر، کە مەبەست لە هەڵبەستنیان خزمەتکردن بووە بە پێشکەوتنی ناوبانگ و پێگەی حاجی قادر، هەروەها چەسپاندنی کوردەییەتی لە مێشکیدا، تا بتوانێت بیسەلمێنێت کە لە ئیبن ئادەمەوە سەرچاوەی گرتووە.

لەم وتەیە دەردەکەوێت کە کەسانێك هەبوون لە ماوەی مانەوەی لە کۆیە ویستوویانە شیعری ناسیۆنالیستی کوردی بۆ (حاجی قادر) هەڵبەستن!!! ئەگەر ئەو بۆچوونانەی سەرەوە بۆچوون و بیرۆکەی (مەسعوود محمد کە بەئەزموونترین کەسە لە ژیان و شیعری حاجیدا)، ئەوا بۆ ئێمە سەلمێنراوە کە (حاجی) لە ماوەی مانەوەی لە کۆیەدا هیچ شیعرێك و تەنانەت بەیتێکی ناسیۆنالیستیشی نەبووە. بۆ ئەوەی پشت بە حەقیقەت ببەستین، شایەنی باسە، نووسەر و نووسەرانی دیکەش هەمان بۆچوونیان هەبووە، و ئەوانیش بە شێوەیەکی کورت یان درێژ، پێش (مەسعوود محمد) چاپیان کردووە. لێرەدا بۆچوونی عەلائەدین سەجادی، یەکێك لە مێژوونووسانی ئەدەبی کوردی دەخەینەڕوو، کە لە کتێبی (مێژووی ئەدەبی کوردی)دا بەم شێوەیە دەڵێت: بەم شێوەیە (حاجی) پێگەی خۆی لەکاتی تاراوگە بوو، لە بواری فیکری نەتەوەیی دامەزراند..﴾، و بە "دەرەوەی وڵات" مەبەستی شاری ئەستەنبوڵە. ئەم بابەتە لە شوێنێکی تردا بە ڕوونیتر باس دەکرێت. بەهەمان شێوە گیو موکریانی لە پێشەکیی کۆمەڵە شیعرەکەی (حاجی قادر)دا سەبارەت بە حاجی پێش سەفەری بۆ ئەستەنبوڵ دەنووسێت:

سەرەڕای درەوشاوەیی و زیرەکی و نابغەیی، هەرگیز هیچ هەستێکی نەتەوەیی و ناسیۆنالیستی نیشان نەدا، نە زۆر و نە کەم. ئەم بابەتە لە شوێنێکی تردا بە وردی ڕوون دەکەینەوە.

لە ژێر ڕۆشنایی هەموو ئەو بۆچوونانەدا، وێنەکە ڕوون دەبێتەوە: شاعیر حاجی قادر پێش سەفەری بۆ ئەستەنبوڵ یەك بەیتی شیعری ناسیۆنالیستی کوردی نەنووسیوە. هەرچەندە هەوڵی ئەوە درا، ئەم هەوڵانە بەرگەی لێکۆڵینەوەی ڕاستییەکان ناگرن. سەرەڕای ئەمەش دیسان دووپاتی دەکەمەوە کە حاجی لە کۆیەدا بە شاعیرێکی گەورە دادەنرێت، تەنانەت بەبێ بوونی بیری ناسیۆنالیستیش لە شیعرەکەیدا. ئەمەش لە کوالیتی شیعرییەکەی کەم ناکاتەوە.

پێش کۆتایی هێنان بەم بابەتە پێویستە ئاماژە بە مێژووی ژیانی زانای گەورە ئیبن ئادەم بکەین و مردنەکەی بەراورد بکەین بە ڕووخانی میرنشینی سۆران و بۆتان، بۆ ئەوەی بزانین کام لەو دوو ڕووداوە یەکەمجار ڕوویداوە. پێویستە ئاماژە بەوە بکرێت کە ئیبن ئادەم لە ساڵی ١٨٤٣ی زایینی کۆچی دوایی کردووە، لە کاتێکدا ڕووخانی میرنشینی بوتان لە ساڵی ١٨٤٨ی زایینی ڕوویداوە، وەك لە کتێبە مێژووییەکانی وەك (خولاسەی مێژووی کورد و کوردستان) لە لایەن مێژوونووس محمد ئەمین زەکی و (پرسی کورد) لە نووسینی بوڵلا چێر شیرکۆ ئاماژەی پێکراوە. کەواتە ئیبن ئادەم چۆن شایەتحاڵی ڕووخانی میرنشینی بوتان بوو لە کاتێکدا پێنج ساڵ پێش ئەوە مردبوو؟!

کەواتە بۆمان ڕوون دەبێتەوە، تەواو بە ئاسانی، کە ئەو دوو بەیتەی شیعر کە دەگەڕێتەوە بۆ ئیبن ئادەم، بۆی ئاوازی بۆ دانراوە و بە ناوی ئەوەوە نوسراوە.

هۆکارەکانی سەرهەڵدانی بیری ناسیۆنالیزمی کوردی لە حاجی قادر:

لە بابەتی پێشوودا بۆمان دەرکەوت کە حاجی قادر پێش ئەوەی بچێتە ئەستەنبوڵ هیچ شیعرێکی ناسیۆنالیستی کوردیی نەنووسیوە، تەنانەت

بەیتێکیشی نەنووسیوە. هێشتا شیعرەکەی لە چوارچێوەی شیعری کلاسیکی ئاسایی دوور نەکەوتبووەوە. پێش ئەوەی کۆیە بەجێبهێڵێت، پێشتر درکی بە پێویستی دانانی شیعری زەق کردبوو کە تەنز لە شێخەکان و فەرمانە سۆفیگەرییەکانیان و خانەقاکانیان و هاوەڵەکانیان بکات. هەروەها لێکۆڵینەوەمان کرد کە تا چەند ئەم ڕەوتە کاریگەری لەسەر هەڵهاتنی حاجی لە کۆیە هەبووە. ئەگەر حاجی قادر، شاعیرێکی زیرەك و خاوەن ئاستێکی بەرزی شیعری کلاسیکی کوردی، بە هۆی هێرشەکانی بۆ سەر شێخەکان، کۆیەی بەجێهێشت بە ئامانجی شوێنێکی دوور – ئەستەنبوڵ پایتەختی عوسمانی، دەپرسین بۆچی گەیشتە ئەوێ و دەستی کرد بە نووسینی شیعری ناسیۆنالیستی کوردی، بابەتەکانی شیعری پێشووی خۆی گۆڕی بۆ ئەوەی تیشك بخاتە سەر خاڵە سوورەکە، واتە کوردی شیعری ناسیۆنالیستی، و دەستکردن بەو ڕێگا سەختە؟ ئەو هۆکارانە چین کە وایان لێکرد بۆئەوەی حاجی ئەم بڕیارە بدات؟ لەم بەشەی کتێبەکەدا دەمانەوێت هەنگاو بە هەنگاو بە هۆکارە بنەڕەتییەکانی پشت ئەم بابەتە بکۆڵینەوە...

ئێمە پێمان وایە گۆڕانی لە تەوەری شیعری پێشوویدا بۆ شیعرێکی نوێ دەگەڕێتەوە بۆ سێ هۆکاری سەرەکی، کە بە بۆچوونی ئێمە گرنگن. ڕەنگە یەکێك لەو سێ هۆکارە بەس بووبێت بۆ ئەوەی شاعیرێکی گەورەی وەك حاجی دەستبەرداری تەوەرەکانی پێشووی خۆی بێت و ڕوو لە شیعری ناسیۆنالیستی بکات. ئەگەر هەر سێ هۆکارەکە یەك بگرن

و کاریگەرییان لەسەر دروست دەبێت، چۆن دەبێت؟ بەڕای ئێمە سێ هۆکارەکە بریتین لە:

أ – بنەماڵەی بەدرخان.

ب – خانی.

ج – ئەستەنبوڵ.

پێویستە بۆ خوێنەرانی ئازیزمان ئەم سێ خاڵە تاك بە تاك ڕوون بکەینەوە، ئەگەر هەرسێکیان بەیەکەوە باسکەین تۆزێ ناڕوون دەبێت بۆ خوێنەرانمان زەحمەت دەبێت.

أ– بنەماڵەی بەدرخانی:

ئەو سەرچاوانەی کە مێژووی کۆچی حاجی و چۆنیەتی جێهێشتنی شارەکەی دەخەنە ڕوو، ئاماژە بەوە دەکەن کە حاجی کۆیەی

بەجێهێشتووە، ڕێگایەکی سەخت و دژوار و دوور و درێژی گرتووە تا گەیشتە پایتەختی ئیمپراتۆریەتی عوسمانی و کورسی سوڵتانییەتی ئیسلامی لەو سەردەمەدا کە ئەستەنبوڵ بووە. لەم سەفەرە سەختەدا بە چەندین گوند و شارۆچکە و شارە کوردییەکاندا تێپەڕی و بە دەیان شاخ و دۆڵ و گرددا تێپەڕی. دواجار گەیشتە ئەوێ و لەژێر چاودێری بنەماڵەی بەدرخانی لەوێ نیشتەجێ بوو، لەوێ میوانی ئەوان بوو. پەیوەندییەکەی لەگەڵ ئەواندا گەشەی کرد، و بوو بە مامۆستا بۆ منداڵەکانیان.

بنەماڵەی ناسراوی بەدرخانی لە ڕەچەڵەکی عەزیزان، شازادەکانی بۆتان هاتوون. ئەوان بۆ چەندین سەدە حوکمڕانی میرنشینی بۆتانیان دەکرد، بە یەکەوە لە نێوان نەوەکانیاندا تا ناوەڕاستی سەدەی نۆزدەهەم، کە سوپای ئیمپراتۆریەتی عوسمانی ناوچەکانی خۆیان و میرنشینە کوردییەکانی دیکەی ئەو سەردەمەیان داگیرکرد. لەپێناو نەهێشتنی هەموویان، و ڕاستەوخۆ لکاندنیان بە ئیدارەی ناوەندی عوسمانی و لەگەڵ ئەوانیشدا هیوای ئەو کوردانە بنێژن کە نیمچە سەربەخۆ بوون لەو میرنشینانە.. جیزیرەی (بۆتان) ناوەندێکی ڕۆشنبیری کوردی بوو، هەروەها بووبوو بە ناوەندێکی هۆشیاری نەتەوەیی کورد بۆ بەرگریکردن لە مافە ڕەواکانی کورد، دوای ئەوەی بینی کە دەوڵەتی عوسمانیان بە پیاوی نەخۆش ناو دەبرد، هەوڵێکی زۆری دەدا بۆ سڕینەوەی مافەکانی گەلی کورد و چاندنی تۆوی ناتەبایی و گەندەڵی و دوژمنایەتی و

ململانێی نێوان ئەو میرنشینە کوردانە، بۆ ئەوەی یەك نەگرن و نەبنە یەك دەسەڵاتی گەورە لەناو ئیمپراتۆریەتی عوسمانیدا، وە بۆ ئەوەی سوڵتانەکانی عوسمانی یەك بە یەك کۆنترۆڵیان بکەن و کۆنترۆڵی ئابووری کورد و ئەو سامانە گرنگانە مسۆگەر بکەن کە لە کوردستاندا بوون، وەك هەنگوین، گوێز، بادەم، توتن و چنین، جۆرەکانی گۆشت و پێست... هتد، بۆ ئەوەی ئەو سەرچاوانەی یەك لە دوای یەك بگەنە ئەستەنبوڵ، وەك هەندێك سەرچاوە کە مێژووی ئەو قۆناغە دەگێڕنەوە.. ئەمە لە کاتێکدا بوو کە وڵاتانی دراوسێی ئیمپراتۆریەتی عوسمانی، دوژمنایەتیان لەگەڵیدا و تامەزرۆی بوو، چاویان لەسەر جەستەی نەخۆشەکەی ئەم دەوڵەتە چڕکردبووەوە، پێشبینی کەوتنیان دەکرد بۆ دابەشکردنی موڵك و ماڵی عوسمانی لە نێوان خۆیاندا، لەڕاستیدا زۆرێك لە نەتەوەکان لەژێر کۆنترۆڵی ئیمپراتۆریەتی عوسمانییەوە سەریان هەڵدا، بەتایبەتی لە بەشی ئەوروپیی ئیمپراتۆریەتەکە، لە ئەنجامی فشاری زلهێزەکانی ئەوکاتە. ئەم نەتەوە بچووکانە درکیان بەوە کرد کە ئامانجەکانی ئیمپراتۆریەتی عوسمانی ئیسلامی نین، بەڵکو ئامانجی دیکەیان بەدوادا دێت.

باسمان لەوە کرد کە ئەمانە سیاسەتی سوڵتانەکانی عوسمانی بوون، بەتایبەتی ئەوانەی دواتر، سەبارەت بە میرنشینە زلهێزەکانی کورد، وەك میرنشینی بۆتان، هەکاری، بیتلیس، دیاربەکر، بادینان و سۆران و هتد، بەم شێوەیە میرە کوردەکان هەستیان بە ئامانجی عوسمانییەکان کرد و

دانیان پێدا و له سیاسه‌ته‌كانیان تێگه‌یشتن. له‌وه‌و پێش ڕوونمان كردەوه كه چۆن میرنشینێكی بەهێزی كوردیان لەناوبرد كه میرنشینی بیتلیس بوو، كاتێك درکیان بە دەسەڵاتی ئەو میرنشینە و كەسایەتی بەهێزی شازادە کوردەکەی کرد.

لێرەدا بوار نییە بۆ ئەوەی بە وردی باسی هەموو میرنشینە کوردییەکان بکەین کە لە سەردەمی عوسمانیدا هەبوون، هەروەها بوار نییە بۆ ڕوونکردنەوەی بارودۆخ و پەیوەندییەکانیان لەگەڵ ئیمپراتۆریەتی عوسمانیدا. بەڵام شایەنی ئەوەیە بە کورتی باسی ئیمارەتی بۆتان بکەین، بە لەبەرچاوگرتنی پەیوەندییەکەی بە بابەتەکەمانەوە.

سەرچاوە مێژووییەکان ئەوە دەردەخەن کە لە ساڵی ١٨١٢ی زایینی میر بەدرخان پاشا لەسەر تەختی میرنشینی بۆتان دانیشت. زیرەکی و پیلان و چالاکی سیاسی پیشان دەدا، تەنانەت چالاکییەکانی خۆی لە دژی ئیمپراتۆریەتی عوسمانی ڕێکخست. کاتێك درکی بە سیاسەتی دەوڵەتی عوسمانی کرد بەرامبەر بە کورد، دەستی کرد بە پەیوەندیکردن لەگەڵ میرەکانی تری کورد و ئەنجامدانی ڕێککەوتن و پەیماننامە لەگەڵیان. دەسەڵاتەکەی گەشەی کرد، تا دەسەڵاتەکەی درێژ بووەوە بۆ ڕەواندوز، موسڵ، شنۆ، و ورمێ. عوسمانییەکان کاتێك ئەم دۆخە نوێیەیان بینی، ترسیان زیاتر بوو، بۆیە سوپایەکی گەورەیان کۆکردەوە و ڕەوانەی کوردستانیان کرد. لە لایەکی ترەوە پەیوەندیان بە فەرماندەی سوپای بەدرخان پاشا عزەدین شێرەوە کرد کە ئامۆزای میر بوو. لەدژی

ئامۆزاکەی هەڵگەڕاوە و بە هێزێکی زۆر لە سوپای کوردەوە دەچێتە ناو سوپای عوسمانییەوە. پاش شەڕێکی سەخت کە ساڵێك و چەند مانگێکی خایاند، میر بەدرخان توانی سوپای عوسمانی بشکێنێت، بەڵام بەهۆی لادان و خیانەتەکەی ئامۆزاکەی، و شەڕکردن لە دوو بەرەدا، ناچار بوو بکشێتەوە و پەنا بۆ قەڵای (ئارۆخ) ببات، کە عوسمانییەکان بۆ ماوەی هەشت مانگ گەمارۆیان بەسەردا سەپاند، ئەمەش لە کۆتاییدا میر بەدرخانی ناچار بە تەسلیم بوون لەگەڵ دوو کوڕەکەی کرد.. ئەوە لە ساڵی ١٨٤٨ بوو، و دوای ماوەیەك عوسمانییەکان ئەو بەڵێنانەی کە بە ئەمیر (عزەدین شێر)یان دابوو، پاشگەزت بوونەوە، لە کاتی خیانەتەکەی لە میر بەدرخان پاشا، کە تیایدا بەڵێنیان دا بیکەن بە میری (بۆتان)، ئەمەش وایکرد (عزەدین شێر) دەستبکاتەوە بە شەڕ لەگەڵ عوسمانییەکان، و شۆڕشەکەی درێژبووەوە لە ساڵی ١٨٥٣ تا ١٨٦٤ی زایینی، بەڵام دوای چی؟؟ ئەنجامەکەی شکست و تاڵی و پەشیمانی بوو!!!

لە ساڵی ١٨٧٩ کوڕەکانی بەدرخان پاشای گەورە، عوسمان پاشا و حوسێن پاشا، شۆڕشیان هەڵگیرساندەوە. ئەوان تا ئەو کاتە لەگەڵ بنەماڵەکەیان لە دەربەدەری لە ئەستەنبوڵ دەژیان. ڕوویان لە کوردستان کرد و شەڕ لە نێوان کورد و سوپای عوسمانیدا دەستی پێکردەوە. دوای چەندین شەڕ، کە تیایدا هەرجارە سوپای عوسمانی شکستی پێدەهێنا، سوڵتان عەبدولحەمیدی دووەم دەستیکرد بە پەیوەندیکردن لەگەڵیان و

هەوڵدان بۆ دڵخۆشکردنیان تا توانی بیانگرێت و ئەو دووانە بخاتە زیندانەوە. پاشان بە مەرجێك ئازادیان کرد کە ئیستەنبوڵ بەجێنەهێڵن.

لە ساڵی ١٨٨٩ ئەمین عەلی بەدرخان و میدحەت بەدرخان توانیان ئیستەنبوڵ بۆ دەربەدەری بەجێبهێڵن و جارێکی تر ڕێگای کوردستانیان گرتە بەر. نامەیان بۆ سەرکردەکانی کورد نارد، داوای پێداویستی پیاو و چەکیان دەکرد. بەڵام سوپای عوسمانی پێشتر ئەمەی لەبەرچاو گرتبوو و لە هەموو لایەکەوە گەمارۆیان دابوو. شەڕێك لە نێوان هەردوولا ڕوویدا، کە تێیدا بەدرخانیەکان بەهۆی دووری ناوچەکە لە کوردستان و ئەو ژمارە کەمەی شەڕکەرانیان کە هەیانبوو شکستیان هێنا. بۆیە تەسلیمی دەسەڵاتی عوسمانی بوون.

ئەمە خوێنەری بەڕێز، کورتەیەك لە مێژووی ئەم دواییەی بەدراخانیەکانە.

شایانی باسە کە حاجی لەو کاتەدا لە کۆیەوە کۆچی کردبوو و لە دەوروبەری ساڵانی ١٨٦٤-١٨٦٥ گەیشتبووە ئەستەنبوڵ. لە نێو بنەماڵەی بەدرەخانی نیشتەجێ بووبوو، کە وەك ئاماژەمان پێدا ئەو بنەماڵەیە لە غوربەتدا دەژیا. ڕاپەڕینی عزەدین شێریش کۆتایی هاتبوو. حاجی کە گەیشتە ئەستەنبوڵ، وەك باسمان کرد لە نێو بنەماڵەی بەدرەخانی نیشتەجێ بوو و بوو بە مامۆستا بۆ کوڕەکانیان. بەو پێیەی حاجی قادر هەستیار بوو و ڕۆحێکی پاکی هەبوو، دەرونی زەمینەیەکی بەپیت بوو بۆ گەشەکردنی هەستی ناسیۆنالیستی، هەر لە سەرەتاوە

دەستی کرد بە قبوڵکردنی بیرۆکەی ناسیۆنالیستی لەو بنەماڵەیە، دوای ئەوەی ئاگاداری ئەو کارەساتانە بوو کە بەسەر گەلی کورددا هاتووە.

سەبارەت بە پەیوەندییەکەی لەگەڵ بنەماڵەی بەدرخانی لە (ئەستەنبوڵ) عەلائەدین سەجادی لەسەر بابەتەکە دەنووسێت و دەڵێت "دەبینم گۆڕانی لەم حاڵەتەوە (دۆخی شیعری کلاسیك بۆ شیعری نەتەوەیی) دەگەڕێتەوە بۆ مامەڵەکردنی لەگەڵ بنەماڵەی بەدرخانیەکان لە سەرچاوەی بیرۆکە و بۆچوونەکانیان". جەلادەت بەدرخان دەنووسێت: "حاجی شیعری: 'زەمانە ڕەسمی جارانی نەماوە...' لەسەر نوسخەی دەستنووسەکەی 'مەم و زین'ی سەر بە باوکم نووسیوە..." لەم وتەیەدا دەردەکەوێت کە حاجی پەیوەندییەکی نزیکی لەگەڵ ئەو بنەماڵەیە هەبووە. ئەگەرنا چۆن دەیتوانی شیعرێکی نایاب لەسەر نوسخەیەکی دەستنووس لە شاکارەکەی 'مەم و زین' کە هی باوکی جەلادەت بەدرخانە بنووسێت؟ هەروەها جەلادەت لە وتارێکی دیکەدا دەڵێت: "ناتوانم بڵێم حاجیم دەناسی، چونکە لەو ساڵەی کە مرد، پێم گرتبوو..." ئەم لێدوانە ئاماژەیە بۆ ڕادەی پەیوەندی نزیکی حاجی قادر و ئەو خێزانە، تا ئەو ڕادەیەی کە لە ژێر چاودێری خێزانەکەدا ژیاوە...»

سەبارەت بە گیو موکریانی، لە پێشەکی کۆمەڵە شیعرەکەی حاجی قادردا دەنووسێت: "بەڵام کاتێك چووە ئەستەنبوڵ و بوو بە مامۆستای کوڕەکانی بەدرخانییەکان، ئەم هەستە بەرزەی کە لەم بنەماڵە بەرز و ناسراوەدا دۆزرایەوە، لە ناو ناخی حاجیدا سەریهەڵدا، هەروەك

خوێندنەوەی ‹مەم و زین› و...” ئەوە بۆ ئێمە گونجاوتر دەبێت، و بۆ ئێمە ڕوونتر دەبێت خوێنەران، بۆ ئەوەی کۆمەڵێك نموونەی شیعریی لەلایەن حاجیەوە بخەنەڕوو کە ئاماژە بەم کاریگەرییە دەکەن، چونکە هیچ شتێك ناتوانێت جێگەی نموونەی شیعری شاعیر خۆی بگرێتەوە وەك بەڵگە لە هیچ لێکۆڵینەوەیەکدا. مەبەست لێرەدا نیشاندانی ڕادەی نزیکیی حاجی نییە لە بنەماڵەی بەدرخانی شەریف، بەڵکو تێگەیشتنە لە کاریگەریی حاجی بە بیرۆکەی ناسیۆنالیستی کورد و هۆشیاریی ئەو زنجیرە شۆڕش و ڕاپەڕینانەی کە بنەماڵەی بەدرخانی بەردەوام بوون لە دژی دەسەڵاتی عوسمانی. ئایا حاجی ئەو بیرۆکانەی قبوڵ کردووە و پرەنسیپەکانی ئەو شۆڕشانەی وەرگرتووە یان نا، و جیاوازی چی بووە لە نێوان ئەو و شاعیرانی دیکەی کورد کە لەو ماوەیەدا پەنایان بۆ ئەستەنبوڵ بردووە...

حاجی لە یەکێك لە بەیتەکانیدا دەفەرموێت:

بەدرخانیو لەسەر لاچی لەمە و پاش

لەهەر لاوە دەتانهاڕن وەکو ئاش

حاجی لەم بەیتەدا ڕوو لە کورد دەکات و دەڵێت “ئەگەر لەمەودوا بەدرەخانیەکان لە گۆڕەپانی خەبات و بەرخۆدان بکشێنەوە، دوژمنەکانت دەتکێنن، هەروەك چۆن میلێك دانەوێڵە دەهاڕێ!” وا دیارە حاجی ئەم بەیتە شیعرییەی لە سەردەمێکدا نووسیوە کە بەدرخانیەکان لە گۆڕەپانی

شۆڕش و خەباتدا چەقبەستوو بوون، و چەقی هیوا و تەماحی کورد بوون بۆ بەدەستهێنانی مافە ڕەواکانی خۆیان.

ئەگینا شاعیرێکی بوێر و ڕاشکاوانەی وەك حاجی نە بەیتێکی لەم جۆرەی دەنووسی، نە پێویستی بە چەپڵە لێدان و ڕەزامەندی کەسیش نەبوو! مەگەر بەڕاستی باوەڕی بەوە نەبووبێت کە بەدرەخانییەکان جێگەی سەرنج و هیوای کوردن، دەبێ حاجی ناوی زۆرێك لە میر و بەگی کوردەکانی زانیبێت و بیستبێتی، بەڵام هیوای خۆی لە بەدرخانییەکان دانا، وەك گەلێکی شایستەی ئەو ئەرکە قورسە لەسەر ڕێبازی خەباتی کورد دەبینی.

هەروەها حاجی لە دیالۆگێکی شیعریدا لەگەڵ پەناهەندەیەکی کورد لە ئەستەنبوڵ، کە دیالۆگەکەی بە بەیت دەنووسێت، ئەمە دەڵێت:

ئەمیرێك ماوە پاشایە. گوتی: کێیە؟ گوتم: شێرە

گوتی: لێرە؟ گوتم: لێرە، هەتا تاران و هیندستان

بە خۆی شێرە وەکوو ناوی، لە شەڕدا دوژمنئەندازە

تەمايان هەر بە ئەو ماوە جەميعی خاكی كوردستان

هەچی جێگەی ئومێدمانە و ئەوی دڵ خۆش دەكا ئەمڕۆ

كەسی دی لەو بەدەر نابێتە خەمخۆری گەلی كوردان

لێرەدا ڕوونە كە بە شێر مەبەستی شازادەی كورد (عزەدين شێر) كە پێشتر لە چوارچێوەی قسەكردن لەسەر شۆڕشەكانی بەدرخاندا باسمان كرد. وا دەردەكەوێت ئەم شيعرە لەكاتێكدا دانراوە كە عزەدين شێر شۆڕشی دووەمی خۆی ئەنجامدا نەك شۆڕشی يەكەم، بەو پێيەی فەرماندەی هێزەكانی ئامۆزاكەی (بەدرخان پاشا) بووە، بەو پێيەی شۆڕشی يەكەم لە ساڵی 1848ی زايينی كۆتايی هاتووە، وەك ئاماژەمان پێدا، لەو سەردەمەشدا (حەجی) هێشتا نەگەيشتبووە ئەستەنبوڵ. لە لايەكی ترەوە عزەدين شێر لە ئامۆزاكەی لادابوو، وەك لە شۆڕشی يەكەمدا باسمان كرد. بۆيە مێژووی شيعرەكە دەگەڕێتەوە بۆ سەردەمی شۆڕشی دووەم بە سەركردايەتی (شێر). بۆيە (حاجی) دەفەرموێت ﴿ئەميرێك ماوە پاشايە﴾ و ناوی لێنا شێر ﴿ئەو شێرە﴾ و ﴿شێرە﴾. پاشان بە تاكە سەرچاوەی هيوا لە هەموو خاكەكانی كوردستاندا وەسفی دەكات﴾ و ناوەكەی بەربڵاو بووە و ناوبانگەكەی بڵاوبووەتەوە، چونكە شێرێكە كە هەواڵەكەی تەنانەت بە "تاران و هيندستان"يش گەيشتوە، وەك حاجی قادر دەڵێت. هيچ كەسێكی تر

ئەوەندە دڵسۆز و پەرۆش نییە بەرامبەر بە گەلی کورد وەك حاجی باسی دەکات...

شیعری تری حاجیش هەن کە فرمێسك دەڕێژن و بە ئازار و خەم و ناڕەحەتی دەڕژێن. وا دیارە ئەو شیعرانە دوای ئەوەی میرنشینە نیمچە سەربەخۆکانی کورد یەك لەدوای یەك کەوتن،

یان دوای ئەو پاشەکشەیانەی بەسەر ڕاپەڕینەکانی بەدرخانیەکاندا هاتوون، ئاوازی بۆ داناوە. دەڵێت:

جیهان بوویتە جزیرەی بەحری گریەم

بەبێ بۆهتان ئەتو زین و ئەمن مەم

وشەی "جزیرە" لە نیوەی یەکەمی بەیتەکە مانایەکی جوانی دەگەیەنێت. دەتوانێت بە مانای "جزیرەی بۆهتان" یان "بۆتان" بێت، زێدی خۆشەویستان (مام و زەین)، یان دەتوانێت ئاماژە بێت بۆ هەر جزیرەیەك کە دەکەوێتە ناو دەریای گریان و خەمی شاعیرەوە، ئەو دەریایەی کە لە ئەنجامی ڕژانی فرمێسکە زۆرەکانی لە چاوەکانیەوە سەرچاوەی گرتووە. بە هەمان شێوە وشەی "بۆهتان"یش وێناکردنی سەرسوڕهێنەرتری هەیە. دەتوانێت بە مانای "بوختان" یان "درۆ" بێت، واتە بە خۆشەویستەکەی دەڵێت، بەبێ درۆ یان بوختان، "تۆ خۆشەویستیت (زین) و من خۆشەویستم (مام)". یان دەتوانێت بە مانای جزیرەی بۆتان بێت. لەو حاڵەتەدا مانای ئەوە دەبوو کە ئێمە خۆشەویستین، تۆ (زین) و من

(مەم)، تەنانەت ئەگەر لە جزیرەی بۆهتانیشدا نەژین. یان بەبێ جزیرەی بۆهتان...

شاعیر هەروەها فرمێسک بۆ میرنشینە کوردییەکان دەڕێژێت کە لە سەردەمی ئەودا کەوتن و نەمان حاجی، دەڵێت:

حاکم و میرەکانی کوردستان

هەر لە بۆتانەوە هەتا بابان

یەك بە یەك حافیزی شەریعەت بوون

سەییدی قەوم و شێخی میللەت بوون

شاعیر باس لەوە دەکات کە میرانی کوردستان لە بۆتانەوە تا بابان لە ڕۆژئاواوە تا ڕۆژهەڵات پابەند بوون بە ئایینی ڕاستەقینە و گەورەی گەلە کوردەکەیان بوون. دەنگێك لە ناخمانەوە دەپرسێت: "چۆن دەوڵەتی عوسمانی بە شێوەیەکی ناڕەوا ئەم هەموو میرنشینە کوردانەی لەناوبردووە؟"

با ئەم بەیتانەش بخوێنینەوە، کە چۆن خودای گەورە پێگەی جزیرەی بۆتانی بەرزکردەوە و کردیەماڵێك بۆ گیانی مرۆڤانی سەرەتا. حاجی دەڵێت:

ئێستاکە جزیرە بێ موحابا

مەعموورەیی ئەووەڵە لە دونیا

ئەولای سەحیحیان بە بورهان

کوردن لە مەکانی جەددی خۆیان

سوککانی بیلادی ڕوبعی مەسکوون

بالجملە لەمانە مونشەعیب بوون

لەم بەیتانە بۆمان دەردەکەوێت کە (حاجی) لە ژێر کاریگەری بیرۆکەی بەدرخانییەکاندا بووە، هەروەها بە گرنگی و پێگەی (جزیرەی بۆتان) لە مێژووی کورددا. ئەو پێی وایە کە (جزیرە) یەکەم شوێنی نیشتەجێبوونە لە جیهاندا، لەسەر بنەمای ئەوەی کە کەشتیی پێغەمبەر (نوح)، علیه سلام، لەسەر لوتکەی چیای (جودی) لە ناوچەی (بۆتان) نیشتووەتەوە وەك لە ئایەتی قورئانی پیرۆزدا ئاماژەی پێکراوە، و ئەو خەڵکە لەو کەشتییە هاتنە دەرەوە لەو ناوچەیە، و ئەوان باپیرانی ڕاستەقینەی کوردن، و ئەو خەڵکەی کە ماونەتەوە لقیان لێ کەوتۆتەوە هەر ئەم کوردانە بوون.

ب- خانی:

هەندێك نووسەر و کەسایەتی ئەدەبی هەن کە هێشتا پێیان وایە خانی نزیکەی دوو سەدە پێش حاجی شیعری ناسیۆنالیستی نووسیوە، بەبێ ئەوەی هیچ پەیوەندییەکی دیکە لە نێوانیاندا هەبێت. بۆ ئەوان مەسەلەکە تەنها پرسی کاتە و هیچی تر. ئەوان بێ ئاگان لە هیچ پەیوەندییەکی تر

هەیە، و چۆن خانی کاریگەرییەکی زۆری لەسەر حاجی هەبووە، پاڵیان پێواوە بۆ نووسینی شیعری ناسیۆنالیستی. حاجی لە نێو شاعیرانی باشووری کرمانجیدا بە یەکەم کەس دادەنرێت کە شیعری ناسیۆنالیستی نووسیوە. یان ئەگەر بڵێین شیعرە ناسیۆنالیستیەکانی لە ئیستەنبوڵەوە بۆ دۆست و ناسیاوەکانی لە شاری کۆیە لە باشووری کوردستان ناردووە. گرنگترین شت لەم بابەتەدا ئەوەیە کە حاجی کتێبی "مەم و زین"ی خانی خوێندبووەوە و ئاشنا بووبوو بە بیرۆکە ناسیۆنالیستییەکانی کە لە پێشەکیی "مەم و زین"دا هاتووە. ئەم بیرۆکانەی قبوڵ کرد و پەسەندی کرد، پاشان دەستی کرد بە نووسینی شیعری ناسیۆنالیستی. بە ڕوونی ستایشی خانی و شاکارەکەی "مەم و زین"ی کردووە، زیاتر لە جارێك لە شیعرەکانیدا باسی کردووە و بەهایەکی زۆری پێداوە و لە شیعرەکانیدا بە باشی ستایشی کردووە.

تەنانەت لەم بابەتەشدا حاجی پێشوو، شاعیری ڕاستگۆ و ڕاشکاو و بوێرە. هەموو بیرۆکە ناسیۆنالیستەکانی بە ڕوونی زاڵ بوون بەسەر شیعرەکانیدا و بە دڵسۆزیەوە قسەی دەکرد. هیچ ڕاستییەکی لە شیعرەکەیدا نەشاردەوە و هیچ بیرۆکەیەکیش کە ڕێگایەکی بۆ دۆزیبێتەوە، موناقەشەی نەکرد. من بڕوای پتەویم هەیە، ئەگەر حاجی بەشێك لەو بابەتانەی کە بۆی نووسراون و شیعرەکانی دوای مردنی، یان ئەوانەی لەم ڕۆژانەدا لەسەری بڵاودەکرانەوە، خوێندبایەوە، ئەوا لە

گۆڕەکەی هەڵدەستا و بە دەنگێکی بەرز دەیگوت: "نا، ئەمە نییە..." من وام نەگوتووە!!

حاجی کە هێشتا لە زێدی خۆی لە کۆیە بینی کە بەشێك لە شێخەکان بە ئەوانەی لە خانەقا و فەرمانە سۆفیەکانەوە هاتوون، بە ڕێگای ڕاستدا ناڕۆن، دەنگی لە دژی ئەوان بەرزکردەوە. ئەمەش بووە هۆی ئەوەی بەهۆی ئەو شیعرانە شارەکەی بەجێبهێڵێت و کۆچ بکات، تا کۆتایی ژیانی لە دەرەوەی زێدی خۆی بەسەر ببات. دوای ئەوەی حاجی گەیشتە ئەستەنبوڵ و ئاشنای شارستانیەتی مۆدێرن و جیهانی ڕۆشنبیری ئەو سەردەمە بوو، بە دەنگی بەرز داوای مافێکی سروشتی ژنانی کرد: مافی خوێندن.

لە بەیتە جوانەکانی شیعردا کە لە ئەستەنبوڵ نوسیویەتی، دەڵێت:

بۆچی فەرموویەتی نەبی ئەمین

أطلبوا علمكم ولو بالصين

نێر و مێ لەم حەدیثە فەرقی نیە

گەر مەلا نەهی فەرموو دینی نیە

کەواتە دەڵێین، کاتێك (حاجی) چووە ئەستەنبوڵ و لەگەڵ بنەماڵەی شۆڕشگێڕ و نەتەوەیی (بەدرخان) دەژیا، داستانی (مەم و زین)ی لەگەڵیان خوێندووەتەوە و فێری شەرعیەتی مافە نەتەوەییەکانی کورد بووە، بۆیە دەستی کردووە بە نووسینی شیعری نەتەوەیی کوردی، و شیعرەکانی خۆی لە نێو خەڵکدا بڵاو کردەوە، و شیعر تاکە چەکی ئەو بوو لە ڕووبەڕووبوونەوەی دوژمنانی کورد، وەك خۆی مافە نەتەوەییەکانی دەستنیشان کرد و ڕێگاکانی گەیشتن بە ئامانجەکانی بۆ گەلەکەی ڕاکێشا، هەروەها لە ناوەندی بڕیاردان و لە پایتەختی ئیمپراتۆریەتی عوسمانیدا بوو، هەروەها پایتەختی خەلافەتی ئیسلامی بوو کە زۆربەی نەتەوە ئیسلامییەکانی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست پێیەوە گرێدراو بوون. سەبارەت بە بوونی (حاجی) و ژیانی لەناو بنەماڵەی بوتانی و خوێندنەوەی بۆ (مەم و زین) خانی، لەگەڵیان، خوالێخۆشبوو (جەلادەت بەدرخان)، پیاوێکی متمانەپێکراو و خاوەن بۆچوونێکی دروست، دەڵێت: "حاجی ئەم شیعرەی لەسەر بەرگی کتێبی باوکم (مەم و زین) نووسیوە... و ئێستا دەیگوازمەوە بۆ لاپەڕەکانی (گۆڤاری هاوار)... لەم لێدوانەدا دەردەکەوێت کە... . هەرجارە بەهێزترین بەڵگە کە لەبەردەستماندایە تەنها لە شیعر و بەیتەکانی حاجی خۆیدایە. ئێمە پشت بە دەربڕینی بێ جیاوازی و خەیاڵی قسەکانی نابەستین.

با پێکەوە ئەو شیعرە جوانە بخوێنینەوە کە حاجی لەسەر بەرگی (مەم و زین) (بۆرهان پاشا) نووسیویەتی، کە تیایدا دەڵێت:

زەمانە ڕەسمی جارانی نەماوە

چراغی نازم و مونشی کوژاوە

لە دەوری ئێمە ڕۆمان و جەریدە

ئەگەرچی مەقسەدە، زانینی باوە

ئەمان قەدری بزانن ئەم کتێبە

لە دنیا ئێستەکی هەمتای نەماوە

لە ئەییامی حەیاتی شێخی خانی

لەسەر نوسخەی خەتی ئەو نووسراوە

لە لای ئەربابی خۆی بۆ قەدر و قیمەت

خەزێنەی گەوهەرە و کیسەی دراوە

لە مەجمووعی دووەل سۆران و بۆتان

لە سایەی ئەم کتێبە ناسراوە

لە کوردان غەیری حاجی و شێخی خانی

ئەساسی نەزمی کوردی دانەناوە

خوێنەری بەڕێز با بیر لەو مانایە جوانانە بکاتەوە کە لەم شیعرە ناوازەیەی (حاجی)دا هاتووە. کات بە هۆکاری کوژاندنەوەی چرای شاعیر و ئاوازدانەر و نووسەرانی کتێب دەزانێت. پاشان ڕۆمان و ڕۆژنامە و زانستە جۆراوجۆرەکان بڵاوبوونەوە. بەڵام سەرەڕای هەموو ئەمانە، ئێمە و هەموو کورد دەبێت بەهای ئەم کتێبە (مەم و زین)ی شاعیر (خانی) بزانین، بەو پێیەی هیچ کتێبێك لە جیهاندا نەماوە لە بەهادا هاوتا بێت. با بە وردی بیر لە دێڕی شیعری (حاجی) بکەینەوە کاتێك دەڵێت: ﴿ئەمان قەدری بزانن ئەم کتێبە﴾، و کتێبی (مەم و زین) لە دەستیدا بوو، و ئەم شیعرەی لەسەر دەنووسی. لەگەڵیدا ئیعتباری قسەکانی شازادە (جەلادەت بەدرخان) سەبارەت بە کتێبەکە دەزانین...

وە کە ئەم کتێبە هێندە بەنرخە کە (حاجی) وەك گەنجینەی گەوهەر وەسفی دەکات... پاشان حاجی باس لەوە دەکات: میرنشینە جۆراوجۆرەکانی کورد لە سۆرانەوە تا بۆتان (وەك وڵات وەسفیان دەکەن) بە هۆی ئەم کتێبە و ئەو بیرە نەتەوەییەوە ناسراون کە تێیدا هاتووە، بە زمانی شیعری و هونەری شیعری جوان کاست کراوە. پاشان (حاجی) باس لەوە دەکات: ئەو و شێخی خانی تاکە دوو شاعیرن لە نێو کورددا کە بناغەکانی شیعری کوردییان دانا. لێرەدا دەبێ مەبەستی نووسینی شیعری ناسیۆنالیستی کوردی بووبێت، نەك شیعری بە تەوەری دیکە، وەك چۆن ئەوە لە نێو کوردانی پێش ئەواندا بەربڵاو بووە. هەرکاتێك خانی دەهێنرێت، ناوەکەی بە شێخی خانی ناودەبرێت، ئەمەش ئەوە

دەردەخات کە خانی لە نێو کوردەکاندا بە تەقوا و سۆفیگەری و زانای ئایینی بەناوبانگ ناسراوە، کە زۆربەی تەمەنی ژیاوە و لە بایزید کۆچی دوایی کردووە...

لە ڕاستیدا حاجی بە وردی تەوەرە شیعرییەکەی خۆی دەربڕی. پێش خانی هیچ کەسێك بە قووڵی لە بیری ناسیۆنالیستی کورددا قووڵ نەبووەتەوە، نە تیۆری ناسیۆنالیستی لەو بارەوە پەرەی پێنەداوە. جگە لەوەش حاجی کە ئەو بیرۆکەیەی لێ وەرگرتووە، یەکەم شاعیر بووە لە باشووری کوردستان کە هزری ناسیۆنالیستی کوردی بڵاو کردەوە، لە نێو هەموو شاعیرەکاندا.

حاجی لە باسکردنی خانی و ستایشی شیعر و هزرەکەیدا خۆی بەم شتە سنووردار نەکردووە، بەڵکو لە شوێنەکانی دیکەشدا باسی کردووە. لە بەشێکی تری کۆمەڵەی حاجیدا ئەم دوو بەیتە دەخوێنینەوە

مەم و زین و دیوانی شێخی جزیر

گەلێ چاکن بە سەهلی بێننە گیر

ئەم دووانە ئەمێستە تەرجەمەیان

زۆره حەتتا لە نێو فەرەنگستان

ئەو دوو بەیتەی سەرەوە بەشێکن لە شیعرێکی دوورودرێژ کە حاجی لە ئەستەنبوڵەوە بۆ هاوڕێ و ناسیاوەکانی لە کۆیە ناردووە. لەم شیعرەدا هەڵسەنگاندن و دەستخۆشی لە دوو کۆمەڵە شیعر دەکات کە بە ڕواڵەت لە ئەستەنبوڵ خوێندوویەتییەوە: "مەم و زین"، شاکاری شاعیری ئەحمەد خانی کە پێشتر باسمان کرد، هەروەها کۆمەڵە شیعری شاعیری داهێنەر و سەرکردەی شاعیرانی کورد، مەلا ئەحمەدی جزیري (١٥٦٧–١٦٤٠). ئەمە یەکەم کۆمەڵە شیعری تەواو بوو کە لەو سەردەمەدا ئامادەکرابوو. هەربۆیە حاجی هاندەر و هاندانی هاوشاعیرە کوردەکانی دەدات کە ئەم دوو کتێبە گرنگە بەدەست بهێنن. ستایشی ئەم دوو کتێبە دەکات و ڕوونی دەکاتەوە کە ئەو دوو کتێبە نەك تەنیا لە نێو کورددا بەناوبانگن، بەڵکو وەرگێڕدراون و ناوبانگیان گەیشتووەتە تەنانەت خاکی فەڕەنگەکانیش. لێرەدا مەبەستی ئەوروپایە نەك تەنها فەرەنسا کە هەندێك جار پێی دەگوترا خاکی فرانگەکان. هەروەك لەم دوو بەیتە دەردەکەوێ، حاجی نەك هەر مەم و زین خانی خوێندبێتەوە، بەڵکو دەبێ کۆمەڵە شیعری شێخ ئەحمەد جزیریشی خوێندبێتەوە. ستایشی کۆکردنەوەی جزیری دەکات و دەڵێت دەستکەوتنیان ئاسانە. ئەمە ڕاستە، بەو پێیەی ئەم دوو کتێبە بەناوبانگترین بەرهەمی ئەدەبی کوردی بوون لە باکووری کوردستان لەو سەردەمەدا، و بە ئاسانی دەتوانرا لە لایەن بنەماڵەیەکی بەڕێز و شەرەفمەندی وەك بنەماڵەی ناسراوی

بەدرخانی دەستیان بکەوێت. ئەگەر لە خاکی فرانگەکاندا جەماوەری بوونایە، چۆن لە سەرانسەری کوردستاندا بەربلاو نەبن؟

شانازی و خۆشەویستی شاعیری حاجی بۆ مەم و زین بێکۆتایە، بەتایبەت پێشەکی یان پێشەکیی مام و زین کە باس لە دۆخی کورد و بارودۆخی ئەو سەردەمە دەکات. خانی پێشبینی داهاتوویان دەکات و لە ڕوانگەی فیکری داهێنەرانەی خۆیەوە لە ئاسۆی سیاسی ئەوان دەکۆڵێتەوە.

ئەم پێشەکییە شاعیر حاجی قادر دەگرێتەوە و کاریگەری لەسەر دروست دەکات، کە لەبارەیەوە دەڵێت:

تەنها ئەمە وەها نین، دیباچەیی مەم و زین

حاڵیت دەکا چلۆنە ئەحواڵیان سوخەندان

حاجی لەم دوو بەیتە شیعرەدا نیشان دەدات کە تەنیا نییە، بەڵکو پێشەکییەکەی (مەم و زین) بارودۆخ و هەواڵی کوردتان بۆ ڕوون دەکاتەوە. حاجی بەم خۆنەویستییە، کە بە دەگمەن لە شاعیرانی دیکەدا دەیبینین، بارودۆخی کورد ڕوون دەکاتەوە و لەوەدا ئەولەویەت و ئیمتیازات دەدات بە (خانی)، کە لەوەدا پێش خۆی کەوتووە. دەڵێت: هەرکەس باوەڕم پێ نەکات با پێشەکیی (مەم و زین) بخوێنێتەوە، کە حاجی بە وردی خوێندوویەتیەوە. حاجی لە شیعرێکی درێژی دیکەدا ناوی ئەو شاعیرە کوردانەی پێش خۆی هاتووە، لەبیری ناچێت ناوی

(خانی) و پەیوەندییەکەی بە ناوی (مەم و زین)ەوە بە شێوەیەکی سەیر و سەمەرە کە داوای تێڕامان دەکات، وەك خۆی دەڵێت:

ئەحمەدی خانی صاحیبی مەم و زین

شـاهبازی فـەزایـی عـیلـییـن

بەڵێ ناوی "خانی" هەمیشە پەیوەستە بە "مەم" و "زین"ەوە، بەڵام بۆ حاجی "خانی" تەنها باڵندەیەکی ئاسایی نییە. بەڵکو وەك هەڵۆیەك وایە، هەمیشە لە ئاسمانی بەرزدا هەڵدەفڕێت. هەروەها هەڵۆ ناودەبرێت بە پاشای باڵندەکان...

لە شوێنێکی تردا بینیومانە کە حاجی چۆن لە بەیتێکی جواندا باسی ئەو بابەتانە دەکات، کە تیایدا جزیرەی "بۆتان" و "مەم" و "زین" لەگەڵ دونیا و لەگەڵ خودی حاجیدا تێکەڵ دەبن و دەڵێن:

جیهان بوویتە جەزیرەی بەحری گریەم

بەبێ بوختان ئەتۆ زین و ئەمن مەم

ئەمە کۆمەڵە شیعرێکی حاجی بووە و دەرخەری ئەوەیە کە تا چەند حاجی لە ژێر کاریگەری خانی و مەم و زین بووە و تا چەند شیعرەکانی خانی مایەی گەشەکردن بوون بۆ شیعری ناسیۆنالیستی کوردی حاجی. هەموو ئەمانە دوای هاتنی بۆ ئەستەنبوڵ و بەرکەوتنی لەگەڵ مەم و زین

ڕوویدا. ئەمیر جەلادەت بەدرخان ئەم قسەیەی حاجی هێناوەتەوە و دەڵێت:

﴿حاجی دەیگوت مەم و زین کتێبی ناسیۆنالیزمی ئێمەیە﴾

ج- ئەستەنبوڵ

لەو سەردەمەدا ئەستەنبوڵ پایتەختی گەورەترین ئیمپراتۆریەتی ئیسلامی بوو لە جیهاندا، هەروەها گەورەترین شار و پایتەختی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست بوو. بەو پێیەی ئەستەنبوڵ دەکەوێتە دیوی ئەوروپی، واتە بە بەشێك لە کیشوەری ئەوروپا دادەنرا، چەندین پەیوەندی کولتووری لەگەڵ ئەوروپادا هەبوو، لەڕووی پیشەسازییە مۆدێرنەکان و ئەو پێشکەوتنەی کە چەند سەدەیەك پێش شۆڕشی پیشەسازی و ڕێنێسانسی مۆدێرن لە ئەوروپادا ڕوویدا. هەر کەسێکی بیرمەند کە لە ئەستەنبوڵ دەژیا، بە دڵنیاییەوە دەستی بە کولتوورێکی نوێ بگات، جیاواز لە کولتووری زێدی خۆیان. ڕۆژنامە و گۆڤار و کتێب و پەیوەندی لەگەڵ ڕۆژئاوا هەبووە، بە پێچەوانەی ئەوانەی لە شوێنەکانی دیکەی ئیمپراتۆریەتەکەدا دۆزراونەتەوە. هەروەك لە کتێبە مێژووییەکاندا هاتووە کە مێژووی ئەو قۆناغە دەگێڕنەوە، ئەستەنبوڵ لەو سەردەمەدا ناوەندێکی چالاکییە سیاسی و کۆمەڵایەتی و کولتوورییەکان بووە کە لە پایتەختی ئیمپراتۆریەتی عوسمانییەوە

سەرچاوەی گرتووە. زۆرێك لە ئەندامانی نەتەوەی تورك و نەتەوەكانی دیكەی ژێر هەژموونی ئیمپراتۆریەتی عوسمانی دەستیان كرد بە كۆكردنەوە و دەربڕینی هەستی نەتەوەیی و فیكری خۆیان. لە نێو ئەو گەلانەدا كۆمەڵێك كۆمەڵەی سیاسی و ڕۆشنبیری دروست بوون، لەوانە گەلی كورد و گەلی عەرەب و ئەو نەتەوەیانەی لە ناوچەی بەڵكان دەژین، لە چوارچێوەی سنوورەكانی ئیمپراتۆریەتی عوسمانیدا. ئیمپراتۆریەتی عوسمانی، دوای چەندین سەدە لە دەسەڵاتی عوسمانی، قەناعەتی بەوە گەیشتبوو كە ئەم دەسەڵاتە تەنیا لە خەمی گەیشتن بە بەرژەوەندییەكانی خۆی و فەرامۆشكردنی مافە نەتەوەییەكانی گەلانی دیكەدایە. ئەم گەلانە زیاتر پابەندبوون بە ئایینی ئیسلامی ڕاستەقینەوە، هەر بۆیە دەستیان كرد بە بەشداریكردن لە چالاكیی و كۆكردنەوە. نەك هەر ئەوە، بەڵكو خودی نەوە نوێیەكانی تورك بینیان كە ئەم سیستەمە كۆنە كە لە ئیمپراتۆریەتی عوسمانیدا پەیڕەوی كرد، كە ڕێگاكانی بیرۆكراسی پەیڕەو دەكرد، شایانی ئەوە نییە خواستەكانی نەوە نوێیەكان بەدیبهێنێت. بۆیە ئەوانیش دەستیان كرد بە كردەوە و دروستكردنی ڕێكخراو و كۆمەڵەی سیاسی بۆ ئەوەی خۆیان لەم سیستەمە ڕزگار بكەن. ئەوان ئاواتەخوازی ئەوە بوون بەرپرسیارێتی لە پیاوانی سەردەمی كۆن وەربگرن و ئەم دەوڵەتە بەپێی بناغە مۆدێرنەكان پەرەپێبدەن كە لەگەڵ ئەو سەردەمەدا دەگونجێت...

هەموو ئەم تایبەتمەندیانە کاتێك ڕوون دەبنەوە کە مێژووی ئەو دەوڵەتە لە نیوەی دووەمی سەدەی نۆزدەهەم و سەرەتای سەدەی بیستەمدا دەخوێنینەوە. لێرەوە وێنەی دەیانساڵی ڕابردوو ڕوون دەبێتەوە، و هۆکاری سەرهەڵدانی شیعری ناسیۆنالیستی لە حاجیدا ڕوون دەبێتەوە. ئێمە دەڵێین ئەگەر حاجی لە ڕووی دەروونییەوە ئامادە نەبووایە، و ئەگەر ئازار و مەینەتی گەلە کوردەکەی کاریگەری نەبووایە، ئەوا خەریکی ئەم جۆرە شیعرە نەدەبوو، چونکە شاعیرێك کە فاکتەرە دەروونی و شەخسییەکانی خۆی پاڵنەبرێ و بابەتییەت بەرامبەر بە بابەتێك، فاکتەری دیکە ناتوانێت کاریگەری لەسەر دروست بکات، ئامادەیی دەروونی گرنگترین پاڵنەرە لەم بوارەدا.

لە لایەکەوە ئەمە ڕاستە. لە لایەکی ترەوە ئەو هەلومەرجەی کە حاجی شاعیر ئەزموونی کرد و ئەو ژینگەیەی کە لە ئەستەنبوڵ تێیدا ژیاوە، شاعیرانی دیکەی کورد ئەزموونی نەکردووە. ئەو هۆکارانەی کە وایکرد حاجی بەدوای شیعری ناسیۆنالیستی کوردیدا بگەڕێت، لە دووریان کۆنەبوونەوە. یان ئەوەندەی حاجی لە دەرەوەی زێدی خۆی لە ئەستەنبوڵ کاتیان بەسەر نەبرد، یان مانەوەیان لەوێدا ئەوەندەی حاجی نەبوو، تا کۆتایی سەدەی نۆزدەهەم.

سەبارەت بە کاریگەری ئەستەنبوڵ پایتەختی عوسمانی لەسەر حاجی، ئەمجارە وەك نموونەکانی پێشوو پشت بە خودی شیعری حاجی دەبەستین. شیعر بەهێزترین بەڵگەی بیری شاعیرە، بەتایبەت حاجی

یەکێکە لەو شاعیرانەی کە شیعرەکانی لە ئامانج و ئامانجەکانیاندا ڕوون و ئاشکران، و وشەکانی هێما و جادووی تێدا نییە کە شیکردنەوەیان ئەستەمە.

با بزانین حاجی چۆن وەسفی شارستانیەتی ئەورووپی دەکات لەو سەردەمەدا و ئەو پێشکەوتنانەی کە ئەو وڵاتانە لە پیشەسازییە جۆراوجۆرەکاندا بەدەستیان هێناوە. دەڵێت:

ئەی خەریکی ڕمووز و ناز و نیاز

ئەوروپا فەننی گەیوەتە ئیعجاز

قـوللەیــی ئــیــفــلی لە ئــەفلاکە

عەکسی ئەو گەردشی لە ژێر خاکە

کورەیی ئــەم زەمــینەیــان پێــوا

خاتری تۆ بێ چوونە جەووی سەما

لێرەدا حاجی پلەی پێشکەوتنی زانست و هونەر لە ئەوروپا نیشان دەدات و بە موعجیزە وەسفی دەکات. دڵنیایە ئەم شیعرە لە دوای ساڵی ١٨٨٩ی زایینی نووسیوە، چونکە تاوەری ئیڤڵ لەلایەن ئەندازیاری فەرەنسی ئیڤڵەوە لە ساڵی ١٨٨٩ی زایینی دروستکراوە. هەروەها وا دەردەکەوێت کە حەجی مەبەستی لە دەستەواژەی "ڕۆیشتن لە ژێر زەوی" دروستکردنی تونێل لە ئەوروپا بۆ درێژکردنەوەی هێڵی ئاسن یان

کورتکردنەوەی مەودا لەسەر ڕێگاکان. هەروەها پێشکەوتنی جوگرافی لەو سەردەمەدا وای لێکرد بڵێت گۆشەیی زەوییان پێوانە کردووە، بەو پێیەی هەموو ئەم بابەتانە هێشتا لە قۆناغی "موعجیزە" یان "موعجیزە"دا بوون لە ڕۆژهەڵاتی ئیسلامی ئێمەدا لەو سەردەمەدا.

بە قسەی موخبیر و موەرریخی کۆن

میللەتی چینە چارسەد ملیۆن

سەربەسەر دەوڵەتی هەموو ژاپۆن

زۆر بە زەحمەت دەگاتە چل ملیۆن

ئەهلی ژاپۆن بە فەنن و سەنعەتی چاك

سەیری چۆن چینی گرت و کردیە خاك

ئیتتیحادی بە ئیتتیفاقی ئەنام

سوپەرە بۆ حەوادیسی ئەییام

لەم بەیتانەشەوە ئەوە ڕوونە کە حاجی لە مێژووی هاوچەرخ و ئەو شەڕانەی کە لە نێوان چین و ژاپۆن ڕوویانداوە، کاتێك ژاپۆن بەشێکی چینی داگیرکردووە، بە باشی ئاگادار بووە. هەروەها حاجی هانی گەلەکەی دەدا بۆ فێربوونی هونەر، وەك خۆی دەڵێت:

تۆ وەرە فەننێ فێر بە چیتە لەوە

گاورە، هیندووە، وە یا جــووە

هانی گەلەکەی دەدات بۆ فێربوونی هونەر، گرنگ نییە کێ فێری دەکات، ئایا مامۆستا مەسیحی بێت، هیندۆسی بێت، یان جوولەکە، بەڵام ئەوەی گرنگ پێشکەوتنی گەلەکەیەتی. لێرەدا نابێ ئەو دوو بەیتە شیعرە لەبیر بکەین کە حاجی لەسەر ژنانی کورد ئامادەی کردووە و هاندانی بۆ فێربوونیان. بەم شێوەیە بەڵگەی لە شەریعەتی ئیسلامی لێبوردە خستووەتەڕوو، وەك خۆی لەم بارەیەوە دەڵێت:

بۆچی فەرموویەتی نەبی یی ئەمین

اطــلبوا علمکم ولو بــالصیــن

نێر و مێ لەم حەدیثە فەرقی نی یە

گەر مەلا نەهی فەرموو دینی نی یە

حاجی لەم دوو بەیتەدا ئەوە نیشان دەدات کە فەرموودەی پێغەمبەری بەرز پێشنیاری گەڕان بەدوای زانستدا دەکات و لەم ڕووەوە جیاوازی لە نێوان ژن و پیاودا نییە. ئەگەر زانای ئایینی (مەلا) ئینکاری ئەمە بکات، ئەوا هیچ دینێکی نیە.

سەبارەت بە زانین و هۆشیاری لە مافی گەلانی دیکەی سەردەمی خۆی، کە لە ژێر دەسەڵاتی عوسمانیدا بوون، حاجی مافی خۆیان نیشان دەدات، ئاماژە بە مافە نەتەوەییەکانی کورد دەکات لە بەیتە جوان و

جوڵاوەکانی خۆیدا، کەڵك وەرگرتن لە دەربڕینی زیادەڕەوی لە پێزانین بۆ ئەوەی شیعرەکەی لای گەلی کوردەکەی خۆشەویست بکات.

بولغار و سیرب و یۆنان، هەم ئەرمەن و قەرەتاغ

هەر پێنجیان بە تەعداد نابن بە قەددی بابان

هەر یێکە موستەقیللن، کوللێکی دەوڵەتێکن

ساحیبی جەیش و ڕایەت، ئەرکانی حەرب و مەیدان

پێویست ناکات بڵێین هەموو ئەو گەلانەی لە شیعرەکەدا باسکراون، جگە لە ئەرمەنییەکان، توانیویانە لە ڕێگەی زلهێزە گەورەکانی ئەورووپاوە مافەکانیان بەدەستبهێنن و مافەکەیان لە عوسمانییەکان سەندنەوە. شایانی باسە کە دواتر ئەرمەنییەکان دەوڵەتی تایبەت بە خۆیان لە ئەرمەنستان پێکهێنا کە بەشێك بوو لە یەکێتی سۆڤیەتی پێشوو و دواتر لە دوای ڕووخانی یەکێتی سۆڤیەت سەربەخۆیی بەدەست هێنا. لە بەرامبەردا سربیا و مۆنتینیگرۆ بەشێك بوون لە یوگۆسلاڤیای پێشوو و دواتر دوای هەڵوەشاندنەوەی یوگۆسلاڤیا سەربەخۆییان بەدەستهێنا و بوونە دوو دەوڵەتی سەربەخۆ. وشەی "قەهرەتاغ" (شاخی ڕەش) کە لە شیعرەکەدا بەکارهاتووە، وشەیەکی تورکییە بە واتای "شاخی ڕەش"، کە ئێستا کۆماری مۆنتینیگرۆیە.

هەروەها لە یەکێك لە بەیتەکانیدا ناوی "سودان"ی هێناوەتەوە:

هەر دوێنێ ئەهلی سوودان هەستانە پێ وەکو شێر

ئێستێکە موستەقیللن مەحسوودی کوللی بەدیان

لە هەموو ئەمانەشەوە دەردەکەوێت کە مانەوەی درێژخایەنی حاجی لە ئەستەنبوڵ چۆن کاریگەری لەسەری هەبووە، هەروەها چۆن تەوەرەکانی شیعرەکەی گۆڕیوە بۆ ئەوەی هێڵی ناسیۆنالیستی لە شیعری کوردیدا لە باوەش بگرێت. نموونەی تری شیعری ئەو لەسەر ئەم بابەتە زۆرن، بەڵام بەم چەند بەیتە بەس دەبین...

ئێمە دەڵێین ئەو سێ فاکتەرەی لە سەرەوە باسمان کرد ﴿بنەماڵەی بەدرخانی و خانی و ئەستەنبوڵ﴾ کاریگەرییان لەسەر حاجی هەبووە. ئامادەکاریی دەروونی و کەسی، لەگەڵ تێڕوانینە پێشکەوتنخوازانە و ڕۆشنگەرەکانیدا، پاڵیان پێوەوە بۆ ئەم ئاراستەیە. جگە لەو سێ فاکتەرەی باس کرا، فاکتەری چەوسانەوەی نەتەوەیی و ملکەچبوون هەیە کە لەلایەن دەسەڵاتی عوسمانی بەسەر کورددا سەپێنراوە، لەناوبردنی میرنشینە کوردییەکان و ڕاپەڕین و شۆڕشەکانی کورد لەو سەردەمەدا، کە ڕەوتی ناسیۆنالیستی لە شیعری حاجیدا خوڵقاند.

دیوانی حاجی قادر

لەم لێکۆڵینەوەیەدا باسمان لە کۆمەڵێك لایەنی کەسیی ژیانی حاجی کردووە، بەڵام لایەنێکی گرنگ هەیە کە پێویستی بە لێکۆڵینەوەی زیاترە، ئەویش کۆمەڵە شیعری حاجی قادرە. کۆمەڵەکەی چۆن گەیشتە دەستمان؟ چۆن کۆکرایەوە و ڕێکخرا؟ وە چۆن بووە بەم فراوانییە؟ هەموو توێژەرانی پێش من هاوڕان لەسەر ئەوەی کە کۆمەڵە شیعری ئەم شاعیرە بە شێوەیەکی ناڕێك و ناتەواو گەیشتووەتە دەستمان.

شیعرەکەی لە شیعری پەرشوبڵاو لە سەرچاوە جیاوازەکانەوە پێکهاتبوو، بەهۆی ئەو هەلومەرجە سەختەی کە حاجی پێیدا تێپەڕیبوو، سەفەرەکانی و جووڵەی لێرەوە بۆ ئەوێ، بەتایبەتی دوای ئەوەی کۆیەی بەجێهێشت، وەك چۆن شیعرەکانی لە نێو دۆستان و قوتابیانی مەعریفەیدا لە مزگەوتەکانی شار و جەرگەی شاردا پەرش و بڵاو بوون. ئێمە نەمانبیست کە کەس ئارەزووی کۆکردنەوەی شیعرەکانی لەوێ و پاراستنیان هەبێت. سەبارەت بە ئەویش هەندێك لە شیعرەکانی لە ئەستەنبوڵەوە بە دەستی ئەم یان ئەو بۆ هاوڕێ یان ناسیاوەکانی لە شارەکەی خۆی ناردووە. بۆیە شیعرەکانی لە شوێنێکی شارەکەی یان شارەکانی تر، یان لەگەڵ ئەم کەسە یان ئەو کەسەدا کۆ نەکراونەتەوە، تەنها ئەوە نەبێت کە دواتر باسی دەکەین سەبارەت بە دانانی دەستنووسی کۆمەڵەکەی لای عەبد الرزاق بەدرخان. هەروەها تا ئێستا نازانین کە ئایا هەموو شیعرەکانی لەگەڵیدا لە ئەستەنبوڵ کۆکراونەتەوە، لە یەك تۆماردا، ئایا ئەوانەی پێش سەفەرەکەی لە کۆیسەنجاك ئامادەی کردووە، یان ئەوانەی کە دوای سەفەرەکانی لە ئەستەنبوڵ ئاوازی بۆ داناوە. هەندێك لە شاعیران یەك کۆپی لە هەر یەکێك لە شیعرەکانیان دەهێڵنەوە، بۆ ئەوەی لە کۆتاییدا کۆمەڵەیەکیان کۆبکەنەوە. هەندێکی تریش وەك حاجی نایانهێڵنەوە، بەڵکو دەیاننێرن بۆ هاوڕێیان. هەندێ جار بە خەیاڵمدا حاجی، دوای هەڵاتنی لە کۆیسەنجاك و سەفەرەکەی لەم گوندەوە بۆ ئەو گوندە لەو ڕێگا دوور و درێژەی ئیستەنبوڵ، هیچی لە

پاشماوەی دونیا هەڵنەگرتبوو، جگە لە جانتایەکی کوردی کە بەسەر شانیدا هەڵواسرابوو کە کۆمەڵێك کەلوپەلی شەخسی و هەندێك لە شیعرەکانی و هەندێك کاغەزی یەدەگ و قەڵەمێکی تێدابوو. شاعیری باش هەرگیز نابێت دوور بێت لە کاغەز و قەڵەم. شاعیر نالبێ نێد ﴿1890-1963﴾ شیعرەکانی لەسەر هەر کاغەزێك لەبەردەستیدا بوو دەنووسی و کاتێك کاغەزەکەی تەواو بوو، شیعرەکەی لەسەر هەر شتێك دەنووسی، وەك پارچە کارتۆنێك یان پاکەتێکی جگەرە...

زانراوە ئەو کۆمەڵە شیعرانەی حاجی کە هەمانە هەموو شیعرەکانی لەخۆناگرن، جا ئەو کۆمەڵە شیعرانەی کە لە ساڵی ١٩٢٥ی زایینی چاپ کراوە، واتە دوای (٢٨ ساڵێك دوای کۆچی دوایی، کە لەلایەن عەبدولڕەحمان سەعیدەوە لە ساڵی ١٩٢٥ چاپکراوە، یان کۆمەڵە شیعرەکەی لەلایەن گیۆ موکریانی لە ساڵی ١٩٦٩ چاپکراوە، یان دوا کۆکراوەی چاپکراوی لە ساڵی ١٩٨٦ لە هەولێر، کە هەموویانن ناتەواو و هەموو شیعرەکانی لەخۆناگرێت، وەك باسمان کرد، بۆیە ئێمە پێمان وایە کە کۆمەڵە ڕەسەنەکەی لەوە گەورەتر بووە کە ئێستا هەیەتی، قسەیەکی شازادە جەلادەت بەدرخانە، کە منداڵێکی بچووك بووە کاتێك حاجی لە ماڵەکەیان بووە لە ئەستەنبوڵ شازادە دەڵێت: "من کۆمەڵەی حاجیم بینیبوو، و نزیکەی ٨٠٠ لاپەڕە بوو گەورە بوون یان بچووك، هەرچییەك بێت، کۆمەڵەکە لەوە گەورەتر بوو کە ئێستا هەیەتی، دڵنیایە کە ئەو کۆمەڵەیە کە شازادە جەلادەت بینیویەتی دەستنووسێك بووە، نەك

چاپکراو، ڕوونه که ئەم کۆمەڵەیە ئێستا وەك زۆرێك لە کۆمەڵە شیعرەکانی شاعیرانی کۆن ون بووە و شیعرەکانی ئەو کۆمەڵە شیعرانەی ئێستا هیچ نین جگە لەوەی لێرە و لەوێ لەلایەن هاوڕێ و ناسیاوەکانەوە کۆکراونەتەوە.

هەر لەسەر هەمان بابەت، مەسعوود محمد دەڵێ: "کۆمەڵە شیعرەکەی حاجی بە شێوەیەکی یەکگرتوو و کۆکراوەی حاجی نەگەیشتە ئێمە، بەڵکو لە ئەنجامی هەوڵ و هەوڵی ئەو کەسانەی چاپیان کردبوو، بە تێپەڕبوونی کات، لە چاپێکەوە بۆ چاپێکی دیکە، کۆمەڵە شیعرەکەی فۆرم و قەبارەی ئێستای خۆی وەرگرت". لەسەر هەمان بابەت، عەلائەدین سەجادی دەڵێت، شیعرەکانی حاجی لە زۆر شوێن پەرش و بڵاو بوون و بڵاوبوونەتەوە، هەر بۆیەش بە تەواوی کۆنەکراونەتەوە. بە تایبەت شیعرەکانی کە لە ئەستەنبوڵ ئاوازیان هێناوە، کە ئاستێکی بەرزیان هەیە و زۆربەیان کوردین، زۆر کەمیان گەیشتوونەتە خاکی کورد...

ئەگەر شیعرەکانی حاجی لە چەند شوێنێکدا پەرشوبڵاو و پەرش و بڵاو بوونایە و لە نێوان بەرگی کۆمەڵەیەکی تەواودا بە ئێمە نەگەیشتبا، بەڵام بە پارچە پارچە بگەیشتنە کوردستان، ئەوا بێ گومان بوار بۆ تێکەڵاوی شیعرەکانی لەگەڵ شیعری شاعیرانی دیکەدا دەبوو. مادام حاجی شاعیرێکی ناودار بوو و لە کوردستاندا ئامادە نەبوو، دەرفەتێك بۆ زۆرێك لە شاعیران شیعرەکانیان لە ژێر ناوی (حاجی) بڵاو بکەنەوە، یان

به پێچەوانەوە، شاعیران خۆیان شیعر دەکەنەوە و لە ژێر ناوی خۆیاندا بڵاوی دەکەنەوە.

کاتێك لەم بابەتەدا گەڕاین و لێکۆڵینەوەمان کرد، خاڵی گرنگ، لەڕاستیدا لەڕادەبەدەر گرنگماندا. مەسعوود محمد، دوای گەڕانێکی زۆر دەربارەی (حاجی)، ئاماژەی بە بابەتێکی گرنگ کرد، کە بریتییە لە بوونی شاعیرێکی دیکە بە ناوی (حاجی قادر) جگە لە (حاجی قادر الکوعی)، و ناوی ﴿حاجی قادر شێخ وەسانی﴾ بووە، هەروەها شاعیرێکی هاوچەرخی (حەجی) بووە، بابەتی لێکۆڵینەوەکە، و شیعرەکانی بە شێوەیەکی بەرفراوان لەناو خەڵکدا بڵاوبوونەتەوە. (حاجی قادر الکوعی) لە نێو باسی شاعیرانی ناسراوی کورددا باسی کردووە. (حەجی) لە شیعرێکی درێژدا ناوی زۆرێك لە شاعیرانی کورد دەهێنێت و ستایشی زۆریان دەکات و دەستخۆشییەکی زۆریان لێدەکات و بەشێك لەو شاعیرانە زۆر ناسراون، هەندێکی دیکەشیان لە نێو کورددا کەم ناسراون. لەو شیعرەدا (حاجی) لە یەکێك لە بەیتەکانیدا دەفەرموێت:

یەکێ هاوناوی خۆمە خۆم دیبووم

شێخ وەسانی بوو پیاوێکی مەعلووم

لەم ئایەتەدا حاجی ڕایدەگەیەنێت کە ئەم شاعیرە ناوی حاجی قادر بووە و خەڵکی گوندی شێخ وەسان بووە. شاعیرێکی ناسراو بوو کە حاجی

دەیناسی، واتە هاوچەرخی خۆی بوو. حاجی لەم بەیتەی خوارەوە باسی دەکات و دەڵێت:

وەکو من بوو بە زاهیری زۆر جاهیل

باطینەن شاعیرێکی زۆر کامل

کەواتە لەمەوە دەردەکەوێت کە بەڕاستی شاعیرێکی تر هەبووە بە ناوی ﴿حاجی قادر﴾ کە هاوچەرخی شاعیرەکەمان ﴿حاجی قادری کۆیی﴾ بووە، و مەسعوود محمد لەسەر ئەوە نووسیویەتی و دەشڵێت: حاجی مەلا کەریم کۆیی ناوی ئەو شاعیرەی دەهێنا و باسی دەکرد..﴾ پاشان (مەسعوود) پرسیارێکی گرنگ ئاراستە دەکات و دەڵێت ﴿ئایا پێت وایە هەندێك لە شیعرەکان لە حاجی قادر شێخ وەسانی لە کۆمەڵە شیعرەکانی حاجی قادر کۆیی نەخرابوون؟ چونکە حاجی قادر شێخ وەسانی کۆمەڵە شیعرێك نییە کە ڕێگری لەم سەریەککەوتنە بکات﴾. مەسعوود محەمەد دەشڵێت، "لەم حاڵەتەدا ئەگەر دوو شاعیر هەبن بە یەك ناو، و هیچ کامیان کۆمەڵە شیعرێکی پشتڕاستکراوەیان نەبێت کە دوور بێت لە مشتومڕ، ئەوا ئەو پرسیارەی من خستوومەڕوو، خۆبەخۆ دەردەکەوێت و پێویستی بە وەڵام هەیە...

ئەم بابەتە پێویستی بە باسێکی سەربەخۆ هەیە، بەتایبەتی سەبارەت بە ژیانی شاعیر (حاجی قادر شێخ وەسانی)، یان لێکۆڵینەوەیەکی شیعریانە لە شیعرەکانی حاجی قادری کۆیی. ئەم دووەمیان پێویستی بە

کەسێکی شارەزا هەیە لە شیعری کلاسیکی کوردی، کە بەشێکی زۆری ژیانی خۆی بە نووسین و لێکۆڵینەوە لە شیعری کلاسیکی کوردی بەسەر بردووە، بۆ ئەوەی شیعری حاجی قادری کۆیی لە شیعری شاعیری دیکە جیا بکاتەوە، بۆ ئەوەی شیعر یان بەیتی هەریەك لە شاعیرەکان جیا بکرێتەوە... یان توێژەرێکی ئەدەبی بتوانێت لێکۆڵینەوە لە ژیان و شیعری شێخ قادر شێخ وەسانی بکات و شیعرەکانی بخاتە ژێر ناوی خۆی!!" بەڵام دەبێت بگوترێ کە ئەم شیعرانە هێشتا بە موڵکی (حاجی) دادەنرێت و تا ئێستا هیچ بڕیارێك لەسەریان نەدراوە... سەبارەت بە بابەتی سەریەککەوتنی شیعریی نێوان شیعرەکانی (حاجی) و شیعری شاعیرانی دیکە، لە کۆمەڵەی (حاجی)دا، کە لە هەولێر لەلایەن گیو موکریانیەوە چاپکراوە، شیعرێکی جوان لەسەر بابەتی ناسیۆنالیستی کورد لە ژێر ناوی ﴿ئەی کورد دەزانی خزمەکانت لە کوێ دەژین؟﴾ یەکێکە لە جوانترین شیعرە ناسیۆنالیستەکان، کە تیایدا شاعیر ئاماژە بە زێدی کورد و سنوورە جوگرافییەکانیان دەکات، ئێمە بەو شیعرە سەرسام بووین، بەڵام دواجار دەرکەوت کە شیعرەکەی (حاجی) نییە، بەڵکو لە لایەن شاعیر (ئەسیری)ەوە بووە لە کۆمەڵەی (حاجی)دا بە حەوت بەیتەوە بڵاوکراوەتەوە، و ئەوەی سەیرە لە کۆتا بەیتی شیعرەکەدا ناوی شاعیر (حاجی)ی تێدایە،

وەك نەریتێك کە شاعیرانی کلاسیکی کورد پەیڕەوی لێ دەکەن و ئەمەش دوا بەیتە:

حاجی درۆیە ئەصلەن نفووسیان نە نووسراوە

دەگاتە بیست ملیۆن بنووسرێ خزمانی تۆ

کەسێك ئەم بەیتەی نووسیوە و ناوی "حاجی"ی تێدا داناوە، بۆ ئەوەی نیشان بدات کە نووسەر "حاجی" بووە و ژمارەی دانیشتوانی کورد لە سەردەمی ئەودا بیست ملیۆن بووە. ئەوەی لەوەش نامۆتر ئەوەیە، خوالێخۆشبوو گیوی موکریانی تێبینییەکی ژێرەوەی بۆ ئەم شیعرە نووسیوە و ئەم تێبینییەی خوارەوەی تۆمار کردووە، کە ئاماژەیە بۆ هۆکاری خستنەڕووی ئەم شیعرە لە کۆمەڵەکەدا: "ئەم شیعرە لە کۆمەڵە کۆکراوەکانی پێشووی حاجیدا چاپ نەبووە. پرۆفیسۆر ژاکاو لە ساڵی ١٩٥٦ لە شاری کۆیسەنجاقەوە بۆی ناردبووم. هەروەها لە گۆڤاری "ها تاو"، ژمارە ٦٨، ٢٠١٩ بڵاومان کردەوە. لە لاپەڕەکانی ١٠٩. سوپاسی دەکەم بۆ هەستە بەرزەکانی و دڵی پاك و ڕۆحە بەرزەکانی."

لەڕاستیدا نازانین ژاکاو کێ بووە، چۆن ناوی "حاجی"ی لە دوا بەیتی شیعرەکەدا هێناوەتەوە، یان چۆن شیعرەکەی لەژێر ناوی "حاجی"دا بڵاوکردووەتەوە. بەڕاستی دوور نییە کە زۆرێك لە شیعری تریش لە کۆمەڵەی حاجیدا هاتبن و بەم شێوەیە شیعرە پەرشوبڵاوەکانی کۆکرانەوە و کۆمەڵەکەشی دروست بوون. هەروەها لە کۆمەڵەی چاپکراوی (گیوی موکریانی) شیعرێکی جوانی دیکەش چاپ کرا. دەرکەوت کە شیعرەکە هی شاعیر (نالی)ە.

کاك ئەحمەد دڵزار لە ژمارەی یەکەمی ساڵی دووەمی گۆڤاری (ڕۆژی کوردستان) لە مانگی ئابی 1972 لەسەر ئەم شیعرە نووسیویەتی و ڕوونی کردەوە کە ئەم شیعرە هی شاعیر (نالی)یە. هەروەها ئەو شیعرە لە کتێبی (کۆمەڵەی نالی و فەرهەنگی نالی)ی دکتۆر مارف خەزنەداردا دەرکەوتووە کە ئێستا لەوێ لە ١٤ بەیت پێکهاتووە. ناوی (نالی) لە بەیتی کۆتاییدا هاتووە، بەیتی یەکەمی شیعرەکەش بریتییە لە:

تا لە من ئەو زولفە ڕێ بۆس و کەناری گرتووە

ناو دەمم بێ شوبهە تامی زەهری ماری گرتووە

هەروەها مێژوونووس دکتۆر کەمال مەزهەر لە کتێبی (کوردستان لە ساڵانی جەنگی جیهانی یەکەم)دا خاڵێکی گرنگی لەسەر ئەم بابەتە خستۆتە ڕوو، تا ڕادەیەك گومانی خستە سەر ئەو شیعرەی کە تێیدا زاراوەی " هاوەن" ئاماژەی پێکراوە، ئاماژەی بەوەدا کە هێشتا هاوەنەکە لە سەردەمی حاجیدا دروست نەکراوە، بۆ ئەوەی لە شیعرەکەیدا باسی بکات. بەڵکو ئەم جۆرەی چەکە چەند ساڵێك دوای مردنی حاجی دەرکەوتن. دەبێ دکتۆر ئاماژەی بەو بەیتە کردبێت کە دەڵێن:

جۆشێك بدەن وەکو هەنگ

تەکبیر بکەن بەبێ دەنگ

ئەسبابی شەڕ پەیدا کەن

تۆپ و تفەنگ و هاوان

هەرکەسێك هەر سەلیقەیەکی ئەدەبی و شیعری هەبێت، بە خوێندنەوەی شیعری ﴿خاکی جزیرە و بۆتان﴾، تێدەگات کە ئەو دوو بەیتە شیعرییەی باسکراوە هیچ پەیوەندییەکیان بەو شیعرەوە نییە و دەبینم کە لەناو شیعرەکەدا هاتووە و هی کەسێکی دیکەن. ڕاستترە بڵێین ئەوا بەم جۆرە شیعرە و بەم شێوەیە:

جۆشێك بدەن وەکو هەنگ

تەکبیر بکەن بەبێ دەنگ

ئەسبابی شەڕ پەیدا کەن

تۆپ و هاوان و تفەنگ

دوای ئەوەی خرایە ناو شیعری (حاجی)ەوە، قافیە دەستکاری کرا و بوو بە تۆپ و تەفەنگ و هاوان بۆ ئەوەی قافیە لەگەڵ قافیەی شیعری (حاجی) کە بۆتان، عیرفان، مەیدان و هتد هاوئاهەنگ بێت...

دوای ئەوەی لە ساڵی ١٩٨٦ کۆمەڵەکەی بڵاوکرایەوە، هەندێك هەڵەی پێشوو ڕاستکرانەوە و شیعرەکانی "نالی" و "ئەسیری" لە کۆمەڵەکەدا لابراون. بەڵام هەندێك هەڵە ماون و ئێمەی کۆمەڵێك نووسەر لە ڕۆژنامە و گۆڤارەکاندا ئاماژەمان بە هەندێکیان کردووە. لێرەدا پێویست ناکات

دووبارەیان بکەینەوە، چونکە خوێنەران دەتوانن لەو سەرچاوانەی کە تێیدا بڵاوکراونەتەوە بیانخوێننەوە.

گرنگە ئاماژە بەوە بکەین کە ئەو نموونانەی سەبارەت بە کۆمەڵەکەی ئاماژەمان پێکردووە، مەبەست لێی کەمکردنەوەی بەهرەی شیعریی حاجی نییە. شاعیرێکی گەورە و ناسراوە. سەرەڕای ئەوەش، قسەکانی جەلادەت بەدرخان هێشتا دەنگێکی ڕاستیان هەیە کاتێك نووسیویەتی "کۆمەڵەکەی حاجیم بینیبوو، کە نزیکەی هەشت سەد لاپەڕە پێکهاتبوو...".

بەڕاستی پاڵنەر بۆ هەموو ئەمانە، پێویستی ئاگادارکردنەوەی خوێنەری بەڕێزە لە سروشتی کۆمەڵە شیعرەکەی حاجی، ئەو هەوڵە گەورانەی کە ئەگەرچی سەریەککەوتوون، کە دەوری کۆکردنەوەکەی دابوو، و ئەو گومانانەی کە دەوریان داوە...

بوونی شاعیرێکی دیکەی هاوچەرخ بە ناوی حاجی قادر شێخ وەسانی، بوونی شیعری شاعیرانی دیکە لە کۆمەڵە جۆراوجۆرەکانیدا، دەستوەردانی هەندێك سەبارەت بە هەوڵدان بۆ ڕەسەنایەتیکردنی کۆمەڵە نوێیەکەی، و دەستکاریکردنی هەندێك بڕگەی هەستیار بەبێ پشتڕاستکردنەوە- هەموو ئەمانە گومانن لە دەوری کۆمەڵەکەی، یان ڕەسەنایەتی نووسینی شیعرەکانی، کە خوێنەرە بەشەرەفەکان بەرەو خوێندنەوە دەبات ئەو کۆکردنەوە بە هەڵە. لەم دواییانەدا کۆمەڵە

شیعرێکی حاجیم بینی کە لە ئێران چاپکرا لەسەر بنەمای کۆمەڵە شیعرەکەی کە لە ساڵی ١٩٨٦ لە هەولێر چاپکرابوو، و هەمان هەڵەی تێدابوو.

بۆچوون و بیری هەندێك لە نووسەران و ئەدیبان

دوای ئەو لاپەڕانەی ڕوونمان کردەوە، زۆر گرنگە لە بۆچوون و بیری هەندێك نووسەر و ئەدیباج کە لەسەر ئەو بابەتە نووسیویانە، واتە بابەتی خانی و حاجی، بە تایبەت ئەوانەی پێش ئێمە لەسەریان نوسیو. ئەگەر لێرەدا هەموو ئەو شتانەی لەسەر خانی و حاجی نووسیویانە بخەینە

لیستی ئەم توێژینەوەیەوە، ئەم لێکۆڵینەوەیە زۆر درێژ دەبێت، وەك چۆن هەندێکیان کتێبی سەربەخۆیان لەسەر ئەو دوو شاعیرە نووسیوە. بۆیە باس لە هەندێك لەو بۆچوونانە دەکەین کە پەیوەندییان بە بابەتی ئەم لێکۆڵینەوەیە هەیە.

ئەم باسە تا دەکرێت کورت دەبێت، بۆ ئەوەی لە بابەتەکە لا نەچێت. خوێنەری بەڕێز دواجار بڕیار لەسەر ڕاستی ئەو بۆچوونانە و دەوڵەمەندکردنی بابەتەکە دەدات. بەڕاستی خوێنەری تێگەیشتوو لە ڕادەی پەیوەندی نزیکی نێوان هەردوو شاعیری گەورە خانی و حاجی تێدەگات.

هەندێك لەو بۆچوونانەی ئەم نووسەرانە ڕەوایە، خزمەت بە بابەتییەت و وردبینی دەکەن و بەدوای ڕاستی بابەتەکەدا دەگەڕێن. بەڵام بە هۆکاری جۆراوجۆر، وەك دوورکەوتنەوەیان لە ناوچەکە یان نەزانینی هۆکارەکانی پشت ئەم پەیوەندییە، لە بابەتەکە لایانداوە. ئەوان جەختیان لەسەر پەیوەندی ڕۆحی و شیعریی نێوان ئەو دووانە نەکردووەتەوە، بەڵکو هەریەکەیان بە جیا لێکۆڵینەوەیان کردووە. ئێمە بە نۆرە بۆچوونی بەشێك لەو نووسەرانە دەخەینەڕوو.

أ- عەلائەدین سەجادی

سەجادی یەکێکە لەو نووسەرانەی کە هەموو ژیانی بە خزمەت و خوێندن و لێکۆڵینەوە لە ئەدەبی کوردی بەسەر بردووە. کۆمەڵە کتێبێکی بەنرخی نووسیوە کە ئەدەبی کوردی لە لقە جۆراوجۆرەکانیدا دەکۆڵێتەوە. وەك یەکێك لە توێژەرە گرنگەکانی مێژووی ئەدەبی کوردی، بۆچوونەکانی لەو بوارەدا گرنگییەکی ئەوتۆیان هەیە، ئەمەش بەهۆی ئەو ڕۆحی لێکۆڵینەوە و لێپێچینەوەیە کە ئەو توێژەرەی کە ئاماژەمان پێکردبوو خاوەنی بوو. یەکێکە لەوانە لە کتێبە بەنرخەکەیدا ﴿مێژووی ئەدەبی کوردی﴾ لەسەر بابەتی خانی و حاجی نووسیویەتی. چەند لاپەڕەیەکی کتێبەکەی بۆ هەرکام لەو دوو شاعیرەی باسکراوە تەرخان کردووە، باس لە خانی دەکات و دەڵێت: ﴿خانی بە نێرداروی شیعری نەتەوەیی کوردی دادەنرێت... خانی بە دیارترین شاعیری کورد دادەنرێت کە لەو سەدانەدا دەرکەوتووە... سەرکردەی کاروان بووە و لە پێشەنگی هەموو شاعیرانی کورد بووە.﴾

کاتێك سەجادی باسی شاعیری حاجیش دەکات، دەبینین لەگەڵ شاعیر کەیفی باسی لێ کراوە و دەڵێ:

چوونە ئەستەنبوڵ و پەنایان بۆ بەدرخانیەکان برد، بۆیە بە مافەوە پەیوەست بوون بە (کەیفی) و (حاجی قادر)یان کردە مامۆستا بۆ کوڕانی بەدرخان پاشا." لە تەوەرێکی تردا (سەجادی) بابەتی (حاجی) نووسینی شیعری ناسیۆنالیستی کوردی بەم هۆکارانە دەبەستێتەوە: -

یەکەم: بەهۆی دووری لە وڵاتەکەی و گۆڕینی ئەو ناوچەیەی کە تا ئەو سەردەمەی تێیدا ژیاوە. دووەم: کارلێککردن و پێکەوە ژیانی لەگەڵ بنەماڵەی بەدرخان و قووتدانی ئاوی شیرینی بۆچوون و بیرۆکەکانیان. ئەم دڵسۆزییە تا کۆتایی تەمەنی لەگەڵیدا مایەوە. کاتێك (حاجی) دەچێتە ئەستەنبوڵ، بەر دونیایەکی دیکە کەوت، لەوێدا بینی کورد، تا ئەو سەردەمە، سەرقاڵی وشەی وەك: حاشیە و ئیعراب بووە، لە کاتێکدا گەلانی دیکەی بینی کە ئەستێرەکانیان لە ئاسمانی زانست و پیشەسازی و پێشکەوتندا بە شێوەیەکی جیاواز دەدرەوشێنەوە. پاشان (سەجادی) دەفەرموێت بەم شێوەیە (حاجی) لە مەیدانی شیعری ناسیۆنالیستیدا پێ لە خاکێکی بێگانەدا دادەنێت. ئەمانە بە کورتی بیرۆکەکانی (عەلا الدین سەجادی) بوون و بەڕاستی وردن".

ب-گیو موکریانی

گیۆ موکریانی خزمەتێکی بێئەندازەی بە ئەدەب و فەرهەنگی کوردی کرد. لە بەرهەمە بەرچاوەکانیدا چاپکردنی دووجاری مەم و زینی خانی، دووجاریش چاپکردنی کۆمەڵە شیعریی حاجی قادر بوو. گیو شارەزای ئەدەبی کلاسیکی کوردی بوو و دەیان کتێبی ئەدەبی و کولتووری

کوردی لە چاپخانەی کوردستان لە هەولێر چاپ کرد. ئێمە ئەم بابەتە، واتە خانی و حاجی، بۆ گیۆ بە گرنگ دەبینین، تا ئەو ڕادەیەی کە لە پێشەکیی کۆمەڵە شیعریی حاجیدا کە لە ساڵی ١٩٦٩ چاپی کردووە، نووسیویەتی:

ئەم کۆمەڵە شیعرە ئاوێنەیەکی ڕوونە کە ڕەنگدانەوەی هەستە بەرزەکان و بیرۆکە پاڵاوت و ڕەسەنەکانی حاجی قادری کۆییە. بەڵێ حاجی کە بە خوێندکاری قوتابخانەی مەم و زین و خانی دووەمی سەردەمی خۆی دادەنرێت. سەبارەت بە سەرهەڵدانی شیعری ناسیونالیستی کوردی لە شیعرەکانی حاجیدا، گیو ئەمانە دەنووسێت: ﴿سەرەڕای ئەو هەموو درەوشاوەیی و زیرەکی و ژیرییەی کە تایبەتمەند بوو، هەستی ناسیونالیستی کورد لە ناودا دەرنەکەوت، تا ڕادەیەکی زۆر یان بەشێکی. بەڵام کاتێك گەیشتە ئەستەنبوڵ و بوو بە مامۆستا بۆ کوڕەکانی بەدرخان پاشا، ئەو هەستە پاکەی لەم بنەماڵە بەرز و بەڕێزە بەدەست هێنا، هەروەها لە خوێندنەوەی مەم و زینیش زۆری دەستکەوت.﴾ لە کۆتایی کۆمەڵە شیعرەکانی حەجیدا، گیو هەمان بۆچوون و بیرۆکەکان سەبارەت بە حاجی دووپات دەکاتەوە و دەڵێت: ﴿بەڵام لەو ماوەیەی کە لە ئیستانبوڵ ماوەتەوە، و بەهۆی پەیوەندییەکەیەوە لەگەڵ بنەماڵەی بەدرخانی ڕاستگۆ و شەریف و بەڕێز، و خوێندنەوەی ئەو کتێبەی کە تا ئاسمانەکان بەرز دەبێتەوە لە نووسینی ئەحمەدی خانی کە کتێبی (مام و زین)ە، هەستی نەتەوەیی کورد و کوردستانی تیایدا لەدایك بووە.﴾

هەروەها باسی حاجی دەکات لە تەوەرێکی دیکەی کۆمەڵە شیعرەکەدا و دەڵێت: بە هەمان شێوە حەجی قادر ئەو هەستەی لە (میم و زین) وەرگرتووە ئیلهامەکەی لەو کتێبەدایە..﴾. کچی خوالێخۆشبوو گیو موکریانی ﴿د. کوردستان موکریانی﴾، پێشەکییەك بۆ کۆمەڵە شیعرەکانی حاجی نووسیوە. لەو پێشەکییەدا دەڵێت: ﴿ئەستەنبوڵ بوو بە شوێنی کۆبوونەوەی گەنجە دڵسۆز و تێکۆشەرەکان کە خەباتیان بۆ نەتەوەکانیان دەکرد و لە ژێر چەپۆکی عوسمانییەکان ڕزگاریان دەکرد. بەو پێیەی حاجی شارەزای زمانی کوردی و فارسی و عەرەبی و تورکیەکی باش بووە و ئاگاداری زۆربەی پرسەکانی سەردەمی خۆی بووە، بوونی لە ئەستەنبوڵ بووە هۆکارێك بۆ نزیکایەتییەکەی لە بەدرخانییەکان، هەروەها ئەزموونی لە شیعرە پلە بەرزەکانی خانی نەمردا پەیدا کردووە.﴾. ئەمانە بۆچوونی خوالێخۆشبوو (گیو) و کچەکەی (د.کوردستان) بوون.

ج- سادق بهاءالدین

نووسەر و ئەدیب سادق بهاءالدینیش لە بواری ئەدەب و زمانی کوردیدا خزمەتێکی بەرچاوی پێشکەش کردووە. تا دوا ڕۆژی ژیانی خۆی بە کارەکانی خۆیەوە تەرخان کرد و کۆمەڵەیەکی بەنرخی کتێبی ئەدەبی و زمانەوانی کوردی چاپ کرد. کارەکانی بە پلەی یەکەم لەسەر بوارێکی گرنگی ئەدەبی کوردی، ئەویش ئەدەبی کلاسیك بوو. پەردەی لەسەر کۆمەڵە کۆمەڵەی شاعیرانی کلاسیکی کورد لادا و هێنایان بۆ چاپ. لە

حەزەکانیدا شاعیر خانی بوو کە یەکەم فەرهەنگی کوردی هێنایە چاپ، کە خانی لە ساڵی ١٦٨٢ی زایینی کۆیکردبووەوە، بە ناوی "نوبهار" (بەهاری نوێ). لە نێو نووسینەکانیدا سەبارەت بە خانی، سدیق بەهائەلدین لەبارەی خانیەوە دەڵێت: "هەموو لێکۆڵەران، کورد و غەیرە کورد، ڕۆژهەڵاتناس و ئەوانی دیکە، هاوڕان یان نزیکن لە بۆچوونەکانیان سەبارەت بە خانی و دەڵێن: خانی خاوەنی پلەیەکی بەرزی زانست و فێربوون و کولتوور و زیرەکی و داهێنان بووە، هەروەها پسپۆڕی زانینی میرات و شارستانیەتی ڕۆژهەڵات بووە".

سەبارەت بە تەوەری (خانی و حاجی) خوالێخۆشبوو سادق بهاء الدین دەڵێت: ﴿لە نێو ئەو شاعیر و ڕۆشنبیرانەی کورد کە شوێنپێ و ڕێبازی (خانی)یان کەوتووە، و کە لە شیعرەکانیدا چەندین جار باسی (خانی)ی کردووە و باسی (مام و زین)ی کردووە، کە بە داستانێکی نەتەوەیی کورد دادەنرێت، شاعیر (حاجی قادری کۆیی)ە، کە مەزنێکی گەورە بووە کە بەڕاستی عاشقی (خانی) بوو.﴾ پاشان (سادق) هەندێك لە بەیتە شیعرییەکانی (حاجی قادر) بڵاودەکاتەوە کە تێیدا ستایشی (خانی) دەکات، و بەو پێیەی پێشتر نووسیومانە، پێویست ناکات دووبارەیان بکەینەوە. ئەم باسە سەبارەت بەو بۆچوونانەی (سادق بهاء الدین) بەسە.

د- جەلادەت بەدرخان

شازادە جەلادەت بەدرخان جگە لە مێژووی خەبات بۆ گەلەکەی، بە ڕۆشنبیر و زمانزان و ڕۆژنامەنووسێکی بەناوبانگی کورد دادەنرێت. لە کاتێکدا بنەماڵەکەی ڕێگای خەبات و بەرخۆدانیان بۆ گەلەکەی پەیڕەو کرد، ئەویش ڕێگایەکی تری خەباتی پەیڕەو کرد کە دەستگرتنی قەڵەم و کاغەز بۆ خزمەتکردنی گەلەکەی. ئەم ڕێگایە بەهای کەمتر نییە، ئەگەر زیاتریش نەبێت. جەلادەت ژمارەیەك ڕۆژنامە و گۆڤاری کوردی بۆ خزمەتی ڕۆشنبیری کوردی دەرکرد، بە هاوکاری چەند ئەندامێکی بنەماڵە بەڕێزەکەی و کەسانی تر. ئەم ڕۆژنامانە بریتین لە گۆڤاری هاوار کە لە ساڵی ١٩٣٣ تا ١٩٤٣ لە شام بڵاوی کردەوە، وە ڕۆژانو کە لەگەڵ کامەران عەلی بەدرخانی برای لە ساڵی ١٩٤٣ تا ١٩٤٥ لە بەیروت چاپیان کردووە؛ و گۆڤاری ڕۆناهی کە لە ساڵی ١٩٤٢ تا ١٩٤٥ لە شام بڵاوی کردەوە و چەندانی تر.

خوالێخۆشبوو جەلادەت بەدرخان بۆچوونی بەنرخ و بەسوود لەسەر ئەدەب و ڕۆشنبیری کوردی هەبوو، هەندێکیان لەو ڕۆژنامانەدا کە باسمان کرد، بڵاوی دەکردەوە. خانی بە یەکێك لەو شاعیرانە دادەنرێت کە جەلادەت ستایشی کردووە. بۆیە کەمێك لەسەر ئەم خاڵە دەنووسین کە پەیوەندی بە خانییەوە هەیە بە تەنیا، و لەسەر پەیوەندی نێوان خانی و حاجیش بە هەمان شێوە. کاك هێرکۆلی ئازیزان (ناوی قەڵەمی

جەلادەت بەدرخان) لە ژمارە ٣٣ی گۆڤاری هاواردا ئەمانەی خوارەوەی نووسیوە:

حاجی قادر کۆیی خانی دووەمە. ئەویش وەك خانی بە ئازار و کارەساتەکانی گەلەکەی ئاشنا بوو. شیعر و بەیتەکانی باس لە گەل و نیشتمان دەکەن. حاجی خاوەنی کۆمەڵە شیعرێکی گەورەیە. کۆمەڵەی ئەوم بینیبوو کە دەستنووسێکی ورد نووسراو بوو و لە نزیکەی ٨٠٠ لاپەڕە پێکهاتبوو. ئەمڕۆ شیعرێکی چاپنەکراوی حاجی بڵاو دەکەمەوە. وەك گوتمان حاجی وەك هاوەڵێکی خانی بووە، حاجی ئەم شیعرەی خوارەوەی لەسەر دەستنووسەکەی باوکم نووسیبوو، "زەمانە ڕەسمی جارانی نەماوە." ناتوانم بڵێم حاجیم ناسی، چونکە لەو ساڵەی کە حاجی تێیدا کۆچی دوایی کرد، من تازە پێم گرتبوو. ئەم قسانەی جەلادەت بەدرخان کە پێشتر باسمان کرد، ڕۆشنایی دەخەنە سەر زۆر شت، بۆیە با خوێنەری بەڕێز بیریان لێ بکاتەوە. لە نێوانیاندا ئەوەیە کە حاجی بینیبوو، بەڵام منداڵێکی بچووك بوو، تازە دەستی بە ڕۆیشتن کردبوو. لە وتارێکی دیکەدا کە جەلادەت لە ژمارە ٤٥ی گۆڤاری هاواردا بڵاویکردۆتەوە، زانیاریی دیکەمان پێدەبەخشێت و دەڵێت:

وەك پێشتر لە زنجیرەی "شاعیرە کلاسیکەکانمان"دا باسمان کردبوو کە حاجی وەك هاوەڵێکی خانی بووە و خۆی بە یەکێك لە قوتابییەکانی

خانی دەزانێت، حاجی لە کۆمەڵە شیعرەکانیدا زۆر لاسایی خانی کردووە. بەداخەوە ئێستا ئەم کۆمەڵەیە لەدەستچووە. (حاجی) لە کۆمەڵە شیعرەکەیدا زۆر ستایشی (خانی)ی کردبوو، بەداخەوە دەڵێم ئەم کۆمەڵە شیعرە لە سەردەمی ئێمەدا بوونی نییە، وەك چۆن لەدەستچووە.

بۆیە دەڵێم: ئەگەر (حاجی) لەماڵەکەیاندا لە ڕاستیدا ئامادە نەبووایە، کەواتە مناڵێکی وەك (جەلادەت) چۆن کۆمەڵە شیعرەکەی دەبینی؟ کەواتە ئەم کۆمەڵە شیعرە لەماڵی بەدرخان وجودی هەبووە دوایی فەوتاوە.

هـ – مەسعوود محمد

بۆچوونەکانی مەسعوود محەمەد لەسەر بابەتی حاجی بەنرخن. یەکێکە لەو توێژەرانەی کە لێکۆڵینەوەیەکی درێژخایەنی لەسەر حاجی ئەنجامداوە. نزیکە لە کەسانێك کە حاجییان ناسیوە و شتێکیان لەبارەی چیرۆکی ژیانیەوە زانیوە. هەروەها حاجی لە بنەماڵەی جەلیزادە نزیك

بووە کە بنەماڵەی مەسعود محەمەدن. بۆیە بۆچوونەکانی ئەم نووسەر و ئەدیبە گرنگییەکی تایبەتیان هەیە. لە سێ بەرگی کتێبێکدا کە باس لە حاجی دەکات، بە تێڕوانینەکانی خۆی لەو بابەتەدا کورتی کردەوە. ئەم بۆچوونانە بە بابەتییەت و ڕاستگۆیی تایبەتمەندن. لە پێشەکی کتێبەکەیدا دەڵێت "نووسینی حەقیقەت شەرەفی وتار و نوسین و کارە. لە ژێر ڕۆشنایی ئەم حەقیقەتەدا ڕێگەم بە خۆم داوە هەرچی بەڕاستی بە گونجاو بزانم بینووسم. ئەو خاڵە گرنگانەی کە مەسعوود محەممەد ورووژێنراون، هێندەی خاڵی بوونی شاعیرێکی دیکە بە ناوی حاجی قادر شێخ وەسانی، کە ماوەیەکی کەم لەمەوبەر باسیمان کرد، جێگەی سەرنجە. زۆر گرنگە، بۆ ئەوەی بڵێین مەسعوود محمد یەکەم نووسەرە کە بە بابەتیی و بێلایەنی تەواوەوە لەسەر ئەم بابەتە نووسیویەتی، ئەو گومانەکانی بەرەوڕووی ئەو گریمانەیەی کە شیعرەکانی هەردوو ئەم شاعیرە سەریەك دەخەن، وەك خۆی بە ڕوونییەکی تەواوەوە دەڵێت سەبارەت بە کۆمەڵە شیعرەکەی حاجی ،ئێمە کۆمەڵە شیعرەکەیمان بە شێوەیەکی ناتەواو وەرگرتووە، پڕ لە هەڵە.﴾ لە بابەتێکی دیکەدا دەڵێت: حاجی بۆ نموونە کۆمەڵە شیعرەکەی حاجی و خوێندنەوەی ناوەڕۆکەکەی، چ لە ڕووی ناوەڕۆکەوە، چ لە ڕووی فۆرمەوە، یان بیرۆکەکانی پێشکەشکراوەوە، دەگەیتە ئەو دەرئەنجامەی کە تۆ کۆکراوەی چەند شاعیرێك دەخوێنیتەوە، نەك تەنها شاعیرێك، چونکە

شیعرەکانی ئاماژە بەوە دەکەن کە هی چەند شاعیرێکن نەك تەنها یەك شاعیر.

خاڵێکی تری گرنگ ئەوەیە کە دووپاتی دەکاتەوە کە حاجی لەو ماوەیەی پێش سەفەرەکەی بۆ ئەستەنبوڵ لە کۆیە بووە، هیچ شیعرێکی ناسیۆنالیستی کوردی نەبووە. وەڵامی ئەو نووسەرانە دەداتەوە کە بانگەشەی ئەوەیان کردووە کە حاجی لە کۆیە شیعری ناسیۆنالیستی و نیشتمانپەروەرانەی ئامادە کردووە. هەروەها وەڵامی ئەو بەیتانە دەداتەوە کە هەندێکیان گەڕاندووەتەوە بۆ زانا محمد کوڕی ئادەم یان هەندێکی تر، بۆ ئەوەی بیسەلمێنێت کە حاجی شیعری ناسیۆنالیستی کوردیی ئامادە کردووە. مەسعوود محمد وەڵامی هەموو ئەمانە دەداتەوە کە هیچ کام لەمانە ڕاست نین، ئیبن ئادەمیش هیچ شیعرێکی ناسیۆنالیستی کوردی نییە. هەروەها ڕوونی دەکاتەوە کە هەندێك گەنجی کۆیە پێش سەفەرەکەی بۆ ئیستانبوڵ داوایان لێکردووە حاجی بکاتە شاعیرێکی ناسیۆنالیستی، ئەمەش بابەتێك پێشتر باسمان کرد.

پێمان خۆشە سەرەتا بە ئاماژەدان بە پەیوەندی نێوان خانی و حاجی و نزیکایەتی ڕۆحی و شیعریی نێوان دوو شاعیرە گەورەکە دەستپێبکەین. سەبارەت بە ڕۆڵی بنەماڵەی بەدرخانی، مەسعوود محەمەد ئەمانە دەڵێت:

بەڵێ گومانی تێدا نییە کە بنەماڵەی بەدرخانی کاریگەرییەکی بەرچاویان لەسەر ڕۆحی نەتەوەیی گشتی کوردانی باکوور هەبووە.

سەبارەت بەو بەیتە شیعریانەی کە حاجی ئەمانەی خوارەوەیان تێدا دەڵێت:

ئەمیرێك ماوە پاشایە، گوتی کێیە؟ گوتم شێرە

مەسعوود محمد لەبارەی ئەمەوە وتی ﴿وادیارە مەبەستی یەزدان شێر﴾ کە لە بنەماڵەی بەدرخانی بووە...﴾ پاشان نووسەر (مەسعوود محمد) ئەمانە زیاد دەکات: ﴿سەیرکە، چەند زانیارییەکی کەممان هەیە لەسەر ژیانی (حاجی) کاتێك لەنێو تورکان بووە، تا ئەو ڕادەیەی کە نازانین پەیوەندی نێوان ئەو و بەدرخانییەکان چی بووە، و لەگەڵ کێدا ژیاوە، و کاریگەرییان لەسەر ژیان و ژیاننامەی چی بووە (حاجی)، لە هەوراز و نشێوەکانیاندا.﴾ هەروەها دەڵێت: ﴿سەفەرەکەی بۆ ئەستەنبوڵ واقیعێکی نوێی لە ژیانی خودی حاجیدا ئاشکرا کرد، لەگەڵ هەموو تەماح و کاریگەرییەکان...﴾ ئینجا دەڵێت: دوای گەشتەکەی بۆ ئەستەنبوڵ، حاجی قادر لە سەردەمێکدا بەرەو بەرزاییە ڕاستەقینەکانی کوردایەتی بەرزبووەوە کە هێشتا کوردستانی عێراق سەری نەکەوتبوو.

پاشان نووسەر ئاڕاستەی بابەتی (خانی) دەکات و دەڵێت: ﴿کاتێك ئەمە دەڵێم، دەزانم تاکە شۆڕشگێڕێکی وەك ئەحمەد خانی دەرکەوتووە، چەند سەدەیەکیش کەس بە دوایدا نەهاتووە. تەنانەت حاجی خۆی ژیاوە و مردووە و دەیان ساڵ دوای مردنی کەس دەرناکەوێ لە یەکێك لە

قوتابییەکانی...﴾ پاشان نووسەر دەشڵێت: حاجی خۆی بە یەکێك لە قوتابییەکانی خانی دەزانی، لەبەر چەند هۆکارێك کە هێشتا لە سەردەمی خانیدا دەرنەکەوتبوو. قۆناغی ئامۆژگاری و پەندی پێشکەشکردنی تێپەڕاند، و گەیشتە قۆناغی پاڵنانی و هاندان و داواکردن کە گەلی کورد خەباتی چەکداری بکات بۆ وەرگرتنەوەی مافە قۆرخکراوەکانی...﴾ پاشان دەڵێت، لەسەر تەوەرێکی تر کە دەبێت هەمیشە لەبەرچاوی بگرین، کە (ئەحمەد خانی) یەکەم کەس بووە کە هەستی ناسیۆنالیستی کوردی دەربڕیوە، و (حاجی قادر) ئەم ڕاستییەی زانیوە و هێشتویەتیەوە لە مێشکیدا، و لە شیعرەکانیدا دانی پێدا ناوە.

لەسەر ئەم بابەتە ڕەنگە لەسەر دوو خاڵ باسی (مەسعود محەمەد) بکەین. یەکەمیان: نووسەر نیشانی دا کە (خانی) یەکەم شاعیری ناسیۆنالیستی کورد بووە، و کاریگەرییەکی زۆری لەسەر (حاجی) داناوە و پاڵی پێوەوە بۆ نووسینی شیعری ناسیۆنالیستی کوردی. بەڵام هەروەها دەڵێت: (خانی) وەك بیرمەندێك ڕووی لە فیکری ناسیۆنالیستی کوردی کرد، هەروەها هەلومەرجی مێژوویی ڕێگەی پێ نەدا بیرۆکەکانی بکاتە بانگەوازێك بۆ گەلەکەی. و (حاجی) کە خۆی بە خوێندکاری (خانی) دەزانی، ڕۆیشت لە قۆناغی ئامۆژگاری و پەندەوە بۆ قۆناغی پاڵدان و هاندانی خەباتی چەکداری گەلی کوردەکەی بۆ وەرگرتنەوەی مافە قۆرخکراوەکانی...﴾ پاشان لە شوێنێکی دیکەدا دەشڵێت: ﴿جیاوازییەکی بەرجەستە لە نێوان ئەو جۆرە داواکاریانەی کە ئەحمەدی

خانی و حاجی قادر پێشکەشی دەکەن، وەك (حاجی) هێڵکاری دەکات بەرنامەیەکی عەقڵانی بۆ هەنگاونان بەرەو پێکهێنانی حکومەتی سەربەخۆ دروستەکات..﴾، و لە شوێنێکی دیکەدا دەڵێت کە ئەم ئامانجە سیاسیانەی کە لە شیعری حاجیدا خراونەتەڕوو، جیاوازییەکی سەرنجڕاکێشیان هەیە لەو ئەدەبیاتەی کە پێشکەشی کردووە لەگەڵ ئەدەبیاتی (ئەحمەدی خانی)، کە چەند سەدەیەك پێشی کەوتووە و بەڕاستی لە قوتابخانەی ناسیۆنالیستیدا بە پێشەنگ و وەستای هەموان دادەنرێت...﴾"

بەکورتی من لەو بۆچوونەدا نیم کە بەرنامەی ناسیۆنالیستی لە شیعری حاجیدا پێشکەوتووتر و فراوانترە لە هی (خانی)، سەرەڕای ئەوەی چەند سەدەیەك لەیەکتریان جیاکردەوە. گومانی تێدا نییە کە جیهانی ئەو سەردەمە و جیهانی کوردەکانیش بە هەمان شێوە، لە ماوەی ئەو سەدانەدا گۆڕانکارییەکی زۆری بەسەردا هاتبوو. ئەگەر بە وردی لە بەرنامەکانی ئەو دوو شاعیرە بخوێنینەوە، ئەوە ڕوون دەبێتەوە کە (حاجی) لە خاڵە بنەڕەتی و وردەکانی بەرنامەکەیدا بە بەراورد بە (خانی) پێش نەکەوتووە، و باوەڕم وایە ئەگەر هەر کەسێکی دادپەروەر بێت دەتوانێت لەم دوو جیاوازیە تێبگات و خوێندنەوەی بۆی هەبێت.

خاڵی دووەم باس پەیوەندیی حاجی لەگەڵ بەدرەخانیەکانە. هەموومان دەزانین کە حاجی لە کۆیە هەڵات، گەیشتە ئەستەنبوڵ و پەنای بۆ بەدرەخانیەکان برد، کە دوای پاشەکشەی ڕاپەڕینە چەکدارییەکانیان

لەوێ دەربەدەر بوون. لە کانیاوی بیرۆکەی ناسیۆنالیستی ئەم بنەماڵەیە دەخواردەوە. پرۆفیسۆر مەسعوود لە زیاتر لە بابەتێکدا ئاماژەی بەم بابەتە کردووە و لە شوێنێکی دیکەشدا سێبەری گلەیی لەسەر ئەم بابەتە دادەنێت و بەم شێوەیە دەڵێت: هەموومان بیستوومانە کە حاجی قادر وەك میوانی بەدرەخانییەکان لە ئەستەنبوڵ بووە و پێشتریش ئەمە بڵاو بووەتەوە.

ئەم بابەتە کاتێك هاتە بەرچاو کە سەرنجم دا بە واقیعی ئەم دۆخە، وەك لە بەیتێکی دیاریکراودا ئاماژەی پێدەکات و مانای ئەو بەیتە لەگەڵ ئەو پێناسەیە ناگونجێت. لەو نامەیەی حاجی قادر بۆ حاجی مەلا عەبدوڵڵا ناردووە، ئەمانەی خوارەوەی نووسیوە:

لە جوملەی ماجەرای دووری ویلایەت

ئەمەش باسێکە خۆشە وەك حیکایەت

شەوێ دانیشتبووم بێ شەمع و میسباح

ئەتۆی هێناوە یادم کاکە فەتتاح

دەستەواژەی "بێ شەمع و میسباح" واتە "بەبێ مۆم و چرا" تاریجی ماڵی هەژاران وەبیر دەهێنێتەوە نەك دەوڵەمەندەکان. سیمای ماڵەکە لەگەڵ بوونی حاجی لە ماڵی بەدرخان پاشا ناگونجێت کاتێك نامەکەی نووسیوە، بەو پێیەی گومانی تێدا نییە لەو خانووە بەرزانەدا مۆم و

چرای زۆر هەبوون بۆ ئەوەی حاجی بە ڕووناکییان شیعرەکانی بنووسێت. ئێمە لە پێش ئەم بەیتەدا خۆمان دەبینینەوە لەسەر ئاستی ئەم ڕاستیانە: دەگوترا حاجی میوانی بەدرخانییەکان بووە و بەباشی دەزانرێت کە بەدرخانییەکان مۆم و چرایان هەبووە، لە کاتێکدا حاجی دەڵێت "بێ مۆم و چرا دانیشتووە".

وە کە حاجی نەیتوانی قبوڵ بکات خەڵك لەبەردەم مۆم و چرا دانیشتبن لەکاتێکدا ئەو لە تاریکیدا دانیشتبێت... نووسەر دواتر درێژە بە ڕوونکردنەوەی ئەم بابەتە دەدات... ئەوەی ئێمە گوتمان پوختەی ئەو بابەتەیە کە قسەی لەسەر کردووە. ئەو پێی وایە مادام حاجی وتی "بێ مۆم و چرا"بووە ئەمە بەڵگەیە، بە بۆچوونی ئەو، حاجی لە ماڵی بەدرخانییەکان نەبووە!! ئەم بۆچوونەی پرۆفیسۆر کاریگەری لەسەر ئەو دوو هاوکارە هەبوو کە بەدواداچوونیان بۆ کۆمەڵە شیعرە نوێیەکەی کردبوو. هەمان دوو بەیتیان دووبارە کردەوە و گوتیان: "لە سەردەمێکدا حاجی لەگەڵ کوڕەکانی بنەماڵەی بەدرخان پاشا دەژیا، لە سەردەمێکی دیکەشدا، لە گۆشەیەکی تەسك و تاریکدا لە یەکێك لە ژوورەکاندا دەژیا... پرسیارەکە ئەوەیە، چۆن هەردوو سەرنووسەری کۆمەڵەکە زانیان کە حاجی لە سەردەمێکدا لە گۆشەیەکی تاریك و تەسکدا دەژیا؟" بەڵام کاتێك بۆچوونەکانیان دەخوێنینەوە، دەبینین ئەمە ڕوون دەکەنەوە و دەڵێن "تەنانەت ئەگەر حاجی مامۆستا بووبێت بۆ منداڵەکانی بەدرخانییەکان، ئەمە بەو مانایە نییە کە هەمیشە لە ماڵی ئەواندا ژیاوە،

وەك شیعری خۆی ئاماژەی پێدەکات، ماڵ و ژووری تایبەتی خۆی هەبووە، یان سەربەخۆ بووە، یان لە ژوورێکی تایبەتدا لە ماڵی یەکێك لە ناسیاوەکانی کورد دەژیا. لە یەکێك لە بەیتەکانیدا، کە نامەیەکی بۆ مەلا عەبدوڵلا جەلیزادە (هاوڕێ و هاوپۆلەکەی) ناردووە". ئەمانە دەڵێت: 'شەوێك بەبێ مۆم و چرا دانیشتم...' ئەگەر ئەو لە ماڵی بەدرخانییەکان بوایە و لەگەڵیان بژیا، ئەوا ماڵی پاشاکان مۆم و چرا و مەشخەڵیان هەبووایە، ئەوکات حاجی توانی بە ڕووناکییەکی گەشاوە نامەکەی بنووسێت، بەبێ ئەوەی تاریکی ببێتە ڕێگر. وا دیارە لێکۆڵەرانی دیوان بیرۆکەکەیان لە مەسعود محەمەد وەرگرتووە و لە دیواندا دووبارەیان کردووەتەوە. لای خۆمانەوە دەپرسین: ئایا ئەمە بەڵگەیەکی قەناعەت پێکەرە کە حاجی لەگەڵیان نەژیاوە یان زۆر سەردانی ماڵەکەیان کردووە؟ با کەمێك باسی بابەتەکە بکەین و بڵێین: کاتێك باس لەوە دەکەین کە (حاجی) چووبووە ئەستەنبوڵ و لەگەڵ بنەماڵەی ئاغای بەدرخانی ژیاوە، و ئاگاداری خەبات و تێکۆشانیان بووە لە پێناوی (کوردایەتی)، (مام و زین)ی خوێندبووەوە، کە شاکاری شاعیری ئەحمەدی خانی، لەو بنەماڵەیە، ئەمە بەو مانایە نییە کە (حاجی) شەوی لە ماڵەکەیان بەسەر بردبێت، و هەمیشە لە ژێر ڕۆشنایی مۆم و مەشخەڵەکانیاندا دانیشتبوون و سێ ژەمەکەیان لە ماڵەکەیان گەشت و ماڵەکەیان بەجێهێشتبوو بۆ سەیران یان سەردانی هاوڕێیان و ئێمەش لەم کتێبەدا ئاماژەمان بەو خەم و ناخۆشییانە کردبوو کە ئەو بنەماڵەیە بە هۆی (کوردایەتی) و لە پێناو

خەباتی سەر ڕێگای گەیشتن بە مافە ڕەواکانی کورد پێیدا تێپەڕیون خەڵك، و بە درێژایی ژیانیان بەهۆی ئەوەوە بەر زیندان و دەستبەسەرکردن و دەربەدەر بوون... گرنگ لێرەدا ئەوەیە کە حاجی چوون بۆ ئەستەنبوڵ، پایتەختی ئیمپراتۆریەتی عوسمانی، و هەڵگرتنی ئەرکی پەروەردەکردنی منداڵانی بەدرخانی، و ژیانی لەگەڵیان و تێکەڵبوونی لەگەڵیان، و خوێندنەوەی (مام و زین خانی، هەموو ئەمانە هۆکاری دروستن کە هانی هاجییان داوە کە بنووسێت شیعری ناسیۆنالیستی کوردی. دووپاتی دەکەینەوە کە بوونی دەستەواژەی "بێ مۆم و چرا" لە کۆمەڵە شیعرەکانیدا، هیچ لە بایەخی ئەو هۆکارە ڕەوایانە کەم ناکاتەوە، هەروەها لە گرنگی ئەو پەیوەندییە کەم ناکاتەوە کە لە نێوان ئەو و بەدرخانیەکاندا هەبووە، چونکە هەندێك ڕاستی لەبارەی بابەتەکە هەیە:

أ- کاتێك حاجی لە شیعرەکەیدا ناوی کاك فەتاح دەهێنێت، دەردەکەوێت کە ئەم کەسە کوردێکی خەڵکی کۆیە بووە، و چووبووە ئەستەنبوڵ و وەك حاجی لەوێ ژیاوە. کاتێك تەواوی شیعرەکە دەخوێنینەوە، ڕاستییەکان ڕوون دەبنەوە، بە پێچەوانەی خوێندنەوەی بەیتەکە بە تەنیا. لەناو ئەو پەیامەدا فەتاح بە حاجی دەڵێت:

با پەیامێکی بۆ بنێرین. واتە ئەو دووانە پەیامەکە بۆ کۆیە بۆ مەلا عەبدوڵڵا دەنێرن. بەڵگەی ڕوون لەسەر ئەمە ئەوەیە کە مەسعود، لە کۆتایی بەرگی سێیەمی کتێبەکەیدا، دەستنووسەکەی سەر بە مەلا

عەبدولڕەحمان، کە خزمی حاجییە، بڵاودەکاتەوە، کە تێیدا هاتووە کە، ساڵانێك پێشتر، فەتاح ئەفەندی لە ئەستەنبوڵەوە گەڕاوەتەوە بۆ (کۆیێ)، کە هەواڵی کۆچی دوایی حاجی قادری لەگەڵ خۆی هێناوە، و ئەو هەواڵەکەی گەیاندووەتە مەلا (عەبدوڵڵای جەلیزادە) و هاوەڵانی تری حاجی، و ئاگاداری کردن لە کۆچی دوایی (حاجی قادر) لە ئەستەنبوڵ..﴾ . کەواتە دەڵێین، بەو پێیەی ئەو (فەتتاح) بۆ ماوەیەك لە ئەستەنبوڵ بووە، بەدووری نازانرێت کە (حاجی) لە شوێنی نیشتەجێبوونی ئەو کەسە بووبێت، یان لەگەڵیدا دانیشتبێت لە شوێنێك، بەو پێیەی مەعقول نییە کە ئەو (فەتاح) چووە سەردانی (حاجی) لە ماڵی بەدرخان پاشا، کاتێك ئەو نامە شیعرییەیان نووسیوە کە بەیتەکەدا هاتووە:

شەوێ دانیشتبووم بێ شەمع و میسباح

ئەتۆی هێناوە یادم کاکە فەتتاح

ب- حاجی ئەم شیعرەی نارد کاتێك تەمەنی گەورە بوو، و گەیشتبووە تەمەنێکی زۆر. مەسعوود محمد باس لەوە دەکات کە شیعرەکە لە ساڵی ١٣٠٦ یان ١٣٠٧ی کۆچی، حەوت ساڵ پێش مردنی حاجی گەیشتووەتە کۆیە. هەروەها شیعرەکە ئاشکرای دەکات کە حاجی تاڕادەیەك پیر بووە، وەك چۆن باسی دەستەواژەکانی ﴿پیری، هەستی لاواز، ڕیشی سپی، و ڕۆیشتنی ناجێگیر..﴾ دەکات، وەك چۆن لە تەمەنی

هەشتا ساڵی نزیك دەبووەوە لەو كاتەدا، لە دەوروبەری ساڵی ۱۸۹۰ی زایینی، كە ڕاپەڕینەكانی بەدرخانی كەم بوونەتەوە. دیار نییە لەو سەردەمەدا بەدرخانیەكان لە كوێ بوون، هەرچەندە دەزانین هەندێكیان لە ئەستەنبوڵ بوون.

ج– لەوانەیە حاجی وەك مامۆستای منداڵەكانیان لە ماڵەكەیاندا بووبێت، خەرجییان لێ وەرگرتبێت، بەڵام ژووری تایبەتی خۆی هەبووبێت.

د – یان لەوانەیە لە شوێنێك لەگەڵ فەتاح ئەفەندی دانیشتبێت، و ڕازی بوون نامەیەكی شیعریی بۆ مەلا عەبدوڵا بنێرن، كە نامەیەكی وەڵامدانەوەیە بۆ نامەیەك كە مەلا (عەبدوڵلا)ی ناردووە، وەك چۆن ئەم بەیتە لەناو ئەو شیعرەدا هاتووە:

كە نامە گەییە ئێرە مۆرمان كرد

من و فەتتاحی دانا ظەرفمان كرد

هـ – لەوانەیە لە ماڵی بەدراخانییەكان بووبێت، بەڵام نامەكە لە دەرەوەی ماڵەكەیان نووسراوە.

و– ئەگەرێكی تر ئەوەیە كە دەستەواژەی "بە بێ مۆم و چرا" ڕەنگە لە شیعردا دەستەواژە بێت. ئەگینا چۆن دەیتوانی نامەكەی بەبێ ڕووناكی و لە شوێنێكی تاریكدا بنوسێت؟، ڕەنگە بە مەبەستی گلەیی خودی حاجی بووبێت لە پیری و لاوازی هەستەكانی كە بە تاریكی ناوی دەبات.

لەبەر هەموو ئەم هۆکارانە دەڵێم: ئەم بەستە ناتوانێت بەڵگەی نەبوونی ئەو بێت لەگەڵ بنەماڵەی بەدرخانی. بەڕای من بەڵگەی لاوازە و پشتی پێ نابەسترێت.

ك- کەریم شەرەزا

کەریم شەرەزا یەکێکە لەو نووسەرانەی کە بە شێوەیەکی بەرفراوان لەسەر حاجی قادر نووسیویەتی. لە حەفتاکانی سەدەی ڕابردووەوە چەندین بابەتی لەسەر حاجی بڵاوکردۆتەوە. دوایین کارەکانی بە هاوکاری لەگەڵ سەردار میران بوو لە چاپ و بڵاوکردنەوەی کۆمەڵە شیعرە نوێیەکەی حاجی، کە لە ساڵی 1986 چاپکرا و بڵاوکرایەوە، بۆیە بەو پێیەی شەرەزا خەڵکی شاری حاجییە کە کۆیەیە، و بە فراوانی لەسەر حاجی نووسیویەتی، بۆچوونەکانی بۆ باسەکەمان گرنگن.

لە ژمارەی سێیەمی گۆڤاری (نووسەری کورد) لە ساڵی (1971) هاوتای مانگی ئاب کە دەمی یەکیەتیی نووسەرانی کورد بووە، (کەریم شارەزا) بابەتێکی دووروودرێژی لەسەر (حاجی) نووسیوە. بابەتەکە بەناونیشانی ﴿حاجی قادر کۆیی و شیعری شانازی﴾ بوو، کە تیایدا زۆر ستایشی (حاجی)ی کرد، پاشان دەستی خستە سەر بابەتی پەیوەندی (حاجی) لەگەڵ شاعیر (خانی)، وتی ﴿پێویست بوو باسی یەکەم وەستای شیعری نەتەوەیی کوردی بکرێت، کە ئەحمەدی خانیە، بەڵام ئەوەی سەیرە لەو

نووسینەدا ئەوەیە کە (شەرزا)، کاتێك ئەو... شیعری ناسراوی شاعیر (حاجی)، کە دەست پێدەکات ﴿زەمانە ڕەسمی جارانی نەماوە...﴾، ناوی شاعیر (نالی) لە جیاتی ناوی (حاجی) دادەنێت، و ئەو بەیتەی بەم شێوەیە نووسیوە:

لە کوردان غەیری حاجی و شێخی نالی

ئەساسی نەظمی کوردی دانە ناوە

زانراوە ئەم بەیتە، کە لە لاپەڕەکانی پێشووی ئەم کتێبەدا بڵاومان کردۆتەوە، ناوی (نالی)ی تێدا نییە، بەڵام بەیتەکە دەڵێت، لە نێو کورددا جگە لە (حاجی) و شێخی خانی...﴾ وە ناکرێ هەڵەی تایپ بێت، چونکە (شارەزا) پێش بەیتەکە بەم شێوەیە باسی کردووە: ﴿لە شوێنێکی دیکە (حاجی) شانازی بە خۆی و هاوچەرخەکەیەوە (نالی) دەکات و دەڵێت، نەخێر یەکێك بەڵام ئەم دوو شاعیرە بناغەی شیعری کوردییان دانا..... وە جارێك داوام لە نووسەر (شارەزا) کرد کە ئەو سەرچاوەیەم پیشان بدات کە ئەم زانیارییەی لێ وەرگرتووە، و وتی: سەرچاوەکەم لەبیر نییە!!، بەڵام هەرچییەك بێت، کاتێك کۆمەڵە شیعرە نوێیەکەی شاعیر (حاجی) چاپ کرا، ئەو بەیتەی بە دروستی نووسی. شایانی باسە نالی لە ساڵی ١٨٥٦-١٨٥٧ی زایینی، واتە پێش ئەوەی شاعیر حاجی لە ساڵی ١٨٦٤-١٨٦٥ سەفەری ئەستەنبوڵ بکات و پێش ئەوەی شیعری نەتەوەیی کوردی بنووسێت، کۆچی دوایی کردووە، وەك دەزانرێت

نووسینی ئەو شیعرە لە ئەستەنبوڵ بووە و لەسەر بەرگی نوسخەی (مەم و زین)ی بەدرخان پاشا بووە. شارەزا هەروەها لە ژمارەی ٩ی تشرینی دووەمی ١٩٨٢ی گۆڤاری (نووسەری کورد) بابەتێکی دیکەی نووسیوە، کە بابەتێکی درێژترە لە پێشووتر و بابەتەکەش بە ناوی ﴿سەرهەڵدانی شیعری سیاسی کوردی نێوان خانی و حاجی﴾ و بە زمانی کوردییە، و وەك لە ناونیشانی بابەتەکەوە دەردەکەوێت ناوەڕۆکەکەی لە دەوری کاریگەری خانی لەسەر شیعری حاجی دەسوڕێتەوە، و ئاماژەی بە چەند بەیتێك کردووە ئەوانەی کە لە دەوری ئەم بابەتە دەسوڕێنەوە. نووسەری بابەتەکە باسی لەوە کردووە کە بەڕاستی خانی دەستپێشخەری شیعری نەتەوەیی کوردی بووە، بەڵام ئەو دەستپێشخەرییە لەگەڵ حاجیدا ڕێڕەوێکی فراوانی گرتەبەر. بابەتەکە بۆ حاجی پەرەی سەند و بوو بە قوتابخانەیەکی نوێ و فراوان، بە گوتەی نووسەری وتارەکە، کاتێك دەڵێت: ﴿ئەو سەرەتا و بناغەی خانی بۆ شیعری سیاسی کوردی دانابوو، بۆ حاجی، پرەنسیپێکی فراوان و قوتابخانەیەکی نوێی شیعری کوردی بوو. زۆرێك لە شاعیرانی کورد لە نیوەی یەکەمی سەدەی بیستەمدا لە شیعری سیاسی کوردیدا ئەم ڕێبازەیان پەیڕەو کرد، هەریەکەیان توانا و بەهرەی هونەری خۆیان، بە پێی سەردەمی خۆیان، بۆ پەرەپێدان و گۆڕینی فۆرم و ناوەڕۆکی تەوەرە شیعرییەکانی ئەم قوتابخانەیە نیشان دا.﴾

تاکە خاڵی گفتوگۆی نێوان من و نووسەر شارەزا ئەوەیە کە باوەڕم وایە خانی ئەو کەسە بووە کە ئەم قوتابخانەیەی دامەزراندووە و ڕێگایەکی فراوانی لە شیعری نەتەوەیی کوردیدا گرتووە. ئەو شاعیرانەی دوای ئەو هاتن، بەتایبەتی حاجی، ڕێبازی ئەویان پەیڕەو کرد و لەناو ئەو قوتابخانەیەدا خوێندیان. هەریەکەیان بە پێی بەهرە و توانای شیعری و سەردەمی خۆیان کاریان دەکرد بۆ گۆڕینی فۆرم و ناوەڕۆکی شیعر بەگوێرەی سەردەمی خۆیان لەناو ئەم قوتابخانە شیعرییەدا.

سەبارەت بە کۆمەڵە شیعرە نوێیەکەی شاعیر (حاجی)، شارەزا پێشەکییەکی جوانی نووسیوە کە تیایدا ئاماژەی بە پەیوەندی (حاجی) لەگەڵ (خانی)، لەگەڵ بەدرخانییەکان، و لەگەڵ ئەستەنبوڵ کردووە، هەروەها ئاماژەی بە گرنگی ئەو هۆکارانە کردووە لە پاڵنانی (حاجی) بەرەو نووسینی ئەو جۆرە شیعرە. بەڵام پێویستە بڵێین ئەوانیش شێوازێکی هاوشێوەی شێوازی لێکدانەوەی مۆم و چراکەیان پەیڕەو کردووە، لە تەوەرێکی تردا، کە تەوەری (بەدرخانییەکان)ە.

م- محمد مەلا عەبدولکەریم:

محمد مەلا عەبدولکەریم بە یەکێك لەو نووسەرانە دادەنرێت کە لە بواری شیعری کلاسیکدا کاری کردووە و بەردەوامیشی هەیە، هەروەها خاوەنی چەندین بڵاوکراوە و لێکۆڵینەوەیە لەو بوارەدا...

محەممەد لە ساڵی ١٩٦٠ کتێبێکی بە ناوی "حاجی قادر کۆیی: شاعیری سەردەمێکی نوێ لە ژیانی ناسیۆنالیزمی کوردیدا" چاپ و بڵاوکردەوە. محمد لەم کتێبەدا جەختی لەسەر لایەنی ناسیۆنالیستی شیعری حاجی قادر کردووەتەوە و دەتوانین بڵێین لایەنەکانی تری شیعری حاجی نەگەڕاوەتەوە. سەبارەت بە سەرهەڵدانی ڕۆحی ناسیۆنالیستی لە شیعرەکانی حاجیدا، نووسەر هۆکارەکانی ئەمەی ڕوون کردۆتەوە: "لەو کاتەدا ئیستەنبوڵ شوێنی کۆبوونەوەی هێزە ڕزگاریخوازەکان بووە لە هەموو خاکە عوسمانییەکانەوە، لەوانە کورد، عەرەب، ئەرمەنی و نەتەوە ئەوروپییەکانی نیشتەجێی باشووری ڕۆژهەلاتی ولات، کە یان خەباتیان بۆ ڕزگاری دەکرد یان پێشتر لە ژێر دەستی عوسمانییەکان ڕزگارکرابوون". هەروەها لە شوێنێکی دیکەدا ڕایگەیاند کە حکوومەتە کانی بابان و سۆران و بادینان و میرنشینەکانی باکووری کوردستان ناوچەکانیان خستۆتە ژێر ئیدارەی ئیمپراتۆریەتی عوسمانی، و بنەماڵەی بەدرخانی خەباتێکی توندیان بۆ بەدەستهێنانی مافی نەتەوەیی ڕەوا بۆ گەلی کورد بەڕێوە دەبرد.﴾ بەڵام لەو کتێبەدا باسی ڕۆڵی شاعیر (خانی) و پێشەنگەکەی لە شیعری نەتەوەیی کوردیدا نەکردووە. بەڵکو پێچەوانەکەی ڕاگەیاند کە پێش حاجی هیچ شاعیرێك لە بواری شیعری نەتەوەییدا نەبووە!!﴾ کاتێك لەم بارەیەوە لێم پرسی، پێی وتم کە ئاشنای شیعری (خانی) نییە، بە تایبەت کە کتێبەکەی کە پێشتر

ئاماژەی پێکردبوو لە ساڵانی ١٩٥٧–١٩٥٨دا نووسیوە، و لە ساڵی ١٩٦٠دا چاپ کراوە.

هەرچییەك بێت، کاتێك کۆمەڵە شیعرەکەی (حاجی) لە ساڵی ١٩٨٦دا چاپکرا، کاك (محەممەد) داوای کرد سەرپەرشتیاری چاپی ئەو کۆمەڵە شیعرە بێت. ئەو خۆی ئەمانەی خوارەوەی نووسیوە: ﴿لەسەر داوای من ڕاسپێردرابوو کە ڕەشنووسەکانی ئەم کتێبە ڕاست بکەمەوە و سەرپەرشتی چاپکردنی بکەم. ئامانجم لەم داواکارییەدا ئەوە بوو کە هەوڵ بدەم کۆمەڵە شیعرێکی (حاجی قادر) شاعیری پێشەنگی سەردەمی ڕێنێسانسی کورد بهێنم بۆ چاپکردن، بەو پێیەی ئەم بابەتە لە دڵمدا مابووەوە. بۆ ماوەیەك لە ڕاستیدا (محمد مەلا عبدالکریم) هەوڵێکی بە پەرۆشی دا و ئەوەی لە توانایدا بوو کردی بۆ تەواوکردنی کارەکە، بەڵام وا دیارە لە ڕاستکردنەوە و سەرپەرشتیکردنی چاپکردنەکە ڕازی نەبووبێت، بەڵکو لە زیاتر لە بابەتێکدا دەستوەردانی لە ناوەڕۆکی کۆکردنەوەکەدا کردووە، ئەمەش وایکردووە نووسەر (مەسعوود محمد) ناڕەزایی خۆی لەوە دەرببڕێت، وەك خۆی، واتە مەسعود محمد، ئەو کەسە بوو کە پێداچوونەوەی بەو کۆمەڵەیەی کە پێشتر باسمان کرد، ئەمەش ئەوەیە کە لەسەر بەرگی کۆمەڵەکە نووسرابوو. سەبارەت بەو کێشەیە، (مەسعوود محمد) ناڕەزایی دەربڕی و نووسی و وتی: ﴿ژمارەی 15ی گۆڤاری ئەکادیمیای زانستی عێراقی– دەسەڵاتی کوردیم پێگەیشت، و بینیم کاك محمد مەلا کەریم لە وتارەکەیدا نووسیبووی کە

کۆمەڵەی (حاجی قادر)، کە پشتڕاستکرایەوە و کۆکرایەوە لەلایەن هەردوو بەڕێز (سەردار خۆشناو و کەریم شارەزاوە) و من (مەسعوود محمد) پێداچونەوەی پێدا، بینیم لە چەند جێگایەکدا گۆڕانکاری بەسەردا هاتووە، پێشتریش ئەوەم نەدەزانی، بۆیە پێداچوونەوەی من بۆ کۆمەڵەکە بەو بەرپرسیارێتییە نەمایەوە، ئەگەر وەك خۆی بمایەتەوە، کە منیش لێی بەرپرسیار دەبووم، و پێویست بوو پێش ئەوەی ئەو دەقانە بگۆڕم، پرسیارم لە (کاك محمد) کردبا، بەو پێیەی ئەو دەقانەی کە گۆڕانکارییان تێدا کراوە، دەگەڕێتەوە بۆ من. شایانی باسە لە ڕۆژێکی هاوینی ساڵی 1998 خوالێخۆشبوو مەسعوود محمد و شوکر مستەفا گەیشتنە دهۆك. لە باخچەکانی یەکێتی نووسەرانی کورد/لقی دهۆك سیمینارێکی هاوبەشیان ئەنجامدا. دوای کۆتایی هاتنی سیمینارەکە، میوانداریمان کردن بۆ نانخواردنی ئێوارە لە یەکێك لە دامەزراوە گەشتیارییەکانی شاری دهۆك. لەوکاتەدا منیش بابەتەکەم لەگەڵیدا هێنایە ئاراوە. دیسان پەشیمانی و ناڕەزایی خۆی دەربڕی بەرامبەر ئەو گۆڕانکاریانەی کە کاك محمد بەبێ ئاگاداری خۆی لە کۆمەڵە شیعرەکانی (حاجی)دا کردبووی. گەورەترین ناڕەزایی ئەو سەبارەت بە گۆڕینی "بەدرخانی" بوو بۆ "بێ تارخانی" کە لێرەدا لە پێناو ڕاستگۆیی باسی دەکەم.

لای خۆمانەوە پێمان خۆش بوو ئەگەر مەسعوود محمد ئاماژەی بەو شوێنانە بکردایە کە محەمەد مەلا عەبدولکەریم گۆڕیبوویان، بەو پێیەی

ئەم کۆمەڵەیە کۆمەڵە شیعرێکی گرنگە، شیعرەکانیشی بە زەحمەتییەکی زۆرەوە کۆکراونەتەوە و ڕەسەنایەتییان پێدراوە. ئەمە بابەتێکی ئاسایی نییە لە ڕۆژنامەیەکدا. نووسراوە و دوای ماوەیەك لەبیر دەکرێت. ئێستا سێبەری گومان بەسەر باقی شیعرەکانی ناو کۆمەڵەکەدا کەوتووە.

هەر خاڵێکی زبر لە کۆمەڵەکەدا، وامان لێدەکات بیر لە ڕێگاکانی گۆڕینی بکەین، بە تایبەت کە دەزانین مەسعوود محمد دەسەڵاتێکی گەورە و جێی متمانەیە بۆ شاعیر حاجی قادر.

با نموونەیەك لەو خاڵە گومانانە بهێنینەوە و کەمێك باسی بکەین...

بەیتێکی شاعیر حاجی هەیە کە تیایدا ستایشی بەدرخانیەکان دەکات، کە شاعیر حاجی قادر لەژێر چاودێری ئەواندا ژیاوە. ئەم بەیتە لە کۆمەڵە جۆراوجۆرەکانی حاجیدا بەم شێوەیە نووسراوە:

أ- لە کۆمەڵە شیعرەکانی حاجی قادر بە ناوی (کۆمەڵێك لە شیعرەکانی حاجی) کە لە ساڵی ١٩٢٥ لەلایەن عەبدولڕەحمان سەعیدەوە چاپ کراوە، بەیتەکە دەرکەوتووە:

بەدرخانی بەسەرناچێ لەمەوپاش

لە هەر لاوە دەتهاڕن وەکو ئاش

ب- سەبارەت بە کۆمەڵە شیعری (حاجی) کە لە ساڵی 1969 لەلایەن (گیو موکریانی) چاپکراوە، ئەو بەیتەی پێشتر ئاماژەمان پێکرد بەم شێوەیە نووسراوە:

بەدرخانی و لە سەر ناچێ لەمەو پاش

لەهەر لاوە دەتانهاڕن وەکو ئاش

ج- سەبارەت بە (مەسعوود محمد)، ئەو بەیتە لە چوارچێوەی بۆچوونەکانی سەبارەت بە حاجی لە بەرگی یەکەمی کتێبەکەیدا سەبارەت بە حاجی) بەم شێوەیە دەنووسێت:

بەدرخانی و لەسەر لاچێ لەمەوپاش

لەهەر لاوە دەتانهاڕن وەکو ئاش

د- لە یەکێك لە پەراوێزەکانی کۆمەڵە شیعرەکانی شاعیر (حاجی) کە لە ساڵی 1986 لە هەولێر چاپکراوە، لە هەموو کۆمەڵە چاپکراو و دەستنووسەکاندا باسی ئەم تێبینییە کراوە: وشەی (بە درخانی) ئاماژەی پێکراوە، واتە هەموو کۆمەڵە چاپکراو و دەستنووسەکان وشەی (بەدرخانی)یان تێدابووە. سەرەڕای هەموو ئەوانە و بە پێچەوانەی ئەوەی کە لە هەموو سەرچاوەکاندا باس کراوە، کاك (محەممەد) ئەو بەیتەی بە هەڵە نووسیوە بەم شێوەیە:

بەترِ خانی بەسەر ناچێ لەمەوپاش

لەهەر لاوە دەتان هارِن وەکو ئاش

لە باسی ئەو لاپەڕەیەدا ئەم تێبینیەم نووسیوە: "ئەم وشەیەمان بە پێی دەقەکە لە ڕۆژهەلاٌتی کورد و لە تیغێ پشتانی ڕاستیدا نووسیوە، ئەگینا وشەی بەدر خانی لە هەموو کۆمەڵە چاپکراو و دەستنووسەکاندا هاتووە، و مانای بەیتەکەی محەممەد مەلا عەبدولکەریم ناگەیەنێت". بەلاٌم هیچ کام لە سەرنووسەرانی کۆمەڵەکە بۆچوونی خۆیان لەسەر ئەم بابەتە دەرنەبڕیوە. ئەگەر هەموو کۆکراوە چاپکراو و دەستنووسەکان وشەی بەدر خانی تێدابێت، چۆن محمد مەلا عەبدولکەریم گۆڕی بۆ بە ترِ خانی؟!!

با بە شێوەیەکی شەفاف باسی ئەم بابەتە بکەین و بڵێین، سەبارەت بەو سەرچاوەیەی کە پشتی پێ دەبەستم، کە گۆڤاری ڕۆژی کورد، کە لە ساڵی ١٩١٣ لە ئەستەنبوڵ دەرچووە، و ئەویش بووەتە بنەمای بۆچوونی خۆی، دەبێت لە سەرەتاوە بڵێین کە دەبێت سەرچاوەی دووەمی خۆی، تیغێ پشتانی ڕاستی، لە حیسابەکە دوور بخەینەوە، بەو پێیەی دوای بەراوردێکی ورد ڕوون بووەوە کە ئەو شیعرانەی لە سەرچاوەی دووەمدا بلاٌوکراونەتەوە هەمان ئەوانەن کە لە سەرچاوەی یەکەمدا بلاٌوکراونەتەوە، لەبەرئەوەی (تێگەیشتنی ڕاستی، ئەو ڕۆژنامەیەی کە لە ساڵی ١٩١٨ لە بەغدا دەرچووە، لەبەر هەندێك هۆکار، شیعرەکانی چاپکراوی (ڕۆژی

کورد)ی بە وشە بە شێوەی (ڕۆژی کورد) بڵاوکردەوە. خوێنەری بەڕێز دەتوانێت ئەو دوو سەرچاوەیە بەراورد بکات بۆ ئەوەی ئەمە پشتڕاست بکاتەوە. ئەمە پێدەچێت ئاشنا بێت، ئەگەر بزانین ئەو شیعرانەی (حاجی) هێشتا لە (عێراق)دا بڵاونەکرابوونەوە، بۆیە ئەو... ڕۆژنامەی (تێگەشتنی ڕاستی) پشتی بەو شیعرانە بەستووە کە لە ڕوژی کورددا بڵاودەکرێنەوە.) ئەو شیعرانەی لە ژمارەی دووەمی گۆڤاری ڕۆژی کورددا بڵاوکراونەتەوە، ئەمانەن:

تا ڕێکنەکەون قەبیلی ئەکراد، کێ دەڵێ کوردەکان بە ئیدراکن، سلام الله منی کل یوم، ئەگەر کوردێك قسەی بابی نەزانی، هەر کوردە لەبەینی کوللی میللەت.

لەگەڵ لێکۆڵینەوە لە ڕۆژنامەی ﴿تێگەیشتنی ڕاستی﴾، دەردەکەوێت، جگە لەوانەی لە ڕۆژی کورددا چاپ کراون، یەك شیعری تێدا چاپ نەبووە. بەڕاستی هەندێك بەیت نەمابوون، یان بەهۆی هەڵەی چاپکردنەوە یان لەبەر ئەوەی لەگەڵ سیاسەتی ئەو ڕۆژنامەیەدا نەدەگونجا، کە لەدوای جەنگی جیهانی یەکەم و پاشەکشەی داگیرکاری عوسمانی بۆ سەر بەغدا لەلایەن هاوپەیمانانەوە لە بەغدا دەرچووە.

گۆڤاری ڕۆژی کورد تووشی چەندین کێشەی چاپکردن بوو، وەك نەبوونی شوێن، نەبوونی چاپکردن بە ئەلفوبێی ئێستای کوردی و نەبوونی سەلمێنەران و لێکۆڵەران لەلایەن کەسانی ئاشنای شیعری

کوردی لەو سەردەمەدا. هەموو ئەم هۆکارانە و هۆکارەکانی تریش، گۆڤاری ڕۆژی کوردیان کردە پڕ لە هەڵەی تایپۆگرافی نائاسایی، تا ئەو ڕادەیەی کە بابەت و شیعرەکانی بەهۆی ئەو هەڵانە شێواوە! ئەگەر ئێستا تەنیا پشت بەو سەرچاوەیە ببەستین، نەماندەتوانی زۆرێك لەو شیعرانە بخوێنینەوە. با چەند نموونەیەك لەوە بهێنینەوە و بڵێین کە بەیتێکی شاعیری کورد شێخ ڕەزا تاڵەبانی بەم شێوەیە لە ڕۆژی کورددا باسی لێوە کراوە:

مەزبووطە حەبانم بە سلیمانی یو خاکی

خە وفا کەم بە ساکی قاپی یە کەی ئەحمەدی کاکی

پێم سەیرە کێ لەم بەیتە تێدەگات؟ زانراوە کە ئەم بەیتە بەم شێوەیەیە:

مەڕبووتە حەیاتم بە سلێمانی یو خاکی

خۆزگەم بە سەگی قاپی یەکەی ئەحمەدی کاکی

ئەم هەڵە زەقانە لە شیعرەکانی حاجیدا ڕوویانداوە کە لە گۆڤاری ڕۆژی کورددا بڵاوکراونەتەوە. بۆ نموونە ئەم دێڕە دەردەکەوێت:

کێ دەئی کوردەکان یا دراکن

مانای ئەو شیعرە چیە؟ کێ تێیدەگات؟ کە لەڕاستیدە ئەمە ماناکەیەتی:

کێ دەڵێ کوردەکان بە ئیدراکن

سەبارەت بەو بەیتەی کە باسی دەکەین، نیوەی یەکەمی بەم شێوەیەیە:

بترخانی بسه ر ناچی کمه و پاش

ئەگەر ئەو شیعرەی بە ڕێنووسی باوی کوردی نووسیبایە، بەم شێوەیە دەبوو:

بە ترخانی بەسەر ناچێ کەمە و پاش

وەك چۆن لەو هەڵوێستەدا مانای قبوڵکراو نادات، بۆیە دەڵێم هەموو کۆکراوە چاپکراوەکان و دەستنووسەکان ئەو وشەیە بە ﴿بەدرخانی﴾ دەنووسن کە ڕاستە، و ئەوەی لە (ڕۆژی کورد)دا باسکراوە، لە گۆڕینی پیتی (د) بۆ پیتی (ت) هیچی تر نییە جگە لە هەڵەی تایپ، بۆیە پێم سەیرە وشەی (بەدرخانی) چۆن گۆڕاوە بۆ (بە ترِ خانی)!! وە کاتێك تەواوی شیعرەکە دەخوێنینەوە، بۆمان ڕوون دەبێتەوە کە شاعیر (حاجی) ئەو شیعرەی لە سەردەمێکدا نووسیوە کە شۆڕشەکانی بەدرخانی تووشی پاشەکشە و داکشان بوون، وەك شاعیر ئاماژە بە هەستی نائومێدی و بێهیوایی خۆی دەکات.

گ- عەبدولڕەحمان سەعید

عەبدولڕەحمان سەعید یەکەم کەس بوو کە بەشێك لە کۆمەڵە شیعری حاجی قادری بڵاوکردەوە. کۆمەڵە شیعرێکی کۆکردۆتەوە و لە ساڵی

١٩٢٥ چاپی کردووە، بەم بەرهەمە ناوازەیە کۆمەڵە شیعرێکی حاجی پاراستووە و ئەم کۆمەڵە شیعرە دەکاتە بنەمای کۆمەڵە شیعرەکانی دواتر. درەوشاوەیی ئەم پیاوە لە بڵاوکردنەوەی کۆمەڵەکەدا لەوەدا دەردەکەوێت کە هێشتا خوێندکاری قوتابخانەی یاسا بووە، کە دواتر بووە فاکەڵتی یاسا. لە کۆتایی ئەو پێشەکییەی کە لەگەڵ کۆمەڵەکەدا بڵاوی کردۆتەوە، ئەمانەی خوارەوەی نووسیوە: "لە نێو قوتابیانی قوتابخانەی یاسای عێراقی، عەبدولڕەحمان سەعید سلێمانی". سەبارەت بە نووسینەکانی سەبارەت بە حاجی، باسی شتی گرنگ لە ژیاننامەی بەردەستی ژیانی خۆی کردووە. نووسیویەتی: "لە ئەستەنبوڵ میوان و مامۆستای کوڕانی بەدرخان پاشا بووە، بەهۆی زیرەکی و هونەرەکەیەوە خۆشەویستی هەمووان بووە، لە سەردەمی ستەم و ستەمکاریی سەردەمی سوڵتان عەبدولحەمیدی دووەمدا، لەڕێگەی هەندێك لە هاوڕێ نزیکەکانییەوە پەیوەندی بە کۆمەڵە کوردییەکانەوە کردووە..." دواتر عەبدولڕەحمان سەعید زیادیکردووە: " شیعرەکانی حاجی قادر زۆرن، بەڵام... بەهۆی هەژاری و ستەمکاریی زەمانەوە هیچیان چاپ نەکران و هەربۆیە بەشێکی زۆریان ون بوون کۆمەڵە شیعرەکانی ناوی "ئیرەیی نیشتمانی" بوو، کە هەڵبژاردەیەك بوو لە شیعرەکانی پێش مردنی، فەرمانی چاپکردنی ئەم کۆمەڵە تایبەتە، پڕ لە ڕاستی، بەداخەوە بۆ کورد، ئەم گەوهەرە لە دەستی هیز ئێمیننس، عەبدولڕەزاقی بێ بەدرخانی لەم گەنجینەی زانست و فێربوونە کە هی حاجی...

با خوێنەری بەڕێز بە وردی ئەم وتە بەنرخانەی عەبدولڕەحمان سەعید لەبەرچاو بگرێت و ماناکانیان لەبەرچاو بگرێت سەبارەت بە شیعرەکانی حاجی و بارودۆخی تایبەتی حاجی، بەتایبەتی کە ئەم وتانە تەنها دوای ٢٨ ساڵ نووسراون!! هەر لە کۆچی دوایی (حاجی)ەوە، بەو پێیەی لە ساڵی ١٨٩٧ کۆچی دوایی کردووە، و ئەم کۆمەڵەیە لە ساڵی ١٩٢٥ چاپ کراوە، دەبێ ئەم قسانە لە کەسانی خاوەن زانیاری و ئەزموون لەم بوارەدا بیستبێت...

ئەم زانیاریانە بە زۆر گرنگ دادەنرێت، بەو پێیەی پەیوەندیی (حاجی) لەگەڵ بەدرخانییەکان ئاشکرا دەکات، بەتایبەتی سەبارەت بەو ڕاسپاردەی ئەو بۆ ئەوەی ڕادەستی چالاکوانی ناسراوی کورد (عبدالرزاق بەدرخان) بکرێت، هەروەها ئەو هەلومەرجەی کە دواتر بووە هۆی لەدەستدانی ئەم کۆمەڵە بەنرخە، دوای ئەوەی عەبدولڕەزاق بەدرخان لە موسڵ بەهۆی ئەو کۆکردنەوەیە لەسێدارەدرا خەباتی ماندوونەناسانەی ناسیۆنالیستی بۆ (کوردایەتی)... شاعیر (حاجی) کەسی لە عەبدولڕەزاق بەدرخان باشتری نەبینی بۆ پاراستنی کۆمەڵەکەی تا مەرجەکانی چاپکردن ئامادەببێت. ئەگینا (حاجی) دەبێ زۆر کەسی ناسیبێت، چ لە (ئەستەنبوڵ) چ لە کۆیە، کە پێشنیاری چاپکردنی کۆمەڵەکەی بۆ کردوون!! وا دیارە عەلائەدین سەجادی سوودی لەو زانیاریانە وەرگرتبێت کە عەبدولڕەحمان سەعید باسی حاجی کردووە، هەروەك

سەجادی لە کتێبی مێژووی ئەدەبی کوردیدا تۆماری کردووە. بەم تێبینییە کۆتایی بەم باسە سەبارەت بە عەبدولڕەحمان سەعید دەهێنین.

ی- نوسەر و ئەدیبانی تریش هەن بە جۆرێك یان شێوازێکی تر لەسەر ئەم بابەتە نووسیویانە، بەڵام ئێمە ئاماژەمان پێنەکردوون، چونکە یان بەتەنها لەسەر (حاجی) نووسیویانە، یان بەتەنها لەسەر (خانی) نووسیویانە، یان زۆر بەکورتی نووسیویانە، و نەچوونەتە ناو مەسەلەی بەستنەوەی ئەو دوو شاعیرە و لێکۆڵینەوە لە شیعرەکانیان بەیەکەوە.

بەراوردکاری شیعریی

زانراوە کە شیعرەکانی شاعیری مەزن ئەحمەدی خانی، چ لە دەرەوەی "مەم و زین" یان لە نێو "مەم و زین"دا چاپ بکرێن، هەموویان بە شێوازێکی بەهێز و مانای قووڵ و بنیاتنانی جوان تایبەتمەندن، باسی فۆرمی شیعرەکانی ناکەم. ئەمە ڕاستییەکی زانراوە لای ئەوانەی لە بواری

شیعری کلاسیکی کوردیدا کاردەکەن، تەنانەت لای خۆشەویستانی ئەم جۆرە شیعرەش لای خوێنەری بەرێزمان هەروا بەرز و بەنرخە. ئەمەش وایکردووە هەموو توێژەرانی "مەم و زین" و ژانرەکانی دیکە ستایشی لێهاتوویی شیعریی خانی بکەن. خانی لە سەر ڕێبازی جوانیناسیی شیعری کلاسیکی کوردی بەردەوام بوو، دوای جەزیری، شاعیر-هونەرمەندی ناسراوی بواری شیعری کوردی و ڕۆژهەڵاتی بە گشتی. خانی بە بەهرە ناوازەکەی بۆ بنیاتنانی شیعری کوردی، توانی بیری ڕۆشنگەری خۆی و فەلسەفەی ژیان و عیرفانی قووڵی خۆی بخاتە ڕوو و پێکهاتەیەکی بێهاوتای شیعری، فەلسەفی، ڕۆشنبیری، ناسیۆنالیستی و سۆفیگەری دروست بکات.خانی زیاتر لە دوو هەزار و شەش سەد بەیتی لە "مەم و زین"دا بە شێوەی قافیەی دووانە، یان ئەوەی بە "شیعر" ناسراوە، نووسیوە. ئەو بە بڕوای من بە یەکەم شاعیری کورد دادەنرێت کە بە پێی قافیەی مەتناوی شیعری نووسیوە، هەرچەندە شیعرەکانی دیکەی لە دەرەوەی مەم و زین نووسیوە و بە فۆرمەکانی دیکەی شیعری کە لە سەردەمی خۆیدا باو بووە، ڕازاندووەتەوە.

سەبارەت بە حاجی قادریش شاعیرێکی ناسراوی کلاسیکە، خاوەنی دوو جۆر شیعرە. ئەو شیعرانەی کە لە کۆیە یان پێش سەفەرەکەی بۆ ئەستەنبوڵ نووسیویەتی، سەر بە ناوەڕۆکی قوتابخانەی کلاسیکی کوردی ئەو سەردەمەن یان دەکەونە چوارچێوەی ئەوەوە. لە ژێر کاریگەری شاعیرانی هاوچەرخی خۆی یان ئەوانەی پێش خۆی شیعریان

نووسیوە، بەتایبەتی نالی. حاجی لەو ژانرە کلاسیکانەی شیعردا بە شاعیرێکی باش دادەنرێت، وەك شیعری خۆشەویستی، ستایش، شیعری ئایینی، وەسف و هتد، کە پێش گەشتەکەی بۆ ئەستەنبوڵ زۆرینەی بابەتەکانی لە شیعردا بوون. سەبارەت بە جۆری دووەمی شیعر، ئەوانەی لە ئەستەنبوڵ نووسیویەتی، زۆر کاریگەری لەسەر شاعیری گەورە خانی و شێوازی شیعرنووسینی بووە. بەدەر لە شیعرە ناسیۆنالیستیەکانی حاجی کە لە ئەستەنبوڵ نووسیویەتی، کاتێك لەوێ شیعری نووسیوە، باسی لە بابەتەکانی دیکە کردووە. کاریگەری خانی وەك شیعرە کۆمەڵایەتی یان وەسفییەکان تەنانەت لە شیعرەکانیشیدا دیارە. هەروەها دەبینین کە حاجی بۆ یەکەمین جار لە ئەستەنبوڵ شیعری مەتناوی دەنووسێت!! بە ئاگاداری من تاکە بەیت شیعرێکی حاجی پێش سەفەرەکەی بۆ ئەستەنبوڵ نییە. ئەمەش ئاماژەیەکی ڕوونە بۆ کاریگەرییەکەی لەلایەن خانیەوە، نەك تەنیا لە بارەی بابەتی شیعرەکەوە، بەڵکو لە ڕووی وەزن و قافیەشەوە. سەبارەت بەم خاڵە هیچکام لە توێژەرانی شیعری حاجی باسیان لە سەرهەڵدانی قافیەی بەیت لە دوای هاتنی بۆ ئەستەنبوڵ نەکردووە. بەپێی زانیارییەکانی من یەکەم کەسم کە ئاماژە بەم بابەتە دەکەم. حاجی پێش گەشتەکەی بۆ ئەستەنبوڵ یەك بەیت شیعری نەبوو. بەڵام دوای هاتنی، زۆربەی شیعرەکانی شیعری بەیت بوون، هەندێکیان لە فۆڕمی ئاساییدا بوون. ئەمەش بەڵگەیە لەسەر کاریگەریی ئەو لەسەر شیعری خانی. کاریگەری

خانی لە شیعری حاجیشدا دیارە، وەك دەبینین حاجی زۆرجار وشە و زاراوەی عەرەبی و فارسی لەو شیعرانەی کە لە ئەستەنبوڵ ئاوازی بۆ کردووە، بەکار دەهێنێت. لە (مەم و زین)دا، یان لە لایەن (خانی)ەوە بەکارهاتووە، شایانی باسە کە ئەم پراکتیزەیە لە شیعرەکانی (حاجی)دا باو نەبووە کە پێش هاتنی بۆ ئەستەنبوڵ ئامادەکراون. سەبارەت بە شیعرەکانی حاجی کە لە ئیستەنبوڵ ئاوازی بۆ داناوە، چ لە ڕووی فۆرم و چ لە ڕووی ناوەڕۆکەوە، نووسەران و توێژەرانی کورد کە لەسەر حاجی نووسیویانە، هاوڕان لەسەر ئەوەی کە شیعرەکانی سادە و ڕاستن لە فۆرمدا. مەسعوود محمد لەسەر ئەم بابەتە دەڵێت: "شیعرەکانی حاجی قادر سەبارەت بە کورد و کوردستان و ڕۆحی کورد ئەوەندە سادە و ڕوونن کە ئەگەر هەڵەی نووسینیش نەبووایە پێویست بە ڕوونکردنەوە یان شیکردنەوەیان نەدەبوو... گیو موکریانی لەسەر هەمان بابەت لە پێشەکی کۆمەڵەکەی حاجی قادردا دەڵێت: 'لە بەشی شیعری نەتەوەیی، ئیتر بایەخ بە دەرکەوتنی دەرەوەی خۆی نەدرابوو.'" دکتۆر مارف خەزنەدار دەڵێت: "شیعرە کلاسیکە تەقلیدییەکانی حاجی، واتە غەزەلەکانی، لە نێو غەزەڵە کوردییەکاندا پلەی یەکەمیان هەیە، لە کاتێکدا شیعرە نیشتمانپەروەرەکانی، لە ڕوانگەی تەکنیکییەوە، بە لاوازی دادەنرێت". بەڵێ ئەم شیعرانە لە ڕووی پێکهاتەی هونەرییەوە لاواز و سادەن، بەڵام ناوەڕۆکێکی بەهێز و بەسوودیان هەیە. ئەوان لە

قوڵایی دڵی ئەوەوە دێن، ئامانجیان ڕۆشنکردنەوەی ڕێگایە بۆ گەلەکەی لەم هەلومەرج و سەردەمە سەختانەی مێژووی گەلی کورددا.

دوای ئەو هەموو باسانە و خستنەڕووی بۆچوونی جیاواز، با چەند بەیتێکی هەردوو شاعیر، خانی و حاجی بخوێنینەوە، بۆ ئەوەی تێگەیشتنێکی ڕوونتر لە ڕادەی کاریگەریی شاعیر خانی لەسەر حاجی بەدەست بهێنین.

خانی لە چوارچێوەی ستایش و سوپاسکردنی خودای گەورە دەفەرموێت:

ئەی واحدی بێ شەریکی یەکتا

ئەی واحدی بی نەظیر و هەمتا

لەبەرامبەردا حاجی دەفەرموێت:

ئەی بێ نەظیر و هەمتا هەر تۆی کە بەرقەراری

بێ دار و بێ دیاری، بێدار و پایەداری

دووبارە حاجی دەفەرمووێت:

ئەی بێ بە دەل و شەریك و تەنها

مـا أعـظـــم شـأنـك تـعـالـى

خانی دەڵێت:

ئەی خالقی ئەرض و ئاسمانان

وەی خالقی جوملە ئینس و جانان

ئەلقیصصە د حیکمەتا تە ئاگەهـ

فەردەك مە نەدی تبارك الله

حاجی دەڵێت:

یا ڕەبی تۆ خەللاقی عە ظیمو ششانی

هەر چی کە بووە و دەبێ و دەیێ و دەیزانی

من بێ خەبەرم لە ئەووەل و ئاخیری خۆم

حالیم بکە لەم بەینە چی یە ئینسانی؟!

سەبارەت بە تەوەری کورد و ڕۆحی نەتەوەیی کورد، خانی دەڵێت:

هەر میرەکی وان ب بەزلێ حاتەم

هەر مێرەکی وان ب رەزمێ روستەم

بەباشی دەزانرێت کە حاتم حاتم طاییە، بە بەخشندەیی و خێرخوازی لە توراسی عەرەبیدا ناسراوە، ڕۆستەمیش ڕۆستەم کوڕی زال، پاڵەوانی ئەفسانەیی شیعری شاهانمەی فەردەوسی لە ئەدەبیاتی فارسیدا.

سەبارەت بە حاجیش لەسەر هەمان بابەت دەڵێت:

بە شەجاعەت هەموو وەك ڕۆستەم

بە سەخاوەت هەموو وەك حاتەم

لە شوێنێکی تر دا (حاجی) دەڵێت:

لە جوودا حاتەمی تائی

لە شەڕدا ڕۆستەمی مەیدان

لەسەر هەمان بابەت (خانی) دەڵێت:

ئەڤ رۆم و عەجەم ب وان حسارن

کورمانج هەمی ل چار کنارن

هەردو تەرەفان قەبیلێ کورمانج

بۆ تیرێ قەزا کرینە ئامانج

گۆیا کو ل سەرحەدان کلیدن

هەر تائفە سەددەکن سەدیدن

ئەڤ قولزومێ رۆم و بەحرێ تاجیك

هندی کو بکن خورووج و تەحریك

کورمانج دبن ب خوون مولەتتەخ

وان ژێکڤە دکن مسالێ بەرزەخ

جوامێری و هممەت و سەخاوەت

مێرینی و غیرەت و جەلادەت

ئەو خەتمە ژ بۆ قەبیلێ ئەکراد

وان دانە ب شیر و هممەتێ داد

ئەم بەیتانەی شاعیر خانی پێویستیان بە هەندێك ڕوونکردنەوە هەیە، ئەگەر کەمێکیش بێت، بۆ ئەو کەسانەی کە ئاشنای "مەم و زین"ی خانی نین. خانی دەڵێت ئیمپراتۆریەتی ڕۆمانی و فارس- ئیمپراتۆریەتی عوسمانی و سەفەوی- لە شەڕەکانیاندا پشت بە کورد دەبەستن. هەردوو وڵات بە هێزێکی کوردی دەورە دراون بۆ پاسەوانی و بەرگریکردنیان، کورد لە هەر چوار دیوی سنوورەکاندا هەیە و بەرگرییان لێدەکەن. بەم شێوەیە هەردوو وڵات کوردیان کردۆتە ئامانجی تیری وێرانکارییەکانیان

لەو شەڕانەی کە بەردەوام لە نێوانیاندا هەڵگیرساون. هەرکاتێك ئیمپراتۆریەتی ڕۆمانی (دەریای ناوەڕاست) بجوڵێت، ئاماژە بە هێزەکانی ئیمپراتۆریەتی عوسمانی دەکات، هەروەها دەریای تاجیك (دەریاچەی خەزەر یان دەریای خەزەر) ئاماژەیە بۆ هێزەکانی ئیمپراتۆریەتی سەفەوی، هەرکاتێك ئەم دوو هێزە، کە سوپاکەیان خانی بە دەریای پشێو وەسفی دەکات، بجوڵێن، دەبینین کورد بە خوێن داپۆشراو لە نێوانیاندا، لە نێوان هەردوو لا لەسەر... سەنگەر، وەکو ئەو دوو هێڵەی کە دوو دەریاکە جیا دەکاتەوە. با کوالیتی تەمسیل و دەربڕینی خانی لەبەرچاو بگرین. تا ئەو دوو سوپایە بە دەریای پشێو وەسف دەکات، کورد وەك ئیستموس وایە، ئەو خاکە وشکەی کە دوو دەریاکە لەیەکتر جیا دەکاتەوە. بەباشی دەزانرێت کە میرنشینە کوردییەکان لەو سەردەمەدا لە نێوان ئەو دوو دەوڵەتەدا دابەشبوون، بەشێکیان ملکەچی سوڵتانی عوسمانی و ئەوی تریان ملکەچی شای سەفەوی بوو. هەر کاتێك ئەو دوو دەوڵەتە شەڕیان دەکرد، هەریەکەیان کوردەکانی خۆیان لە دژی ئەویتر هان دەدا، ئەمەش لە بەرامبەردا کوردەکانی خۆیان هان دەدا کە دژی هێزەکانی ئەویتر بوەستن. سوارچاکی، تەماح، بەخشندەیی، پیاوەتی، ئیرەیی، هێز و خۆڕاگری، سیفەتگەلێکن کە بە ناوی کوردەوە مۆر کراون و تۆمار کراون. ئەوان وەك شمشێر یان شێر وان، بە هەموو هێز و ئیرادەیەکەوە بەدوای دادپەروەریدا دەگەڕێن...

سەبارەت بە حاجی شاعیر، بە هەمان دێڕەکان شیعرێك دەنووسێت:

خۆ دەزانن سولالەیی ئەکراد

لێرەوە بگرە تا دەگاتە قوباد

هەموو عالیم، هەموو شێخ و میرن

زیرەك و ژیر و ئەهلی تەدبیرن

وەسەتی پانی پازدە ڕۆژ ڕێیە

پڕ لە ڕەشماڵ و خانە و دێیە

بە درێژی لە قاف کە ڕابوردن

تا بە شیراز و ئیسفەهان کوردن

شەهسەوارن، پیادەیان ئازان

بەردی نیشان و کوڵکی مەیدان

دان و بەخشینان لە لا باوە

خوونی مەیدانیان لە کن ئاوە

سەبارەت بە بابەتی ناکۆکی و دووبەرەکی لە نێوان کورددا، خانی بەم شێوەیە دەڵێت:

ئەڤ غیرەت و ئەڤ عولووێ هممەت

بوو مانعێ حەملێ بارێ مننەت

لەو پێکڤە هەمیشە بێ تفاقن

دائم ب تەمەررود و شقاقن

لەسەر هەمان بابەت (حاجی) دەڵێت:

هەموویان شێری بیشەن حاتەمی جوود

لە شەڕدا کێوی جوودی و بەحری مەمدوود

وە لێکین فائیدەی چی هەرج و مەرجن

نجرەم هب رتکەی ڵەگەل اداوعەد هل

دووبارە (حاجی دەڵێت):

کوردی ئێمە نەزان و پاشکەوتن

پێکەوە پوش و ئاگر و نەوتن

خانی دەڵێت:

گەر دێ هەبوا مە سەر فرازەك

ساحێب كەرەمك، سوخەن نەوازەك

نەقدی مە دبوو بە سككە مەسكووك

نە دما وەهە بێ ڕەواج و مەشكووك

لەسەر هەمان بابەت حاجی دەڵێت:

بێ ئەگەر دەستی یەكتر بگرن

وەك سكەندەر جیهان هەموو دەگرن

ئیتتیحادی بە ئیتتیفاقی ئەنام

سوپەرە بۆ حەوادیثی ئەییام

لەسەر تەوەرێكی تر، پەیوەست بە داگیركەرانی كوردستان و ستەمكارانی كورد، خانی دەڵێت:

غەمخواری دكر ل مە یەتیمان

تینانە دەرێ ژ دەست لەئیمان

غالب نەدبوو ل سەر مە ئەڤ رۆم

نەدبوونە خەرابەئێ د دەست بۆم

محکوم علیەی و سەعالیك

مەغلووب و موتیعێ تورك و تاجیك

ئەمما ژ ئەزەل خودێ وسا کر

ئەڤ رۆم و عەجەم ل سەر مە ڕاکر

زانراوە کە (خانی) بە وشەی (ڕۆم) بە واتای تورك دێت، هەروەها بە وشەی (تاجیك) یان (فارس) بە واتای (فارس) دێت... بەو پێیەی ئەو دوو دەوڵەتە لەو سەردەمەدا (کوردستان)یان کۆنترۆڵ دەکرد و میرنشینە کوردییەکانیان دابەش دەکرد، لەو سەردەمەدا (خانی) بیری لە سەربەخۆیی و بوونی دەوڵەتێکی کوردی دەکردەوە، لە ژێر چاودێری پاشایەکی کورد کە تاجێکی لەسەر بێت، بۆ ئەوەی بتوانن سەرۆکی خۆیان بن، و ملکەچی ئەم و ئەو نەبن، و بۆ ئەوەی وەك هەتیو لە ژێر چاودێری ئەو دوو دەوڵەتەدا نەمێننەوە!! لەسەر هەمان بابەت (حاجی) دەفەرموێت:

مونقادی عەجەم، موتیعی ڕۆمن

مەحکوومی خەڕات و حیز و دۆمن

تەقسیری ئەوان نییە ئەمانە

هەرگیز بە تەعەججوبی مەزانە

ڕەسمێکی قەدیمە دەوری گەردوون

خەسمی نوجەبایە، هەمدەمی دوون

هەروەها حاجی لە بەیتێکی تردا دەفەرموێت:

لە مابەینی کڵاو سور و کڵاو ڕەش

پەرێشان و دیارن میسلی گای بەش

زانراوە ئەوانەی کڵاویان سوورە سەربازەکانی عوسمانین، ئەوانەی کڵاویان ڕەشە سەربازانی فارسن. سەبارەت بە کوردیش، ئەوان لە ناو خۆیاندا لە حاڵەتێکی گێژاودان، وەك چۆن بابەتەکە پەیوەندی بەوانەوە نییە، و ئەوان وەك دەرکەوتنی گامێشێك کە پێشینێکی سپی لە نێو گاکانی تردا دیارە!! پاشان (خانی) لە شوێنێکی تردا باس لە دۆخی کورد دەکات، کە کەمێك پێش ئێستا باسمان کرد:

غالب نە دبوو ل سەر مە نەڤ رۆم

نەدبووینە خەرا بەنێ د دەست بۆم

حاجی لەبارەی دۆخی کورد دەڵێت:

هەر مانەوە بێ نەوا و مەزڵووم

وەك بۆمی خەرابەزار مەشئووم

لەبارەی زمانی کوردیەوە خانی دەڵێت:

دا خەلق نەبێژتن کو ئەکراد

بێ مەعریفەتن بێ ئەصل و بنیاد

ئە نواعی میلەل خودان کتیبن

کرمانج تنێ دبێ حسێبن

حاجی لەهەمان بابەت دەڵێت:

هەر کوردە لە بەینی کوللی میللەت

بێ بەهرە لە خوێندن و کیتابەت

بێگانە بە تەرجەمەی زوبانی

ئەسراری کتێبی خەڵقی زانی

یەکسەر عولەما درشت و وردی

نایخوێننەوە دوو حەرفی کوردی

ئوستادی خەتن لە ئەم سیانە

وەك دی لە زوبانی خۆی نەزانە

مومکین نییە دەربچێ لە چەنگی

حەتتا ڕەقەم و خەتی فەرەنگی

ساحیب کوتوب و پەیامە هەر کەس

ئێمە نەبێ بووینە قەومی چەرکەس

کاکە ئەمە موئمینین، نە ڕووسین

بۆچ کفرە زوبانمان بنووسین؟

خانی دەربارەی پارە و سکەی ئەوکات دەڵێت:

نەقدێ مە، مە بێژە کەم بەهایە

بێ سککەنێ شاهێ، شەهرەوایە

حاجی دەڵێت:

بەڵام کە ئەوان صەڕڕافی زێڕ و زیوی قسەن

بە شەهرڕەوایی دەزانن، چ سککەیەکە ڕەوا

خانی دەربارەی خوێندنەوە و نوسین دەڵێت:

گەر دێ هەبووا مە ژی خودانەك

عالی کەرەمەك لەتیفەدانەك

علم و هونەر و کەمال و ئزعان

شعر و غەزەل و کتاب و دیوان

ئەڤ جنس ببا ل با وی مەعموول

ئەڤ نەقد ببا ل نك وی مەقبوول

من دێ عەلەما کەلامێ مەوزوون

عالی بکرا ل بانێ گەردوون

حاجی دەڵێت:

کتێب و دەفتەر و تەئریخ و کاغەز

بە کوردی گەر بنوسرایە زوبانی

مەلا و شێخ و پاد شامان

هەتا مەحشەر دەما ناو و نیشانی

خوێنەرانی ئازیز، هەرچەندە نموونەی شیعری دیکە لە نێوان ئەو دوو شاعیرەدا هەیە، بەڵام تا ئەو کاتەی بە قەڵەمەکانیان گوتبێتیان (بەسە)، ئێمە لە قسەکانیان لانادەین و هەروەها لە ڕێزگرتن بۆیان دەڵێین (بەسە). هیوادارین ئێوە گەیشتبن بە ڕاستی پەیوەندی نێوانیان و ڕاستی ئاڵوگۆڕی بیری ناسیۆنالیستی کوردی نێوان ئەو دوو شاعیرە.

شیعرەکانی حاجی کە پەیوەستن بە کورد و کوردستان

ئەم بەشە لە کتێبەکەی جەنابی (ڕەشید فەندی)دا نیە، خۆم ئەم بەشەم زیادکردووە.

لە گاوان و شوانی کوردەکان یەك

بەسە بۆ لەشکری سەد کەڕڕە دوو لەك

فیدای جوتیارتان بێ حاتەمی تەی

بە قوربانی سەپانتان ئالی بەرمەك

مریشکی ئێوە سەییادی شەهێنە

لە کن عەنقا فڕووجە حاجی لەکلەك

شیعرێکی حاجی باسی ڕووداوێکی گرینگی ناوچەکە دەکات، کە لێکەوتەکانی (پەیمانی بەرلین) لەنێوان دەوڵەتی عوسمانی و وڵاتانی هاوپەیمان ئەنجامدرا، لەو ڕێککەوتننامەیە دەوڵەتی عوسمانی ناچارکرا دەست نەبات بۆ ئەرمەنەکانی ڕۆژهەڵاتی ئەنادۆڵ، کە هاونیشتەجێی کوردەکان بوون، بەم پارێزبەندیەی بۆ ئەرمەنەکان دابینکرا لەلایەن هاوپەیمانانەوە، ئیتر ئەرمەنەکان دەستکراوە بوون و خەریکی

دروستکردنی ڕێکخراوی چەتەیی بوون دژی کوردەکانی ناوچەکانی باکوری کوردستان، جا حاجی قادر شیوەن و هاوار دەکا بۆ کوردەکان کە خاکیان داگیردەکرێت لەلایەن ئەرمەنەکانەوە بەم شێوەیە:

خاکی جزیر و بۆتان، یەعنی وڵاتی کوردان

سەد حەیف و سەد مخابن دەیکەن بە ئەرمەنستان

وا ڕێگەتان دەبەسرێ عێلاتی جاف و بڵباس

گەر مردوون لە گەرمێن مەمنووعە بچنە کوێستان

کامی کچ و هەتیوی شیرین بێ ڕایدەکێشن

هاوار دەبەن ئەبەر کێ پەشمە دەخیل و ئامان

مەسجید دەبێتە دێرە ناقووسیان موئەززین

مەتران دەبێتە قازی، موفتی دەبێتە ڕەهبان

هیچ غیرەتێك نەماوە سەد جار قەسەم بە قورئان

پەیدا بێ ئەرمەنستان نامێنێ یەك لە کوردان

سەرتان لە قوڕ هەڵێنن، ئەحواڵمان ببینن

چۆنین لە دەستی زوڵمی بێدینی دوور لە ئیمان

وەڵڵاهی سوممە بیللا، تەڵڵاهی ئەم بەڵایە

هەر هێندی پێ دەزانن ئیقلیمی کردە تۆفان

تۆفانی ئاو نییە هیچ دەرچێ لە کێوی جوودی

بەحری تفەنگ و تۆپە، ئینسانە بەحری عوممان

ئەم قیسسەیەی کە کردم ناگاتە چەند ساڵێ

ئەم حاڵەتە دەبینن یەك یەك بە چاوی خۆتان

حاڵ ئێستەکە وەهایە مەگەر خودا بە سووکی

تێکیان بدا وە ئیللا دوورە لە عەقڵی ئینسان

هەرچی وەکوو بەیانم بۆ کردوون بە تەحقیق

پەیدا دەبن سەگانە، کام قوڕ بکەین بە سەرمان

لەم بەینە ئیتتیفاقێ پەیدا بکەن بە مەردی

فەرقی نەبێ شوان و جوتیار و میر و گاوان

﴿سوینێدنیش بخۆن بە دین و ئێمان و سێ تەڵاقە﴾

﴿بۆ حیفزی دین و میللەت خۆتان بکەن بە قوربان﴾

گەر هیچ نەبێ بە ئۆین تابیع بە دەوڵەتێ بن

بێگانە چاکە دوشمن نەك دوشمنی لە خۆتان

ڕۆمی وەکوو بەنی موون کەس پشتیان پێ نەبەستێ

کەوتوونە داوی خۆیان، سەرگەشتە ماون و حەیران

کوا والیی سەنەندوج، بەگزادەیی ڕەواندوز

کوا حاکمانی بابان، میری جزیر و بۆتان

ئەو ئایەتەی فَسِيرُوا فِي الأَرْضِ خوا کە فەرمووی

ئیجرای دەکەن سەگانە بالنفسە شاهی خۆیان

کوا ئەو دەمەی کە کوردان ئازاد و سەربەخۆ بوون

سوڵتانی موڵك و میللەت، ساحیبی جەیش و عیرفان

جۆشێك بدەن وەکوو هەنگ، تەدبیر بکەن بەبێ دەنگ

ئەسبابی شەڕ پەیا کەن ئەرکانی حەرب و لێدان

پاڕانەوە و تەوەککول لەم عەسرە پارە ناکا

تیرە دوعایی جەوشەن پەیکانە حیرزی مەیدان

بۆ چی بەشیری ئێمە یەعنی ڕەسوولی ئەکرەم

هیچ ئەدعییەی نەزانی ڕۆژێ کە دەچووە مەیدان

وەك خێوە و بوخارا، ناڕوا بەڵا بە هیممەت

ڕەفعی بکەن مەشایخ، دەفعی بکەن مەلاتان

هەر میرێ کەوتە شوێنی یەك دوو کەسی ڕەش و ڕووت

خەڵکی بە موور دەزانێ، خۆی حەزرەتی سولەیمان

یەکتان نەچوونە گەردش وا تێ دەگەن لە دنیا

هەر پادشاهی ڕۆمە و شاهی عەجەم لە تاران

قوتبی زەمانە خالید ئاوارە بوو وەکوو من

بێ قەدر و قیمەت و شان، بێ خان و مان و بێ نان

شیر و قەڵەم شەریکن لەم عەسرەدا، درێغا

شیرم قەڵەمتراشە و کالانییە قەڵەمدان!

ئەم مەسئەلە مەشهوورە گەر قوڕ دەکەی بە سەرتا

ئیکسیرە خاك و خۆڵی دەرماڵی گەورەماڵان

تەنها ئەمە وەها نین، دیباچەیی مەم و زین

حاڵیت دەکا چلۆنە ئەحواڵیان سوخەندان

خۆتان دەڵێن: ئەگەرچی مەشهووری خاس و عامە

هەر ڕێوییەك گەڕابێ ئازاترە لە شێران

سەد قائیمە و قەسیدە کەس نایکڕێ بە پوولێ

ڕۆژنامە و جەریدە کەوتۆتە قیمەت و شان

بنواڕە سەعی و غیرەت ئێستا لە دەوڵەتی ڕۆم

خۆیان خەزێنەدارن، خۆیان تەبیب و سوڵتان

هەر دوێنێ ئەهلی سوودان هەستانە پێ وەکوو شێر

ئێستێکە موستەقیللن مەحسوودی کوللی ئەدیان

بولغار و سیرب و یۆنان، هەم ئەرمەن و قەرەتاغ

هەر پێنجیان بە تەعداد نابن بە قەددی بابان

هەر یێکە موستەقیللن، کوللێکی دەوڵەتێکن

ساحیبی جەیش و ڕایەت، ئەرکانی حەرب و مەیدان

هەم حەققیانە ئەرمەن غیرەتکەشی یەکترن

وەك ئێمە نین لەگەڵ یەك دەعوا بکەن بە شیران

بۆ فەننی حەرب و سەنعەت، بۆ زەبت و ڕەبتی میللەت

دەینێرنە ئورووپا گەورە و بچووکی خۆیان

حاجی کەسێکە بێکەس بۆ ئێوە قوڕ دەپێوێ

گوێی لێ گرن زەریفە، ناگرن بەڵا لە خۆتان

حاجی لە (ڕۆم) واتە ئیستەمبۆڵ کەسێکی کورد دەبینێت و حاڵی خۆی و ئەو باس دەکات بەم شێوەیە:

لە ڕۆما کەوتە بەر چاوم کەسێکی هائیم و حەیران

بە هەیئەت تێی گەییم کوردە بە شێوەی ئەهلی کوردستان

کە چوومە خدمەتی پرسیم: برادەر خەڵکی کام جێگای؟

لە کام لا هاتوویی؟ گریا، گوتی: بابان! گوتم: بابان؟

دڵم داوە، گوتم: باوکە هەموومان بێکەسین لێرە

چ قەوماوە، گەلێ حەیفە، مەگریێ هەروەکوو باران

گوتی بۆ غوربەت و ڕووتی نییە ئەفغان و هاوارم

لە داخی حاکمی خۆمە، لە شان و شەوکەتی تورکان

گەلێکم بیستووە پەستی و بڵندیی دەوڵەتان، ئەمما

جیهان نەیدیوە پەستی وا میسالی حاڵی کوردستان

لە وەقتی خۆی هەموو شا بوون، سەراپا بێخەم و شا بوون

لە جوودا حاتەمی تایی، لە شەڕدا ڕۆستەمی مەیدان

لە پێشا خاکی مە لانەی پڵنگ و شێری ئازا بوو

ئەمێستا مار و مێروو، گورگ و ڕێوی لێی دەکەن سەیران

لە کوێ ما نەعرەتەی تەقڵە و جلیت و ڕمب و ڕمبازی!

لە کوێ ما دەنگی زوڕنا و دەهۆڵ و شایی و سەیران!

لە هاڕەی شەشپەڕ و نەڕڕەی سوار و بەرقی شەشخانە

لە تەققەی ناڵ و شەققەی سم، لە ڕەققەی تۆپز و قەڵغان

دەهاتە جونبوش و لەرزین لە ماهی بگرە تا ماهی

لە سەحرا چەندە وەحشی بوون لە ترسان چوونە سەر کێوان

لە ڕیزی زەبر و زەنگی وان کەسێکی تر نەبوو هەرگیز

بە شیر و حیشمەتی کوردە کە ماوە دەوڵەتی ئێران

سەرا و ئەیوانیان ئێستا کەلاوەی کوندەبوو و جوغدە

ئەگەر مەیدان و دیوانە سەراپا بوویتە جێی دۆمان

لە پاشی ئەو هەموو گریان و ناڵە و زارییە پێم گوت:

عەزیزم غەم مەخۆ هێندە، لە سایەی ڕەحمەتی ڕەحمان

ئەمیرێك ماوە پاشایە. گوتی: کێیە؟ گوتم: شێرە

گوتی: لێرە؟ گوتم: لێرە، هەتا تاران و هیندستان

بە خۆی شێرە وەکوو ناوی، لە شەڕدا دوژمنئەندازە

تەمایان هەر بە ئەو ماوە جەمیعی خاکی کوردستان

هەچی جێگەی ئومێدمانە و ئەوی دڵ خۆش دەکا ئەمڕۆ

کەسی دی لەو بەدەر نابێتە خەمخۆری گەلی کوردان

حاجی باسی ڕەسەنیەتی گەلی کورد دەکات لەم خاکانەی تێیدا نیشتەجێیە کە کوردستانە، وە باسی لایەنە ئاینیەکەی دەکات و بەسەرهاتی نوح علیە سلام دەکات کە کەشتیەکەی لە چیای جوودی لە کوردستان لەنگەری گرتووە.

ئەو ڕۆژە بە ئەمری حەیی مەننان

ئەم عالەمە پاکی بوو بە تۆفان

دەییاری نەما لە جینسی زی ڕووح

غەیری ئەمە هاتە کەشتیی نووح

ئەو ڕۆژە گەییشتە وەقتی مەعهوود

وەستاوە لە سەر چیایەکەی جوود

هەر سێ کوڕی کردیانە مەسکەن

ئەو جێ و مەکانە میسلی گوڵشەن

ئێستاکە جزیرە بێ موحابا

مەعموورەیی ئەووەڵە لە دونیا

ئەولای سەحیحیان بە بورهان

کوردن لە مەکانی جەددی خۆیان

سوککانی بیلادی ڕوبعی مەسکوون

بالجملە لەمانە مونشەعیب بوون

بێ تەفرەقە بوون موتیع و هەمدەنگ

هەم مەشرەب و هەم لیباس و هەم ڕەنگ

ئایین و مەزاهیب و ڕەسایل

وا کردیە فیرقە و قەبایل

وەك خەڵقی نەچوونە موڵکی ئەدنا

جێی باوکی خۆیان کردە مەئوا

ئارێ بە حەدیس و نەسسی قورئان

حوببی وەتەنە دەلیلی ئیمان

حادیس نییە، ئەسڵە گفتوگۆیان

مەورووسە لە دەوری جەددی خۆیان

ئێستاکە کە وا جەماعەتی «وان»

ئەسڵن بە نەسەب کەریم و شوجعان

مونقادی عەجەم، موتیعی ڕۆمن

مەحکوومی خەڕات و حیز و دۆمن

تەقسیری ئەوان نییە ئەمانە

هەرگیز بە تەعەججوبی مەزانە

ڕەسمێکی قەدیمە دەوری گەردوون

خەسمی نوجەبایە، هەمدەمی دوون

حاجی ئەمنیش میسالی کوردان

کەوتوومە کەمەندی نەفس و شەیتان

لەم حەبس و کەمەندە فیکری دەرچوون

مومکین نییە، من یەکم ئەوان دوون

مەوقووفە بە ڕۆستەمی عینایەت

موحتاجە بە هیممەت و هیدایەت

دەرچم لە ئەسیری میسلی بێژەن

ڕاهی بوو بە قووەتی تەهەمتەن

ئەی بێ بەدەل و شەریك و تەنها

ما اعظم شانئك تعالى

تەعیین بکە ڕۆستەمی دیرایەت

تەوسەن بدە خوسرەوی عینایەت

تا کورد و ئەمن لە دەستی دوونان

دەرچین، هەر ئەتۆی ڕەحیم و ڕەحمان

حاجی باسی کورد و سیفات و لێهاتوویی دەکات بەم شێوەیە:

خۆ دەزانن سولالەیی ئەکراد

لێرەوە بگرە تا دەگاتە قوباد

هەموو عالیم، هەموو شێخ و میرن

زیرەك و ژیر و ئەهلی تەدبیرن

وەسەتی پانی پازدە ڕۆژ ڕێیە

پڕ لە ڕەشماڵ و خانە و دێیە

بە درێژی لە قاف کە ڕابوردن

تا بە شیراز و ئیسفەهان کوردن

شەهسەوارن، پیادەیان ئازان

بەردی نیشان و کوڵکی مەیدان

دان و بەخشینان لە لا باوە

خوونی مەیدانیان لە کن ئاوە

بە شەجاعەت هەموو وەکوو ڕۆستەم

بە سەخاوەت هەموو وەکوو حاتەم

لە وەفا سموەئیل و ئیسماعیل

عەهد و پەیمانیان چیای قەندیل

گوردی شانامە پاکیان کوردە

کافی ئەم سافە کافی ئەو وردە

لە شەڕا زۆر دەفعە قەوماوە

ڕۆمییانیان چلۆن جەواب داوە

حاجی دەمرێ لە داخ و هاوارە

کوردی بێچارە دەبنە ئاوارە

حاجی لەم شیعرەدا حاجی باسی میرانی کورد دەکات و شیوەن بۆ کەوتنیان دەکات و باسی حاڵی کورد دەکات کە دوای نەمانی ئەم میرانە چیان بەسەر هاتووە:

حاکم و میرەکانی کوردستان

هەر لە بۆتانەوە هەتا بابان

یەك بە یەك حافیزی شەریعەت بوون

سەییدی قەوم و شێخی میللەت بوون

سەیید و شێخەکان لە ترسی ئەوان

مونزەوی بوون و زاکیری ڕەحمان

هەر کە فەوتان ڕیای ئەوان دەرکەوت

سەیری چۆن بوونە پووش و ئاگر و نەوت

یەکێ لەم لاوە ڕوو دەکاتە عەجەم

دوو لە ئەو لاوە دەبنە دوژمنی هەم

دوو هەزار ژن فەساد کرا لەم لا

بوونە قاتیل ئەوانی تر لەو لا

یەك بە یەك بوونە نائیبی هەمەوەند

ساحیبی مارتین و ماری گەزەند

میللەتیش هێند کەرن وەکوو جاران

دەستیان ماچ دەکەن دەڵێن قوربان

گەر لە سەحرا مەلا نەمردایە

گورگەشین با کەری بخواردایە

شێری دڕڕەندە وەك لە بێشە نەما

گورگ و مام ڕێوی دێنە ڕەقس و سەما

من لە غەمخواری ئەم قسانە دەکەم

وەرنە پەشمە لەلام هەموو عالەم

ئەم قسەی ئێستە عەیبی لێ دەگرن

ئەو دەمەش دێ کە ئێوە بۆی دەمرن

ئەم بە ئەو، ئەو بە ئەم دەڵێ کاکە

سەیری قانوونی حاجی چەند چاکە!

هەر چلۆنێ ئیشارەتی فەرموو

وەك کەرامەت هەمووی وەها دەرچوو

حاجی باسی زمانی کوردی و شیعری زمانی کوردی دەکات بەم شێوەیە:

شەهسەواری بەلاغەتی کوردان

یەککەتازی فەساحەتی بابان

مستەفایە تەخەللوسی کوردی

غەزەلی کردە بەر بوتی کوردی

ناوی ساحیبقڕانی خاسسی ئەوە

چونکە لەم عەرسە ئەسپی ئەو بەدەوە

ئەو کە نۆشی شەرابەکی تاڵی

نالی لەو عەرسە دا بووە تالی

نالی ئوستادەکی گەلێ چا بوو

خدری ئابی حەیاتی مەعنا بوو

یەکێ تر بوو موحەممەدی فیکری

موویی دەنگاوت بە تیرەکی فیکری

یەکێ ڕەنجووری ئەهلی کەرکووکە

فیکری بیکری هەموو وەکوو بووکە

یەکی تریان ئەمین بەگی دزەیی

دز نییه شاعیرێکه جەربەزەیی

کەیفی حاجەت نییە بکەم باسی

ئەم کتێبەی بخوونی دەیناسی

سالیم و مەشوی، شێخ ڕەزا و خەستە

شاعیرن هەر چواری بەرجەستە

وەك وەفایی کەمە لە شوعرایی

خەتی وەك بەیتی چاك و ئەسپایی

لە کون و قوژبنی کەلاوەی دەهر

چەندی تر هەن میسالی گەنجی گوهەر

سەبکی جامین و غیرەتی سەلمان

بەیتیان ون بووە وەکوو خۆیان

مەلکەقۆڕ و حیماری و کیسەشکەل

قِس مِن اسمائِهِم و لا تَسأَل

شیعریان جوانە بەس نییە کوردن

گەرچی بەدناون و گەلێ وردن

بە فیدایان دەکەم سەد ابن یمین

چونکە دەربەستی غیرەتی کوردین

لە جزیرە یەکێکە شێخ ئەحمەد

ساحیبی ناو و مورشیدی ئەرشەد

ئەوی جامی گوتوویەتی ئەمەیە

لەو قسە و مەدحە مەقسەدی ئەمەیە

پیر مردی بدیدەام ز جزیر

نیك مردی بدیدەام ز حریر

ئەحمەدی خانی ساحیبی مەم و زین

شاهبازی فەزای عیلیین

خەلەفی ئەو دەبن لە گۆدینگان

لە جزیر پێی دەڵێن فەقێ تەیران

شاعیری ئێرە گەرچی زۆر ماون

ئەم دوو سێیەن کە وا لە پێش چاون

چەند ئەوەندەی کە عەرزی ئێوەم کرد

شوعەرامان هەیە بە دەستوبرد

شاعیری کۆن و تازەیی کوردان

کە لە تەعدادی عاجیزە ئینسان

ئەوی خۆم دیومە یا نە خۆ ئەسەری

ئەمەیە بۆت دەڵێم بە موختەسەری

مەعدەنی عیلم و عالیمی عامیل

قوتبی دەوران و مورشیدی کامیل

هەر لە ئەووەڵ جەنابی مەولانا

نەقشبەندی ڕەواقی ئیللەڵلا

غەوسی سانی و حاتەمی مەزهەب

عەبدوڕەحمانی خالسی مەشرەب

وەکوو بەیتووشی شاعیری عەرەبی

تا قیامەت نە کەس بووە و نە دەبی

شاعیری جاف و نەزمی ئەترافی

مەولەوی و خانە کافییە و شافی

ئەوی سەرخێڵی عێلی ئەوزانە

لە عەشایر مەلا وەڵەد خانە

خۆ مەلا مستەفای بێساران

بێ نەزیرە لە نەزمی کوردستان

مەلکەمان مەلکەمووتی مەعنایە

یەعنی هەر چۆنێ حەز بکا وایە

وەك مەلا خدری ڕوودباری نییە

شیعری ئابی حەیاتە تاریی نییە

حیکمەت و نەزمی میرزا یەعقووب

وەك فلاتوونە لەفزەکان وەك کووب

یەعنی فیکری لە ئاسمان بەدەرە

باعیسی عەیشە، دافیعی کەدەرە

حەسەنی باوکی فەقێ ئۆمەر

کوڕی ئۆمەر، موحەممەدی سەروەر

مەنجەڵی نەزمی گەورە و گچکەن

بۆ خەیاڵاتی عەینی سێ کوچکەن

شاعیری زەنگەنە نییە حەددی

وەکوو شوجعانی ناکرێ عەددی

چونکە مەجمووعی تەبعی مەوزوونە

سینەیان میسلی ئاینە ڕوونە

ئینتیخاب ناکرێ لەبەر چاکی

وەك لە شەڕدا سوار و چالاکی

دوو وەحیدن موحەممەد و ئەحمەد

یەکێ کۆماسییە یەکێ دەربەند

هەمەوەندیش کە خزمی خۆمانن

شاعیری زۆرە پاکی دەیزانن

چونکە تیژی زوبانیان یەکسەر

کەوتە نووکی ڕم و دەمی خەنجەر

بێ کتێبن، ئەمە لە وان دوورە

مەردی ئازا لە ناقیسان دوورە

دەشتی کەرکووك و کێوی هەورامان

شاعیری زۆرە بێ حەدد و پایان

سادە هەر ناویان بکەم ئیملا

ئەم کتێبە بچووکە بەش ناکا

هەر لە شیرازەوە هەتا بابان

پاکی یەك نەزمە پێی دەڵێن گۆران

هەر لە مووسڵ هەتا حەدی بابان

بەیتیان کردووە وەکوو جافان

بەسیە بێ عاری ئەی گەلی خزمان

لەم هەموو بەیتی میللەتی خۆمان

ئەگەر ئێمە و سنە و سولەیمانین

ناوی یەکیان بە چاکی نازانین

وەك موحەممەد حەنیفە بەیتی مەتین

نییە ئیللا حەساری قوستەنتین

بەیتی دمدم کە قەدری نازانن

پاکی سیحری حەڵاڵی کوردانن

وەکی شانامە گەر بنووسرایە

لێت موعەییەن دەبوو چ وەستایە

ئەسپی ڕەش بەیتی تا بڵێی چاکە

نەزمی یەگجار سوار و چالاکە

ئەسپی شەش پێیی قەهرەمانی عەجەم

مەحزی کیزبە بە ئیتتیفاقی ئومەم

چونکە نووسراوە خەڵکی دەیخوونن

لەم هەموو بەیتی ئێمەدا کوورن

وەرە ئەمجا لە حەسرەتان مەمرە

چوار پەلی ئەسپی سوننییان مەگرە

وەکوو بەیتی حەتەم لە دەعوادا

نییە، فیردەوسی سەد کلك بادا

ئەم فەسیحانە پاکی بێ ناون

باعیسی پێت بڵێم نەنووسراون

دوو عەلین شاعیرن وەکوو حەسسان

بەردەشان و حەریرە مەسکەنیان

یەکێ هەمنامی خۆم بە خۆم دیبووم

شێخ وەسانی بوو مەردەکی مەعلووم

وەکوو من بوو بە زاهیری جاهیل

باتینەن شاعیرێکی زۆر کامیل

ئەحمەدی کۆر لە شاری سابلاغە

بەیتەکی داغە، بەیتەکی باغە

ئەمە مەجمووعی شاعیری غەڕڕان

هەروەکوو مەسنەوین لە نێو کوردان

هەموویان بێ نەزیر و یەك وەزنن

قابیلی بەزم و لایقی ڕەزمن

غەیری دمدم لەمان بە نەزمە جودا

بێ سەدا تەپڵی نەزمی دەنگ نادا

بە ڕەوانی میسالی ئابی ڕەوان

ئیرتیجالین هەموو بەبێ دامان

کوللی بەیتێکی دووهەزار فەردن

مانگەکی پێ دەوێ لەبەر کردن

ئەمە هەر کوردە لایقی تەحسین

بێ کتێب و موعەللیم و نووسین

کامە منداڵ و شێتی لێ بگری

هەر کە بیستی بە جارێ دێتە بەری

ئێستە مەعلوومی بوو هەموو میللەت

ئەی مەلای دەرس و موفتیی ئوممەت

ئێمە بێ غیرەتین و بێ عارین

ئەوی نەیخوێندووە لەمە عارین

قەید و تەزبیب و شەرح و حاشیەکان

بوونە سەددی مەعاریفی کوردان

حاسڵی ئێمە وەك دەکەم تەخمین

کرمی ئاوریشمین و مێش هەنگوین

نییە ئارام و ڕاحەتی و خەوتن

شەو و ڕۆژێ هەتا دروستی دەکەن

کەچی ڕۆمی کە ئێمە دەیناسین

وا دەزانێ کە ئێمە نەسناسین

یا نە ئێرانییەك کە مەعلوومە

دایکی موتعە، باوکی مەوهوومە

ئەمە دەیکاتە کاسە دەینۆشێ

ئەو کەوای لێ دەکات و دەیپۆشێ

شیعرێکی ناوازەی حاجی قادر کە ئامۆژگاری کوردان دەکات:

سلام الله مني كل يوم

لە ئەسحابانی ساحیب غیرەت و دین

لە بێ عاری هەموویان کەوتە یادم

ڕمووزی ئیتتیفاق و ئیتتیحادم

لەبەر دووری لە ئەقران و لە ئەمسال

لە کوردانم دەپرسی ضرب الامثال

لەبۆ ئەم یەك دوو ئەشعاری ڕەش و ڕووت

هەتا پەیدا بوو ڕۆحم گەییە سەر لووت

دەفەرمووی ئەم عەزابە بۆچ دەکێشی

چ مەلزوومە ئەگەر چاوت نەیێشی

قوڕی کویێ کەم بەسەر خۆما لە غوربەت

خەوم نایێ لە داخی موڵك و میللەت

ئەگەر وەك من خەبەردار بن لە دەوڵەت

لە حەیفان خۆ دەخنکێنن بەبێ پەت

چوار ملیۆنە کوردستان نفووسی

بە قیسسەی ئەهلی تەخمینی کە نووسی

هەموویان شێری بێشەن حاتەمی جوود

لە شەڕدا کێوی جوودی و بەحری مەمدوود

وەلاکین فایدەی چی هەرج و مەرجن

لە دەعوادا لەگەڵ یەکتر بە مەرجن

لە گوێی گا نووستوون هەرچەندە شێرن

وەکوو کەروێشکی چاوڕاماو و کوێرن

ئەوی ئەعلایە سەردەستەی شکارە

ئەوی ئەدنایە بەستەی زولفی یارە

ئەوی ئازایە شەهنامە دەخوێنێ

ئەوی مسکێنە گەنم و جۆ دەچێنیٚ

ئەمانە بیٚ شعوور و گێژ و وێژن

موتیعی لۆتی خوێڕی و هەرزەبێژن

کوڕێکی وا نەبوو هەستێتە سەر پیٚ

بزانیٚ خەڵقی چۆن کەوتوونە سەر ڕیٚ

بکا سەیری جەریدە و حاڵی میللەت

کتێبی تازە و تەئریخی دەوڵەت

بزانیٚ تا چ قەوماوە لە ئەتراف

سەراپا ئاگرە ئەتراف و ئەکناف

ئەگەر کارێك نەکەن لەم بەینەدا زوو

مەمالیك کاتەکی زانیت لە دەست چوو

گەمی سەحرا و دەریا دێتە جەولان

بە غەیری پێکوڕەی فەوجی سواران

بە تەرخانی بەسەر ناچیٚ، لەمەوپاش

لە هەر لاوە دەتانهاڕن وەکوو ئاش

لە ژێر پێدا دەچن حەیف و مخابن

گەدا بن ئێوە، دوشمنتان بە شا بن

به غەیری ڕۆمی و ئینگلس و ڕووسی

بێ حەددن دەوڵەتان ناویان بنووسی

لە جێی خۆیان هەڵستاون بە غیرەت

لە دنیا ناوی خۆیان ناوە دەوڵەت

سەراپا ساحیبی سککە و سوپاهن

وەکوو جەم ساحیبی تەخت و کولاهن

لە تەدبیری ئومووری موڵکی خۆیان

شەریکن پینەدۆز و شاهـ و گاوان

لە هەر وەقتێ یەکێکی بێتە هاوار

لە جوتیار و شوان و ئەهلی بازاڕ

لە جۆشین و لە نێشا مێشی هەنگن

بە من چی کافرن یا نە فەرەنگن

وەکوو بیستوومە بۆ دەفعی مەسائیب

ئەمە تەدبیری کورت و فیکری سائیب

لە دەشت و دێ و ویلایەت ببنە ئەحباب

وەکوو شەخسێکی واحید بن لە هەر باب

لە بۆتان تا بەبان و سەرحەدی ڕەی

له ئەولاتر وەها نۆش بێتە سەر دەی

ببینە یەك لە تەعلیم و لە نووسین

جل و بەرگ و زوبان و ڕەسم و ئایین

شیعرێکی تری حاجی:

سلام الله مني كل يوم

لە ئەسحابانی ساحیب غیرەت و دین

لە بێ عاری هەموویان کەوتە یادم

ڕمووزی ئیتتیفاق و ئیتتیحادم

لەبەر دووری لە ئەقران و لە ئەمسال

لە کوردانم دەپرسی ضرب الامثال

لەبۆ ئەم یەك دوو ئەشعاری ڕەش و ڕووت

هەتا پەیدا بوو ڕۆحم گەییە سەر لووت

دەفەرمووی ئەم عەزابە بۆچ دەکێشی

چ مەلزوومە ئەگەر چاوت نەیێشی

قوڕی کوێ کەم بەسەر خۆما لە غوربەت

خەوم نایێ لە داخی موڵك و میللەت

ئەگەر وەك من خەبەردار بن لە دەوڵەت

لە حەیفان خۆ دەخنکێنن بەبێ پەت

چوار ملیۆنە کوردستان نفووسی

بە قیسسەی ئەهلی تەخمینی کە نووسی

هەموویان شێری بێشەن حاتەمی جوود

لە شەڕدا کێوی جوودی و بەحری مەمدوود

وەلاکین فایدەی چی هەرج و مەرجن

لە دەعوادا لەگەڵ یەکتر بە مەرجن

لە گوێی گا نووستوون هەرچەندە شێرن

وەکوو کەروێشکی چاوڕاماو و کوێرن

ئەوی ئەعلایە سەردەستەی شکارە

ئەوی ئەدنایە بەستەی زولفی یارە

ئەوی ئازایە شەهنامە دەخوێنێ

ئەوی مسکێنە گەنم و جۆ دەچێنێ

ئەمانە بێ شعوور و گێژ و وێژن

موتیعی لۆتی خوێڕی و هەرزەبێژن

کوڕێکی وا نەبوو هەستێتە سەر پێ

بزانێ خەڵقی چۆن کەوتوونە سەر ڕێ

بکا سەیری جەریدە و حاڵی میللەت

کتێبی تازە و تەئریخی دەوڵەت

بزانێ تا چ قەوماوە لە ئەتراف

سەراپا ئاگرە ئەتراف و ئەکناف

ئەگەر کارێك نەکەن لەم بەینەدا زوو

مەمالیك کاتەکی زانیت لە دەست چوو

گەمی سەحرا و دەریا دێتە جەولان

بە غەیری پێکوڕەی فەوجی سواران

بە تەرخانی بەسەر ناچێ، لەمەوپاش

لە هەر لاوە دەتانهاڕن وەکوو ئاش

لە ژێر پێدا دەچن حەیف و مخابن

گەدا بن ئێوە، دوشمنتان بە شا بن

بە غەیری ڕۆمی و ئینگلس و ڕووسی

بێ حەددن دەوڵەتان ناویان بنووسی

لە جێی خۆیان هەڵستاون بە غیرەت

لە دنیا ناوی خۆیان ناوە دەوڵەت

سەراپا ساحیبی سککە و سوپاهن

وەکوو جەم ساحیبی تەخت و کولاهن

لە تەدبیری ئومووری موڵکی خۆیان

شەریکن پینەدۆز و شاهـ و گاوان

لە هەر وەقتێ یەکێکی بێتە هاوار

لە جوتیار و شوان و ئەهلی بازاڕ

لە جۆشین و لە نێشا مێشی هەنگن

بە من چی کافرن یا نە فەرەنگن

وەکوو بیستوومە بۆ دەفعی مەسائیب

ئەمە تەدبیری کورت و فیکری سائیب

لە دەشت و دێ و ویلایەت ببنە ئەحباب

وەکوو شەخسێکی واحید بن لە هەر باب

لە بۆتان تا بەبان و سەرحەدی ڕەی

لە ئەولاتر وەها نۆش بێتە سەر دەی

ببینە یەك لە تەعلیم و لە نووسین

جل و بەرگ و زوبان و ڕەسم و ئایین

کۆتایی